

T.C.
İSTANBUL BEYKENT ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI BİLİM DALI

KUTADGU BİLİG'DE ZAMAN
Yüksek Lisans Tezi

Tezi Hazırlayan:
Buse SEVİNDİK

İstanbul, 2024

T.C.
İSTANBUL BEYKENT ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI BİLİM DALI

KUTADGU BİLİG'DE ZAMAN
Yüksek Lisans Tezi

Tezi Hazırlayan:
Buse SEVİNDİK

Öğrenci No
2120060009

ORCID ID
0000-0002-0764-8868

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Mağfiret YUNUSOĞLU

İstanbul, 2024

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “**Kutadgu Bilig’de Zaman**” başlıklı bu çalışmanın, bilimsel ahlak ve geleneklere uygun şekilde tarafımdan yazıldığını, bu tezdeki bütün bilgileri akademik ve etik kurallar içinde elde ettiğimi, yararlandığım eserlerin tamamının kaynaklarda gösterildiğini ve çalışmamın içinde kullanıldıkları her yerde bunlara atıf yapıldığını, patent ve telif haklarını ihlal edici bir davranışımın olmadığını belirtir ve bunu onurumla doğrularım. 14. 06. 2024

Buse SEVİNDİK

T.C.
İSTANBUL BEYKENT ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ
TEZLİ YÜKSEK LİSANS SINAV TUTANAĞI

14.06.2024

Enstitümüz *Türk Dili ve Edebiyatı* Anabilim Dalı *Türk Dili ve Edebiyatı* Programı yüksek lisans öğrencilerinden 2120060009 numaralı **Buse SEVİNDİK**'in "*İstanbul Beykent Üniversitesi Lisansüstü Eğitim – Öğretim Yönetmeliği*"nin ilgili maddesine göre hazırlayarak, Enstitümüze teslim ettiği "**Kutadgu Bilig'de Zaman**" konulu tezini, Yönetim Kurulumuzun 28/05/2024 tarih ve 2024/24 sayılı toplantısında seçilen ve Taksim yerleşkesinde toplanan biz jüri üyeleri huzurunda, İstanbul Beykent Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin 29. maddesinin 3. fıkrası gereğince 45 dakika süre ile aday tarafından savunulmuş ve sonuçta adayın tezi hakkında "**OYBİRLİĞİ**" ile "**KABUL**" kararı verilmiştir.

İşbu tutanak, 2 nüsha olarak hazırlanmış ve Enstitü Müdürlüğü'ne sunulmak üzere tarafımızdan düzenlenmiştir.

DANIŞMAN
Dr. Öğr. Üyesi Ma*** YU***
(İstanbul Beykent Üniversitesi)

ÜYE
Dr. Öğr. Üyesi Al** ŞE***
(İstanbul Beykent Üniversitesi)

ÜYE
Dr. Öğr. Üyesi Ze*** KA***
(İstanbul Ticaret Üniversitesi)

Adı ve Soyadı : Buse SEVİNDİK
Danışmanı : Dr. Öğr. Üyesi Mağfiret YUNUSOĞLU
Derecesi ve Tarihi : Yüksek Lisans (Tezli), 2024
Alanı : Türk Dili ve Edebiyatı
Anahtar Kelimeler : Kutadgu Bilig, Yusuf Has Hacib, Karahanlı Türkçesi,
Zaman, Zaman Kavramları

ÖZ

KUTADGU BİLİĞ'DE ZAMAN

Kutadgu Bilig, Yusuf Has Hacib tarafından Karahanlı Dönemi'nde yazılmış ve toplam 6645 beyitten oluşan bir eserdir. Türk kültür tarihinin ilk siyasetnamesi ve ilk mesnevisi olan *Kutadgu Bilig*, Türk düşünce sistemini aktarması açısından Türk kültür tarihinin en önemli mirasları arasındadır. Eserde; hukuk, adalet, devlet yönetimi ile ilgili kıymetli bilgiler yer almaktadır. *Kutadgu Bilig* ile ilgili günümüze değin birçok çalışma yapılmıştır.

Bu çalışmanın amacı, *Kutadgu Bilig*'deki zaman kavramlarını tespit etmek, bunları köken, biçim ve anlamlarına göre günümüz Türkiye Türkçesi ile karşılaştırmalı olarak incelemektir. Eldeki çalışmada tespit edilen zaman kavramları, beyitlerde tek başına kullanım şekillerine; ikilemeler, tamlamalar, deyimler ve atasözlerindeki kullanımlarına göre sınıflandırılmıştır. Zaman kavramları köken, yapı ve anlam bakımından incelenmesinin yanında, gerektiği yerlerde metafor ve metonimi gibi kelime türetme yöntemleriyle semantik konulara girilerek çok anlamlılık bakımından da ele alınmıştır. Dört bölümden oluşan çalışmanın sonunda, zaman kavramları alfabetik sıraya göre sıralanmış, Türkiye Türkçesindeki anlamları ve eserde yer aldığı sayfa numaraları verilerek bir dizin hazırlanmıştır.

Name and Surname : Buse SEVİNDİK
Supervisor : Asst. Prof. Dr. Mağfiret YUNUSOĞLU
Degree and Year : Master's (Thesis), 2024
Major : Turkish Language and Literature
Keywords : Kutadgu Bilig, Yusuf Has Hacib, Karahanid Turkish, Time,
Time Concepts

ABSTRACT

TIME IN KUTADGU BILIG

Kutadgu Bilig is a work written by Yusuf Has Hacib in the Karakhanid Period and consists of a total of 6645 couplets. *Kutadgu Bilig*, the first political book and the first mesnevi of Turkish cultural history, is among the most important legacies of Turkish cultural history in terms of conveying the Turkish thought system. In the work; It contains valuable information about law, justice and state administration. Many studies have been carried out on *Kutadgu Bilig* until today.

The aim of this study is to identify the time concepts in *Kutadgu Bilig* and to examine them comparatively with today's Turkey Turkish according to their origin, form and meaning. The concepts of time identified in the study at hand are based on the way they are used alone in the couplets; They are classified according to their use in reduplications, phrases, idioms and proverbs. In addition to examining the concepts of time in terms of origin, structure and meaning, they are also discussed in terms of polysemy by delving into semantic issues with word derivation methods such as metaphor and metonymy, where necessary. At the end of the study, which consists of four chapters, the concepts of time are listed in alphabetical order, and an index is prepared by giving their meanings in Turkey Turkish and the page numbers in which they appear in the work.

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖZ

ABSTRACT

TABLÖLER LİSTESİ	vi
KISALTMALAR VE İŞARETLER	vii
YAZI ÇEVİRİ SİSTEMİ	ix
SÖZLÜK.....	x
GİRİŞ.....	1

1. KUTADGU BİLİĞ’DE ZAMAN ANLAMINDAKİ İFADELER

1.1. Zamanla İlgili	8
1.1.1. Türkçe Zaman Kavramları	10
1.1.1.1. <i>Öğ</i> “Zaman, Vakıt” 	10
1.1.1.2. <i>Öğsüz</i> “Zamansız, Vakitsiz” 	24
1.1.1.3. <i>Öğlek</i> “Çağ, Devir, Zaman, Felek” 	25
1.1.1.4. <i>Ança, Ançan</i> ve <i>Bir Ança</i> “Bir Süre, Bir Müddet”	29
1.1.1.5. <i>Bir Az</i> “Biraz” 	32
1.1.1.6. <i>Bata</i> “Hemen, Derhal, Çabuk” 	33
1.1.1.7. <i>Kiç</i> “Geç, Uzun” 	33
1.1.1.8. <i>Meñü</i> “Bengi, Sonsuz, Daimî” 	35
1.1.1.9. <i>Meñülük</i> “Sonsuzluk, Ebedîlik” 	39
1.1.1.10. <i>Ölüm</i> “Hayatın Sonu, Son Yolculuk” 	40
1.1.1.11. <i>Ölümsüz</i> “Sonsuz, Ebedî, Daimî” 	44
1.1.1.12. <i>Tiriglik</i> “Ömür, Yaşam, Hayat” 	45
1.1.1.13. <i>Yaş</i> “Yaş, Ömür” 	49
1.1.1.14. <i>Tezginç</i> “Hayat, Ömür, Çağ, Devir” 	55

1.1.2. Geçmiş, Şimdi ve Gelecek İçin Kullanılan Zaman Zarfları.....	55
1.1.2.1. <i>Keçmiş</i> “Geçmiş” ve <i>Keçigli</i> “Geçen” 	56
1.1.2.2. <i>Emdi</i> “Şimdi” 	58
1.1.2.3. <i>Bu Kün</i> “Bugün” 	62
1.1.2.4. <i>Keligli</i> “Gelecek” 	65
1.1.2.5. <i>Utruği</i> “Gelecek” 	65
1.1.2.6. <i>Yarın</i> 	66
1.1.3. Alıntılarda Zaman Anlamında Kullanılan Kavramlar.....	71
1.1.3.1. <i>Sā'at</i> “Saat” 	71
1.1.3.2. <i>Vaqt</i> “Vakit, Zaman” 	72
1.1.3.3. <i>Zamāne</i> “Zaman, Zamane, Çağ, Felek” 	74
1.1.3.4. <i>Ān</i> “An, Zaman” 	75
1.1.3.5. <i>Müfācā</i> “Ansızın, Birdenbire” 	77
1.1.3.6. <i>Terk</i> “Çabuk, Hemen, Anında” 	77
1.1.3.7. <i>Ecel</i> “Ölüm, Ömrün Sonu, Vade” 	78
1.1.3.8. <i>Āhır</i> “Son, Sonunda, Nihayet” 	80
1.1.3.9. <i>Beḳā</i> “Sonsuzluk, Ebediyet” 	82
1.1.3.10. <i>Ġāyet</i> “Nihayet, Son, Sonsuz” 	82
1.1.3.11. <i>Hergiz</i> “Hiçbir Zaman, Asla” 	83
1.1.3.12. <i>Ağına</i> “Cuma (Günü)” 	83
1.1.3.13. <i>Faşl</i> “Mevsim” 	84
1.1.3.14. <i>Hazān</i> “Sonbahar, Güz” 	84
2. GÜN, AY, YIL VE MEVSİM İÇİN KULLANILAN ZAMAN ZARFLARI	
2.1. Gün İçin Kullanılan Zaman Zarfları	86
2.1.1. <i>Kün</i> “Gün, Gündüz, Güneş” 	86
2.1.1.1. <i>Kün</i> Sözcüğünün İkilemelerde ve Üçlemelerde “Çağ, Devir, Zaman, Ömür” Anlamlarında Kullanılması	89

2.1.1.2. <i>Kün</i> Sözcüğünün Tamlamalarda “Çağ, Devir, Zaman” Anlamlarında Kullanılması	93
2.1.1.3. <i>Kün</i> Sözcüğüyle Yapılmış Deyimlerde Zaman.....	97
2.1.2. <i>Kündüz</i> “Gündüz” 	99
2.1.2.1. <i>Kündüz</i> Sözcüğüyle Yapılmış İkilemelerde Zaman.....	100
2.1.3. <i>Tün</i> “Dün; Gece” 	101
2.1.3.1. <i>Tün</i> Sözcüğüyle Yapılmış İkilemelerde Zaman.....	103
2.1.3.2. <i>Tün</i> Sözcüğünün Sıfat Tamlamalarında Tamlanan Konumunda Kullanılması	103
2.1.3.3. <i>Tün</i> Sözcüğüyle Yapılmış Deyimlerde Zaman	105
2.1.3.4. <i>Tün</i> Sözcüğünün “Dün” Anlamında Kullanılması.....	106
2.1.4. <i>Kiçe</i> “Gece” 	106
2.1.5. <i>Erte</i> “Sabah, Ertesi Sabah, Tan Vakti” 	108
2.1.6. <i>Tan</i> “Sabah” 	109
2.2. Ay ve Yıl İçin Kullanılan Zaman Zarfları.....	110
2.2.1. <i>Ay</i> “Ay, Otuz Gün” 	110
2.2.1.1. <i>Ay</i> Sözcüğüyle Yapılmış Tamlamalarda Zaman	114
2.2.2. <i>Aylık</i> “Aylık, Otuz Günlük” 	115
2.2.3. <i>Yıl</i> “Sene” 	116
2.2.3.1. <i>Yıl</i> Sözcüğüyle Yapılmış Tamlamalarda Zaman.....	117
2.3. Mevsim İçin Kullanılan Zaman Zarfları.....	120
2.3.1. <i>Yay</i> ve <i>Yaz</i> “Yaz, İlkbahar” 	120
2.3.2. <i>Kış</i> “Kış” 	123
2.3.3. <i>Küz</i> “Güz, Sonbahar” 	124
3. YİNELEME VE SÜREKLİLİK BİLDİREN ZARFLARDA ZAMAN	
3.1. Yineleme Bildiren Zaman Zarfları	125
3.1.1. <i>Yana, Yime</i> “Yine, Tekrar, Bir Kez Daha” 	125
3.1.2. <i>Kayra</i> “Tekrar, Yeniden” 	127
3.1.3. <i>İkile</i> “Tekrar, Yeniden” 	128

3.1.4. <i>Ḳata</i> “Defa, Kez”	128
3.1.5. <i>Bir Ök</i> “Bir Defa, Bir Kez”	128
3.1.6. <i>Ara</i> “Bazen, Arada Bir”	129
3.1.7. <i>Arala</i> “Bazen, Ara Sıra”	130
3.1.8. <i>Birer/Birerde</i> “Ara Sıra, Bazen, Bir Süre”	131
3.2. Süreklilik Bildiren Zaman Zarfları	132
3.2.1. <i>Kesüksüz</i> “Kesintisiz, Aralıksız, Sürekli”	132
3.2.1.1. <i>Kesüksüz</i> Sözcüğüyle Yapılmış İkilemelerde ve Üçlemelerde Zaman	132
3.2.2. <i>Tutaşı</i> ve <i>Tutçı</i> “Devamlı, Sürekli, Aralıksız”	133
3.2.2.1. <i>Tutaşı</i> Sözcüğüyle Yapılmış İkilemelerde ve Üçlemelerde Zaman	134
3.2.2.2. <i>Tutçı</i> Sözcüğüyle Yapılmış İkilemelerde ve Üçlemelerde Zaman..	135
3.2.3. <i>Tutşı</i> ve <i>Tuçı</i> “Her Zaman, Daima, Aralıksız”	135
3.2.4. <i>Ulam</i> “Devamlı, Daima, Her Zaman”	136
4. ÖNCELİK VE SONRALIK BİLDİREN ZAMAN ZARFLARI	
4.1. Önce Anlamında Kullanılan Zaman Zarfları	138
4.1.1. <i>Oza</i> “Önce”	138
4.1.1.1. <i>Oza</i> Sözcüğünün “Geçmiş Zaman, Geçen Zaman, Önceki Zaman” Anlamlarında Kullanılması	139
4.1.1.2. <i>Oza</i> Sözcüğüyle Yapılmış Tamlamalarda Zaman	140
4.1.1.3. <i>Oza</i> Sözcüğünün Yer-Yön Çekim Edatları Olarak Kullanımında Zaman	142
4.1.2. <i>Burun</i> “Önce”	144
4.1.2.1. <i>Burun</i> Sözcüğünün Yer-Yön Çekim Edatları Olarak Kullanımında Zaman	145
4.1.3. <i>Aşnu</i> “Önce” ve <i>Eṇ Aşnu</i> “İlk Önce”	146
4.1.3.1. <i>Aşnuḳı</i> Sözcüğünün Sıfat Tamlamalarında Kullanılması	148
4.1.3.2. <i>Aşnu</i> Sözcüğünün Yer-Yön Çekim Edatları Olarak Kullanımında Zaman	149

4.1.4. <i>Erken</i> “Erken, Önce”	149
4.1.4.1. <i>Erken</i> Sözcüğünün Zarf Fiil Eki Alarak Kullanılması	150
4.1.5. <i>Öndün</i> “Önceden”	151
4.2. Sonra Anlamında Kullanılan Zaman Zarfları	153
4.2.1. <i>Kiðin</i> “Sonra”	153
4.2.1.1. <i>Kiðin</i> Sözcüğünün Yer-Yön Çekim Edatları Olarak Kullanımında Zaman	154
4.2.2. <i>Basa</i> “Sonra”	155
4.2.2.1. <i>Basa</i> Sözcüğünün Yer-Yön Çekim Edatları Olarak Kullanımında Zaman	157
4.2.2.2. <i>Basağı</i> Sözcüğünün Sıfat Tamlamalarında Kullanılması	159
4.2.3. <i>Naru</i> “Sonra”	159
4.2.3.1. <i>Naru</i> Sözcüğünün Yer-Yön Çekim Edatları Olarak Kullanımında Zaman	160
4.2.4. <i>Berü</i> “Berî, İtibaren”	162
4.2.4.1. <i>Berü</i> Sözcüğünün Yer-Yön Çekim Edatları Olarak Kullanımında Zaman	163
4.2.5. <i>Kin</i> “Sonra, Arka, Geri”	164
4.2.6. <i>Soñ</i> “Son, Ard, Arka”	165
SONUÇ	167
KAYNAKÇA	170
EKLER	
Ek-1: Dizin	174

TABLÖLAR LİSTESİ

	Sayfa No.
Tablo 1. Türkçe Zaman Kavramları ve Alıntı Zaman Kavramları	167
Tablo 2. Kutadgu Bilig’deki Zaman Kavramlarının Kelime Gruplarındaki Kullanımları	168

KISALTMALAR VE İŞARETLER

Kısaltmalar

AH	: Atebetü'l-Hakayık
Ar.	: Arapça
AY3	: Altun Yaruk 3
AY8	: Altun Yaruk 8
B	: batı yüzü
BK	: Bilge Kağan Yazıtı
C.	: Cilt
D	: doğu yüzü
DH	: Dîvân-ı Hikmet
DLT	: Dîvânu Lugâti't-Türk
EDPT	: An Etymological Dictionary Of Pre-Thirteenth-Century Turkish, Clauson (On Üçüncü Yüzyıl Öncesi Türkçenin Etimolojik Sözlüğü, Clauson)
Far.	: Farsça
G	: güney yüzü
GD	: güney doğu yüzü
Haz.	: Hazırlayan
Hız.	: Hazreti
K	: kuzey yüzü
KB	: Kutadgu Bilig
KBN	: Kutadgu Bilig Namangan (Fergana) nüshası
KT	: Köl Tigin Yazıtı

S	: satır
s.	: sayfa
TDK	: Türk Dil Kurumu
TTK	: Türk Tarih Kurumu
TTü.	: Türkiye Türkçesi
vb.	: ve benzeri, ve başka

İşaretler

+	: İsim köküne gelen ek
-	: ayrı yazılan kısım veya morfem; fiil köküne gelen ek
“ ”	: Kutadgu Bilig'deki beyitlerin günümüz Türkçesine çevirisi ve kelimelerin anlamı
()	: Beyitlere ait numaralar
‘ ’	: Tırnak içinde verilen cümlede yeniden tırnağa alınması gereken sözü belirtme
/	: ve; ya da
...	: belirli sayıdaki harf eksikliğini ve devam eden örnek cümleler olduğunu gösterir.
<	: Bu şekilden gelir
>	: Bu şekle gider
*	: Tespit edilememiş, tahmini şekli gösterir

YAZI ÇEVİRİ SİSTEMİ

Tezde kullanılan yazı eviri sisteminde, Türkoloji alanında kullanılmakta olan yazı eviri sistemi esas alınmıştır. Aşağıda kullandığımız yazı eviri sistemi verilmiştir.

a/,ā e, ı, i/ī, o, , u/ū, ū, b, c, , d/d, f, g/ğ, h/h/h, k/k, l, m, n/η, p, r, s/ř/s, ř, t/t, v/w, y, z/z/z

SÖZLÜK

Ān: Zamanın bölünemeyecek kadar kısa olan parçası; lahza, dakika.

Aşnu: İlk olarak, başlangıçta; evvel, sonra karşıtı.

Basa: Daha ileri bir zamanda; bilahare, önce karşıtı.

Bu kün: İçinde bulunulan gün; içinde bulunulan çağ, zaman.

Emdi: Şu anda, içinde bulunulan zamanda; imdi.

Kiçe: Akşamdan sonra başlayan ve gün ağarıncaya kadar geçen zaman dilimi; tün, şeb.

Kün: Güneş; gündüz; yer yuvarlağının kendi eksenini etrafında bir kez dönmesiyle geçen 24 saatlik süre, ruz.

Kündüz: Günün sabahdan akşama kadar süren aydınlık bölümü; gün.

Mejü: Sonu olmayan, bitmeyen, ucu bucağı olmayan, hep kalacak olan; bengi, bitimsiz, tükenmez, sonrasız, ebedî, ilanihaye, namütenahi, payansız.

Mejülük: Sonsuz olma durumu; bengilik, bitimsizlik, sonrasızlık, ebedîlik, namütenahilik, payansızlık.

Öd: Bir işin, bir oluşun içinde geçtiği, geçeceği veya geçmekte olduğu süre; hengâm, vakit.

Ödsüz: Uygun olmayan bir zamanda yapılan, vakitsiz.

Tün: Bugünden bir önceki gün; güneşin batışından itibaren başlayan ve gün ağarıncaya kadar geçen süre; tün, şeb.

Vakt: Zaman; bir işe ayrılmış veya bir iş için alışılmış saatler; belirlenmiş olan zaman; çağ.

Zamāne: İçinde bulunulan zaman, çağ, dönem.

GİRİŞ

Kutadgu Bilig, Yusuf Has Hacib tarafından 11. yüzyılda (1069-1070) kaleme alınmış olup Karahanlı Dönemi Türk edebiyatının ilk hacimli eseri, Karahanlı Türkçesinin özelliklerini en iyi biçimde aktaran hem Türk kültür tarihinin hem Türk dili ve edebiyatının en önemli eserleri arasındadır. Eser ayrıca, Türk kültür tarihindeki ilk mesnevi ve çağına göre ileri düzeyde güçlü devlet formülünü öneren değerli bir eserdir.

Kutadgu Bilig, bilindiği ilk andan itibaren bugüne kadar pek çok çalışmaya kaynaklık etmiştir. Eldeki çalışmada, eskiden günümüze sırrı merak edilen, açıklanmaya çalışılan zaman anlayışının *Kutadgu Bilig*'de nasıl ele alındığı merakından yola çıkılarak eserdeki zaman kavramları köken, yapı ve anlam bakımından incelenmiş, tek başına kullanım biçimlerine ve ikilemeler, tamlamalar, deyimler ve atasözleri içerisindeki kullanımlarına göre sınıflandırılmıştır. Zaman kavramları köken, yapı ve anlam bakımından incelenmesinin yanında, gerektiği yerlerde metafor ve metonimi olmak üzere semantik konulara girilerek çok anlamlılık açısından da değerlendirilmiştir. Ayrıca günümüz Türkiye Türkçesindeki kullanımlarıyla karşılaştırılan zaman kavramları, Fergana ve Kahire nüshalarından alınan orijinaleri ile birlikte verilmiştir. Eldeki çalışma, Reşit Rahmeti Arat'ın *Kutadgu Bilig Metin I* (2007) ve *Kutadgu Bilig Çeviri II* (1988) kaynaklarını temel almıştır. Çalışmada beyitlerin yerleri, Reşit Rahmeti Arat'ın tasnif ettiği B, D ve E kısımlarına göre belirtilmiştir. *Kutadgu Bilig*'de Zaman adlı tez çalışması dört ana başlıktan oluşmaktadır: “Kutadgu Bilig’de Zaman Anlamındaki İfadeler”, “Gün, Ay, Yıl ve Mevsim İçin Kullanılan Zaman Zarfları”, “Yineleme ve Süreklilik Bildiren Zarflarda Zaman”, “Öncelik ve Sonralık Bildiren Zaman Zarfları”. Bunların haricinde çalışmanın sonunda bir “Dizin” bölümü de yer almaktadır.

Birinci bölümde ilk olarak zaman kavramı ve zaman zarfları hakkında bilgiler verilmiş, sonrasında “Türkçe Zaman Kavramları”, “Geçmiş, Şimdi ve Gelecek İçin Kullanılan Zaman Zarfları” ve “Alıntılarda Zaman Anlamında Kullanılan Kavramlar” olmak üzere üç alt başlık oluşturulmuştur. Bu başlıklar altında eserde tespit edilen zaman kavramları açıklanmıştır.

İkinci bölümde; gün, ay, yıl ve mevsimler için kullanılan zaman kavramlarına yer verilmiştir. Bu bölümde zaman kavramlarının metaforik ve metonimik kullanımları için Türk Dil Kurumu Yayınları'nın 2016'da yayımladığı, danışman hocam Mağfirat YUNUSOĞLU'nun *Budist Türk Çevresi Eserlerde Metaforlar* isimli kitabı kaynak alınmıştır.

Üçüncü bölümde, yinleme ve süreklilik bildiren zarfların zaman açısından değerlendirmesi yapılmıştır. Dördüncü bölümde ise öncelik ve sonralık bildiren zaman zarfları tespit edilerek “Önce Anlamında Kullanılan Zaman Zarfları” ve “Sonra Anlamında Kullanılan Zaman Zarfları” olarak iki alt başlıkta incelenmiştir.

“Sonuç” bölümünde, zaman kavramları ile alakalı genel bir değerlendirme yapılmış, söz konusu madde başları, TTÜ.'ndeki kullanımlarıyla karşılaştırılmış, karşılaştırmanın sonuçları tablo hâlinde verilmiştir. “Kaynakça” bölümü, tezde yararlanılan çalışmaların ayrıntılı bir bibliyografyasını içermektedir.

“Dizin” bölümünde ise zaman kavramları alfabetik sıraya göre sıralanarak Türkiye Türkçesindeki anlamları ve eserde geçtiği sayfa numaraları verilmiştir. Madde başlarının tamlama, deyim, ikileme ve atasözleri oluşturduğu kelime gruplarında ise kelime gurubundaki ilk kelimeye göre alfabetik sıraya dizilmiş, madde başının ek almadığı biçimler önce, ek almış olan biçimler sonra verilmiştir. Çekim ekleriyle kalıplaşmış bazı kullanımlara da “Dizin”de yer verilmiştir. Örneğin, *munıñda basa, ölümde basa* gibi.

Yusuf Has Hacib'in Hayatı

İslâmî Türk edebiyatının bilinen ilk müellifi, Yusuf Has Hacib'dir. Yusuf Has Hacib 11. yüzyılın başlarında, 1017 yılında Türkistan'da, Balasagun ilinde dünyaya gelmiştir (Banarlı, 1983, s. 230). Yusuf Has Hacib'in hayatı hakkındaki bilgilere bilinen tek eseri olan *Kutadgu Bilig*'den erişilmektedir. Eserindeki 6627. beyitten hareketle şairin isminin “Yusuf” olduğuna ve 365. ve 366. beyitlerden hareketle de eserini elli yaşında kaleme aldığı hatta bu yaşını aşarak yaşlandığı bilgilerine ulaşılmaktadır.

ay yusuf kerek sözni sözle köni

kereksiz sözüğ kizle kılğa kora “Ey Yusuf, gerekli ve doğru sözü söyle; gereksiz sözü gizle, onun zararı dokunur.” (KB E 6627)

tegürdi maña elgin elig yaşım

kuğu kıldı kuzgun tüsi teg başım “Elli yaşım bana elini değdirdi; kuzgun tüyü gibi olan başımı kuğu tüyüne çevirdi.” (KB D 365)

okın emdi altmış mañar kel tiyü

busuğ bolmasa bardım emdi naru “İmdi altmış: -“Bana gel!”- diye çağırıyor; ecel pususuna düşmezsem, şimdi oraya gideceğim.” (KB D 366)

Türk dilinin ve Türk kültürünün tarihi için büyük öneme sahip olan Yusuf Has Hacib’in hayatı hakkında elimizde yeterli miktarda bilgi bulunmamaktadır. Kendisine dair bilgilere, daha sonraları esere ilave edilen manzum ve mensur mukaddimeden, eserdeki birkaç beyitten ve son bölümde Yusuf Has Hacib’in gençlik yıllarına üzümlere yaşlılığı, zamanın fenalığını ve dostların eziyetini açıkladığı ve kendisine öğüt verdiği kısımlardaki ek beyitlerden erişmekteyiz. Bu bilgilere göre şair, Balasagun’da (Kuz-Ordu) varlıklı bir ailede doğmuş, doğruluğu, fazileti, bilimi ve takvasıyla seçkinleşmiş, yapıtını bir buçuk senede Balasagun’da kaleme alıp Kaşgar’da bitirerek 1069 senesinde Karahanlıların hakanı Süleyman Arslan’ın oğlu Tavgaç Uluğ Buğra Han’a takdim etmiştir (İslâm Ansiklopedisi, 2002, s. 478).

Hacib; ana dilini, Arapçayı, Farsçayı ve Soğdakçayı yetkin bir biçimde öğrenmiştir. İbni Sina’nın ve Farabi’nin felsefe kitaplarını; Firdevsi’nin Şehnâme’sini okumuştur. Aruza, kelama, efsanelere, felsefeye, belagat sanatına, doktorluğa, İslami bilgilere, Türk atasözlerine ve folkloruna, sosyolojiye, astronomiye ilgi duymuş; avcılık, okçuluk ve kuşçuluk vb. Türk sporlarında; çevgen ve satranç oyunlarında beceri kazanmıştır (Dilâçar, 2020, s. 22).

2484. beyitte şairin becerisini takdir eden hakanın, vazifelerin en kıymetlisi olan “Has Haciblik” ve “Ulu Has Haciblik” makamını lütfettiği bilgisi verilmektedir. Aynı zamanda, Kaşgarlı Mahmud ve Yusuf Has Hacib’in aynı devirde ve aynı bölgede yaşamış oldukları, yapıtlarına aynı kültürü ve aynı dili aktardıkları anlaşılacakla birlikte birbirlerini ve yapıtlarını tanımadıkları da bilinmektedir (İslâm Ansiklopedisi, 2002, s. 478).

Bu kitabı taşnif kılıklı balasağun mevludluğ perhiz idisi er turur emma bu kitabı kaşgar ilinde tükel kılıp meşrik meliki tawgaç buğra han üskiñe kigürmiş turur melik buğra han ma anı ağırlap uluğlap öz haş hacibliğini aña

Bu kitabı yazan Balasagun şehrinden takvâ sahibi bir zattır. Fakat eserini Kaşgar memleketinde tamamlayıp meşrik meliki Tavgaç Buğra Han huzuruna sunmuş ve Buğra Han da müellifin değerini takdir ederek yükseltip ona kendisinin has hâcipliğini vermek lütfunda bulunmuştur. Bundan dolayı Yusuf Ulu Has Hâcib olarak onun adı ve şöhreti dünyaya yayılmıştır (KB A/24-25-26-27-28).

Son olarak, Hacib'in eserini bitirdiği seneye ise 6495. beyitten erişilmesi mümkündür:

yıl altmış iki erdi dört yüz bile

bitiyü tükettim bu söz ülgüle “Yıl dört yüz altmış iki idi, bu eseri yazıp, tamamladım.” (KB D 6495)

Hacib'in, bu kendisini çağıran yaşlara ulaşip ulaşmadığı bilinmemektedir. Şayet, ulaşmışsa ve eserini kaleme aldığı zamanlarda ellili yaşlarındaysa ölüm tarihi 1077 yılı civarlarındadır. Mezarı ise Kaşgar'dadır.

Eseri: Kutadgu Bilig ve İçeriği

Kutadgu Bilig; Yusuf Has Hacib tarafından Karahanlılar Dönemi'nde 11. asırda yazılmış, Türk kültürünün, Türk dili ve edebiyatının en kıymetli hazinelerinden birisidir. İslâmî Türk edebiyatı döneminin ilk hacimli eseridir. 6645 beyitten münhasır eser, manzum bir siyasetname özelliği taşımaktadır.

Türkçede *kut* “mutluluk, devlet” anlamındadır. *Kutadgu Bilig* “mutluluk, kutluluk bilgisi; devlet idaresi bilgisi, devlet olma bilgisi” anlamlarındadır (Banarlı, 1983, s. 232). Eserin yazılış amacı hem fâni dünyada hem de ahirette, mutlu olmanın yollarını göstermektir:

kitab atı urdum kutadgu bilig

kutadgu okıgıka tutsa elig “Kitabın adını Kutadgu Bilig koydum; okuyana kutlu olsun ve ona yol göstereyim.” (KB D 350)

Hacib'in kendisi ile, eserinin ana kahramanlarından olan Ay Toldı arasında benzerlikler bulunduğunu söyleyebiliriz. Eserde Ay Toldı, farklı bir ilde bilgi ve tecrübelerini edindikten sonra, devletin başkentine gider ve hükümdar Kün Togdı'nın yanında görev almaya başlar. Eserin önsözünde ifade edildiği üzere, Yusuf da aynı şekilde Balasagun'da yetişmiştir ve Kaşgar'a giderek Tavgaç Uluğ Buğra Han'ın boyunduruğu altında çalışmıştır. Ayrıca Yusuf'un ailesine ve aldığı eğitime bakıldığında Ay Toldı gibi zeki, iyi huylu, hünerli ve anlayışlı olduğu görülmektedir (Ercilasun, 2016, s. 293). Eser, Balasagun'da başlayıp Kaşgar'da tamamlanarak Tavgaç Buğra Han'a takdim edilmiştir:

...lig tip aymışlar bu kitābnı taşnīf kılığlı balasağun mevlūdluğ perhīz idisi er turur, emma bu kitābnı kaşğar ilinde tūkel kılıp meşrik melīki tawğaç buğra han üskiñe kigürmiş turur melik buğra han ma anı ağırlap uluğlap öz haş hacibliğini anı
“Bu kitabı yazan Balasagun şehrinden takvâ sahibi bir zattır. Fakat eserini Kaşgar memleketinde tamamlayıp, meşrik meliki Tavgaç Buğra Han huzuruna sunmuş ve Buğra Han da müellifin değerini takdir ederek, yükseltip ona kendisinin has hacibliğini vermek lütfunda bulunmuştur” (KB A/23-24-25-26-27).

Eserin içerisinde toplam 173 dörtlük ve 6521-6645 beyitleri arasında ise kaside biçiminde söylenmiş 124 beyitten oluşan üç kısım bulunmaktadır. Türk edebiyatındaki ilk kaside olan esere sonradan 77 beyitten oluşan manzum bir önsöz eklenmiştir ve bu önsöz 6645 beyitin dışındadır (Banarlı, 1983, s. 232). Eklenen kısımlarıyla beraber seksen sekiz başlıktan münhasır eserin ilk bölümünde münâcat, ikinci bölümde na't, üçüncüsünde dört sahabeye övgüden sonra, dördüncü bölümde ışıltı saçan yaz mevsiminin betimlemesiyle hakan Tavgaç Uluğ Buğra Han'a övgüsü yerini almaktadır (İslâm Ansiklopedisi, 2002, s. 478). Bu yönüyle de Türk edebiyatının ilk bahariye örneğidir. İran edebiyatından alınan bir nazım biçimiyle yazıya dökülmüş bir eserdir ve Acem aruzunun *fe'ülün / fe'ülün/ fe'ülün/ fe'ül* kalıbıyla yazılmıştır (Banarlı, 1983, s. 232).

Kutadgu Bilig'in temelini oluşturan dört sembolik (alegorik) karakter bulunmaktadır. Bunlardan hakan olan Kün-Togdı “adalet (köni törü)”in, vezir Ay-Toldı “saadet (kut)”in, vezirin oğlu Ögdülmiş “akıl (ukuş)”ın ve vezirin kardeşi derviş olan Odgurmuş ise “akibet”in temsilcisidir. Bunlar haricinde, Ay-Toldı'nın

dostu olan ve Ay-Toldı'yı Hacib'le tanıştıran Küsemîş, haberci vazifesindeki Yumaşçı, hizmet veren Oğlan ve Odgurmîş ile çalışan Kumaru da eserin yardımcı kahramanlarıdır (İslâm Ansiklopedisi, 2002, s. 478).

Kutadgu Bilig'in üç adet yazma nüshası mevcuttur. İlk keşfedilen nüsha olan Viyana nüshası, Herat'ta Uygur harfleriyle yazılmıştır. Kahire ve Fergana nüshaları ise Arap harfleriyle kaleme alınmıştır.

Kutadgu Bilig Hakkında Yapılan Çalışmalar

Kutadgu Bilig, bilim dünyasına ilk kez, Fransız doğu bilimci Pierre Amédée Emilien Probe Jaubert tarafından 1825 yılında yayımlanan *Notice d'un manuscrit turc en caractères ouigoures, envoyé par M. de Hammer, à M. Abel-Rémusat* adlı makaleyle sunulmuştur. Kahire'deki yazma ile karşılaştırmasını yaparak ilk kısmını 1900'de, ikinci kısmını 1910'da yayımlamıştır. Radloff ise 1890'da Herat nüshasının tıpkıbasımını neşretmiş, Mısır ve Fergana nüshalarının ilk mukayeseli neşrini yaparak ilk kısmını 1900'de, ikinci kısmını ise 1910'da yayımlamıştır. Wilhelm Radloff ile eser hakkında ilk kapsamlı çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Türkiye'de ise eserin üç nüshasını karşılaştıran bütüncül ilk çalışmayı Reşit Rahmeti Arat yapmıştır. Diğer çalışan kişiler ise Semih Tezcan, Agop Dilaçar ve Robert Dunkoff'tur.

1947-1979 yılları arasındaki modern dönem çalışmalarının başlangıcı; 1947'de Arat'ın Viyana, Mısır ve Fergana nüshalarını temel alarak ortaya çıkardığı, İstanbul'da Milli Eğitim Basımevi tarafından basılan, ilmî *Kutadgu Bilig I: Metin* neşri olmuştur. Daha sonra 1958'de *Kutadgu Bilig II: Tercüme* adlı eseri, Ankara'da TTK tarafından neşredilmiştir. Sir Gerard Clauson'ın *An Etymological Dictionary Of Pre-Thirteenth-Century Turkish* isimli eseri, 1972 senesinde Londra'da yayımlanmıştır. *Kutadgu Bilig III: İndeks* ise Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları tarafınca 1979'da İstanbul'da basılmıştır. Marcel Erdal'ın, *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon, a functional approach to the lexicon* isimli eseri 1991 senesinde, Almanya'da; *A Grammar of Old Turkic* adlı eseri ise 2004'te, Boston'da yayımlanmıştır. Eserin en yeni baskısı, TDK tarafından 2023 yılında neşredilen *Kutadgu Bilig I-II-III: Viyana, Fergana, Kahire Nüshaları*'dır.

Dil bilgisiyle ilgili, 1984'te Ahmet Bican Ercilasun'un yazdığı *Kutadgu Bilig Grameri: Fiil* adlı eser, gramer açısından büyük önem arz etmektedir. Eserle ilgili önemli diğer bir çalışma, Agop Dilâçar'ın 2020'de yayımlanan *Kutadgu Bilig İncelemesi* adlı kitabıdır. Ebrar Nisa Er'in *Kutadgu Bilig'de Yapım Eki* isimli yüksek lisans tezi, 2023'te yayımlanmıştır. Fiillerle ilgili yapılmış olan, Nurdan Emlik 2021'de yayımlanan *Kutadgu Bilig'deki Fiillerin Eşdizim Sözlüğü*, Elig Gökmenoğlu'nun 2022'de yayımlanan *Kutadgu Bilig'de Duyu Fiileri* isimli yüksek lisans tez çalışmaları bulunmaktadır. Bahar Durukan tarafından yazılmış olan *Kutadgu Bilig'de İsimler ve İsim Soylular*, 2019'da İstanbul'da yayımlanan bir yüksek lisans tezidir. Bir başka yüksek lisans tez çalışması, Nurcemal Mehmetali'nin İstanbul'da 2013 yılında hazırladığı, *Kutadgu Bilig'in Söz Varlığı Açısından Açıklamalı Sözlüğü*'dür.

Eserle ilgili yapılmış semantik çalışmalar da bulunmaktadır. Muhammed Emin Yıldızlı'nın *Kutadgu Bilig'de Dünya Metaforu* isimli makalesi, Uluslararası Türk Dünyası Kültür Araştırmaları Dergisi tarafından 2016'da yayımlanmıştır. Selcen Koca Sarı'nın *Kutadgu Bilig'de Metafor* isimli yüksek lisans tez çalışması, Ankara'da 2012'de yayımlanmıştır. 2021 yılında Antalya'da yayımlanan, *Kutadgu Bilig Metaforları* adlı doktora tezi Özge Eker tarafından yazılmıştır.

Erdem Uçar tarafından yayımlanan *Kutadgu Bilig'in Kronolojik Kaynakçası (1825-2016) [Tekmilleştirilmiş Versiyon]* isimli makalede, *Kutadgu Bilig* ile ilgili 1825-2016 yılları arasında yapılmış çalışmaların bütünü yer almaktadır. Eser hakkında bütün dünyada Çince, Japonca, İngilizce, Almanca, Fransızca, Arapça gibi dillerde yapılmış çok fazla çalışma mevcuttur ve gün geçtikçe dil, edebiyat açısından ve felsefi açıdan da ele alınıp incelenmektedir.

1. KUTADGU BİLİĞ'DE ZAMAN ANLAMINDAKİ İFADELER

Bu bölümde zamanın tanımı, zaman kavramları ve zaman zarfları hakkında açıklamalar verildikten sonra, *Kutadgu Bilig'*de zamanla ilgili kullanılan kavramlar, Türkçe zaman kavramları; geçmiş, şimdi ve gelecek için kullanılan zaman zarfları ve alıntı sözcüklerde zaman anlamında kullanılan kavramlar olarak anlamlarına ve beyitlerdeki kullanımlarına göre sınıflandırılmıştır.

1.1. Zamanla İlgili

Zaman, dünya var olduğundan beri insanların ifade etmeye çalıştığı bir kavramdır. Hemen hemen bütün Çağdaş Türk lehçelerinde kullanılan *zaman* kavramı, Arapça bir alıntı olup *zēmān* olan biçimi Türkçenin ses özelliğine uydurulmuş ve “vakit, süre, çağ, devir, mevsim” gibi anlamları karşılamaktadır (Devellioğlu, 2015, s. 1372).

Zaman; gece ile gündüzün, günlerin, haftaların, ayların, mevsimlerin ve yılların oluşumunu sağlayan zaman soyut bir kavramdır (Çağatay, 1978, s. 106). Bu sebeple zamanı algılamak için dilde farklı yöntemlere başvurulmuştur. Bunlardan en etkili olanı kavramsallaştırma yöntemidir. Bu yöntemle metaforlu ifadeler meydana getirilmiş ve zaman somut bir varlık gibi algılanmış, anlaşılması kolaylaştırılmıştır. Ancak birçok kültür zamanı kavrayıp açıklarken kendi vücutları ile ilgili mekânsal ve fiziksel bilgilerden faydalanmışlardır. Örneğin; Türkler, tarih boyunca yaşamlarını devam ettirebilmek amacı ile geçmişteki deneyimlerine dayanarak sürekli aynı bölgede duramamış ve göç etmek durumunda kalmıştır. Çetin iklim ve çevre koşulları, kitlesel göçlere sebebiyet vererek insanların bilinmeyen ve gelecek zamana yol almalarını zorunlu hâle getirmiştir. Buradaki tarihsel hakikat, insan belleğinde yaşanmış ya da henüz yaşanmamış zamanın idrakini mekân ile bütünleştirerek kişinin var olduğu fiziksel konumuna göre tertip etmiştir. *Böylece daha yaşanmamış zaman önümüzdeki yıllar, önümüzdeki hafta, önümüzdeki günler, ileride, ileriki günler...gibi ifadelerin ortaya koyduğu GELECEK ÖNDEDİR/ İLERİDEDİR metaforu ile açıklanmaya çalışılmıştır. Aynı şekilde, geride kalan günler, geçtiğimiz hafta, geçen gün/hafta, arkada/geride bıraktığımız onca yıllar, arkada bırakmak*

(zaman bakımından) ... gibi ifadelerle GEÇMİŞ GERİDEDİR/ARKADADIR gibi bir metaforik algı oluşturulmuştur (Kemal-Yunusoğlu, 2015, s. 1635).

Metafor ve metonimi, çeşitli anlam türetme yöntemleridir. Dildeki sözcüklerin kavramsallaştırılması insan beyninin temel işlevi olarak görülmekte ve dilin kelime hazinesinin buna bağlı olarak zenginleştiği belirtilmektedir. Bu süreçte metafor ve metonimi olarak adlandırılan anlam türetme yöntemleri etkili olmuştur.

Metafor, insanın kavramlarla ilgili sisteminde yer alan zihinsel örneklerin hedef ve kaynak alan arasında haritalanmasından oluşmaktadır. Metafor, “bir kavramın başka bir kavramla idrak edilme ifadesi olarak dile getirilmesidir, her iki kavram arasında da bir ilişki ve benzerlik bulunmaktadır” (Kemal-Yunusoğlu, 2016, s. 31).

Klasik görüşe göre metafor, bir söz sanatı olarak dil ve düşüncenin olmazsa olmazıdır. Metaforlar, kelimenin esas manasından başka kullanılması ve gerçek manasıyla belirtilmek istenen yeni manası arasında bir çağrışımın olması metaforu ortaya çıkarmaktadır (Kemal-Yunusoğlu, 2016, s. 34).

Metonimi ise Yunanca bir kelimedir ve “adını değiştirmek” manasına gelmektedir. Bir kavramın benzerlikten ziyade, ilgilendiği bir başka kavramı belirten sözcükle ifade edilmesidir (Kemal-Yunusoğlu, 2016, s. 40). Metonimide iki kavramın birbiriyle bağlantısı değil, aralarında bir bağ mevcut olan alanlar arasında bir münasebet bulunmaktadır (Kemal-Yunusoğlu, 2016, s. 42).

Zaman Zarfları / Zaman Kavramları

Zaman ifadeleri Türkçede, daha çok zarf kategorisi içerisinde değerlendirilir. Türkiye Türkçesindeki karşılığı *belirteç* olan bu kelime türü Arapça *zarf* sözcüğüyle de karşılanmaktadır. *Zarf* sözünün Türkçedeki tanımı, “bir sıfatın, bir fiilin ya da farklı bir zarfın anlamına ‘nitelik, nicelik, yer, zaman’ gibi açılardan başkalık kazandıran sözcük” şeklindedir (Devellioğlu, 2015, s. 1363). Zarflar; sıfatlardan, zarf vasfındaki sözcüklerden, sıfat fiillerden ve zarf fiillerden önce gelerek bunları zaman, nitelik, yer, yön, durum, azlık, çokluk ifade etme gibi farklı taraflardan etkileyerek manalarını daha açık bir hâle gelmesini sağlayan kelimelerdir: *yarın gelecek; dün yazdı; henüz ulaşmadı; çok coşkulu; pek güzel; yalan söyledi; çalışarak başardı; dinlemeden yargıladı, ne zaman bitecek?* vb. (Korkmaz, 2003, s. 451).

Türkiye Türkçesinde zarf bildiren sözcükler genel olarak isim, sıfat, zamir gibi sözcük türlerinden oluşmaktadır. Bu yönden, bu sözcükler yalın hâllerleriyle aslen birer isimlerdir. Bir isme, bir sıfata zarf özelliği veren bunların dildeki kullanımları ve cümledeki görevleridir. Ancak her isim bir zarf değildir. Bir ismin zarf olabilmesi için zaman, yer, yön ifade eden isimler ile azlık, çokluk, pekiştirme, durum ve soru gibi vasıflar barındırması gerekmektedir (Korkmaz, 2003, s. 451). Örneğin; basit zarflar kategorisindeki zarflar şunlardır: *gündüz, gece, yazın, kış, yarın, akşam, sonra, önce, hemen, şimdi, tekrar, tesadüfen, uzak, evvelâ, âdeta, asla, katiyen, daha, daima, hâlâ, elbette, sanki, şart, çabuk, bazı, bazı bazı, belki, bazen, aynen, artık, ancak, bilhassa, beraber, hakikaten, gene, geri, ekseriyâ, galiba, hep, hiç, hoş, mutlaka, nihayet...* (Korkmaz, 2003, s. 455).

1.1.1. Türkçe Zaman Kavramları

Kutadgu Bilig'de zamanla ilgili kullanılan kavramların çoğunlukla Türkçe sözcüklerden oluştuğu tespit edilmiştir. Bu kavramlar; *öd, ödsüz, ödle, ançan, bir ança, ara, arala, birer, birerde, bata, meñü, meñülük, ölüm, ölümsüz, tirig, yaş, keçmiş, emdi, utrukı, bu küin, yarın, küin, kündüz, tün, ay, yıl, erte, tañ, kış, yay, yaz, küz* gibi kavramlardır. Bu kavramların kökenleri, anlamları, tek başına ve kelime grupları içerisindeki kullanımları aşağıdaki başlıklar altında ele alınmıştır.

1.1.1.1. Öd “Zaman, Vakit”

Eski Türkçe ve Orta Türkçede “zaman, vakit” anlamlarında kullanılan *öd* sözcüğünün Manihasit ve Budist kaynaklarda *üd* biçiminde yazıldığı da görülmektedir (Erdal, 2004, s. 175). *Öd* sözcüğünün *Orhun Yazıtları*'nda, “bir gün, 24 saat” anlamlarına gelen *ödüş* biçimi de bulunmaktadır (Şirin, 2010, s. 215). ...*Kök] Öñüg yoguru sü yorıp tünlü küinli yiti ödüşke subsuz keçdim.* (GD S1) “...Gök Öng (ırmağını) geçerek ordu (ile) yürüyüp geceli gündüzlü yedi vakitte susuz (araziyi) geçtim” (Ergin, 2015, s. 85-87).

TTü.'ndeki *vakit* ve *zaman* sözcüklerinin karşılığı olarak kullanılan *öd* sözcüğünün, *KB*'de *ödi, ödü, ödin, ödke* ve *ökte* gibi çeşitli çekim ekleri almış

biçimlerde de yer aldığı tespit edilmiştir. Eserde pek çok örneği bulunan *öd* sözcüğünün “zaman, vakit” anlamlarının yanında “zamane, devir, çağ” gibi manalarda da kullanıldığı tespit edilmiştir. *Öd* sözcüğü, beyitlerde *öd öðlek*, *öd kün* ve *vakti ödi* biçimlerinde ikilemeler oluşturmaktadır. Ayrıca tamlamalar oluşturduğu birçok beyit de bulunmaktadır. Aşağıda öncelikle *öd* kelimesinin tek başına kullanıldığı beyitler, sonra ise *vakti ödi*, *öd öðlek* ve *öd kün* ikilemeleriyle ilgili örnek beyitler verilmiş ve *öd* sözcüğünün tamlamalar içerisindeki konumları ve anlamları açıklanmıştır.

KB'de *öd* sözcüğüyle birlikte aynı anlamda *öðlek*, *zamāne*, *vakt*, *ān*, sözcükleri de “zaman” için kullanılmaktadır. Bu kavramlar aşağıda sırasıyla açıklanacaktır. *Öd* kavramı; *öðlek*, *zamāne*, *vakt* ve *ān* kavramlarına kıyasla en çok kullanılan zaman kavramıdır.

ödi boldı hâcib iligke sözün

aça aydı ay toldı kılkı tözin “Zamanı geldi, Hâcib hükümdara meseleyi açarak Ay-Toldı'nın hâlini, tavrını ve asaletini arz etti.” (KB D 568)

ölügli kişi barça öðke tutuğ

yetilse ödi kör mañıtmaz butuğ “Ölecek insanların hepsi zamana rehindir; vakti gelince bak, bir adım bile atamaz.” (KB D 1211)

kanı kim kütuldu ölümün kaçıp

kanı kim aşundı öðindin keçip “Hani, kim ölümden kaçıp kurtulmuştur; hani, kim ecelini geciktirmiş ve vaktini aşmıştır.” (KB D 1384)

ikinç tıdmasalar hazîne haki

öðinde tegürse ay elgi ağı “İkincisi hazine hakkını gözetmeli ve bunu vaktinde ödemelidirler.” (KB D 5581)

Öd Sözcüğüyle Yapılmış İkilemelerde ve Üçlemelerde Zaman

Öd sözcüğü beyitlerde tek başına “zaman” ve “vakit” anlamlarında kullanılmasının yanı sıra, *öðlek* ve *kün* kelimeleriyle *öd öðlek*, *öd kün*, *vakti ödi* biçimlerinde ilk kez birer ikileme olarak *KB*'de geçmektedir (Ölmez, 1998, s. 245).

Bunların yanında *öd kün ajun* üçlemesi de yine ilk kez *KB*'de karşımıza çıkmaktadır (Bayraktar, 2014, s. 39).

Öd sözcüğü, ikilemeyi oluşturan kelime grubunun hem başında hem sonunda gelmektedir. Aşağıda öncelikle, ikilemenin başında yer alan *öd* sözcüğü ele alınmış, daha sonrasında ise ikinci sözcük konumunda olan *öd* ile devam edilmiştir.

Öd Sözcüğünün İkilemenin ve Üçlemenin Başında Kullanılması

KB'de *öd* sözcüğünün, *öd kün*, *ödlek kün* ve *öd kün ajun* biçimindeki ikilemelerin başında kullanıldığı tespit edilmiştir. Aşağıda sırasıyla *öd kün* ve *ödlek* ikilemeleri hakkında bilgiler verilecektir.

Öd kün “hayat, ömür, yaşam”: *Öd kün* ikilemelerinin, eserde çok sayıda örneği bulunmaktadır. *KB*'de *öd kün* ikilemesi, “hayat, ömür, yaşam” anlamlarında kullanılmıştır. Hayat ve zaman kavramları gelip geçicidir ve zaman sürekli bir döngü ve hareket hâlinindedir. Aşağıdaki beyitlerde *öd kün keçip bardı*, *öd kün yawa kıлма* ve *bu öd kün keçer* gibi ifadelerde, ömrün yaşanarak sona ermesi, zamanın geçmişten geleceğe doğru hareket eden bir varlık olarak şekillendirilmesiyle aktarılmıştır. *Git-ve geç-* gibi eylemlerle zaman kavramı, hareket eden bir nesne hâline getirilmesiyle “zamanın geçişi nesnenin hareket etmesidir” metaforu oluşmaktadır. Bu metafor, geçmiş zamanın hareket hâlinde olan nesnenin hareketine başladığı gözleyicinin arkasında kalan yer, şimdiki zamanın nesnenin hareket etmekte olduğu gözleyicinin şu an bulunduğu yer ve gelecek zamanın da hareket hâlindeki nesnenin ileriye yöneleceği, gözleyicinin önünde bulunan yer olarak biçimlendirilmesinde etkisini göstermiştir (Koca-Sarı, 2012, s. 245).

keçip bardı öd kün yawalık bile

bu kalmış küniñ birle 'uzrñ tile “Hayat boş yere geçip gitti; bari bu kalan günlerini tövbe ve istiğfar ile geçir.” (KB D 377)

yawalıkta keçti tiriglik isiz

süre ıdtım öd kün bu beglik i siz “Hayatım, yazık ki beyhude geçti; vaktimi ve beylik zamanımı, yazık ki boşuna harcadım.” (KB D 1156)

sözñ saknu sözle sakınç kelmegey

yawa kılma **öd kün** ökünç bolmağay “Sözünü düşünerek söyle, sana keder gelmez; hayatını boşuna geçirme, pişman olmazsın.” (KB D 4552)

usanma tiriglik barır belgüsüz

keçer uş bu **öd kün** yana yangusuz “Gafil olma, hayat belli etmeden gider; bu zaman ve gün bir daha geri gelmemek üzere geçer.” (KB D 4831)

Öd ödle “zaman, zamane”: KB’deki **öd ödle** ikilemelerinin sadece beş beyitte yer aldığı gözlemlenmiştir. **Öd ödle** ikilemeleri beyitlerde, “zaman, zamane” anlamlarında kullanılmıştır.

yağız yir yaşı kök kün ay birle tün

törütti *halā’ik* **öd ödle** bu kün “Kara yer ile mavi göğü, güneş ile ayı, gece ile gündüzü, zaman ile zamâne’yi ve mahlûkları o yarattı.” (KB D 3)

Takva sahibi birisi olan Hacib, beyitte yeryüzündeki dağların, denizlerin, toprağın ve mahlukların; gökyüzündeki gecenin ve gündüzün, güneş ile ayın sahibi olan Yaradan’dan bahsedilmektedir. Burada **öd ödle** ikilemesiyle kastedilen zamana ve zamanın hükmüne kudret veren yaratıcıdır. Beyitte Yaradan’ın zamanın ve zamanenin, yani ezelin ve ebediyetin yaratıcısı olduğu ifade edilmiştir. Bu beyiti, *Bilge Kağan Yazıtı*’ndaki: *Üze kök teñri asra yağız yir kılındukda ikin ara kişi oğlu kılınmış.* (D S1), “Üstte mavi gök, altta yağız yer yaratıldığında, ikisi arasında insanoğlu yaratılmış.” düşüncesine ve *Kur’an-ı Kerim*’de geçen şu ayete bir atıf olarak da değerlendirmek mümkündür: “O, geceyi, gündüzü, güneşi, ayı yaratandır. Her biri bir yörüngede yüzmektedir.” (Enbiyâ Suresi–33. Ayet). *Kur’an-ı Kerim*’deki ayet ve *Bilge Kağan Yazıtı*’nda geçen cümle karşılaştırıldığı zaman, yer ile gök arasındaki her şeyin yaratıcısının Allah olduğu düşüncesinin, Gök Tanrı inancında da var olduğu görülmektedir. Gök Tanrı inancına göre doğadaki, yeryüzü ve gökyüzündeki her şey kutsaldır ve Yaradan tarafından insanlığa sunulmuştur. Ayrıca, *Kül Tigin Yazıtı*’nda zamanla ilgili şu satır da geçmektedir: *Öd teñri yaşar. Kişi oğlu kop ölgeli törümiş* (K S10), “Zamanı Tanrı yaşar. İnsanoğlu hep ölmek için yaratılmış.” (Ergin, s. 58-59). Zamanı ebedî olarak yaşayan Yaradan’dır. İnsanoğluna sınırlı bir zaman ve ömür biçilmiştir. Yaradan, göğü kuşatıcılığı, sonsuzluğu ve zamansızlığı ile ilişkilendirilmektedir (Ayaz, 2020, s. 223). Gök Tanrı inancı ile İslam inancının bu yöndeki felsefî görüşü benzerlik göstermektedir. Daha sonradan

İslamiyet ile bu anlayış daha da pekiştirilmiş ve hem Türk hem İslam kültürüne hâkim olan Hacib, *KB*'de daha da ileri giderek *öd ödle*k ikilemesiyle bütün zamanları ve zamaneyi de O'nun yarattığını ifade etmiştir.

büte boldı munda tiriglik yidim

öd ödlek ıdıp *nefs butını sıdım* “Epey bir zaman oldu, hayatımı burada geçirdim; zamanla nefsin belini kırdım.” (KB D 3635)

öd ödlek keçip bolmasa er бүгү

kişi tip atamağı yılkı tigü “Zaman geçtiği hâlde, hikmet sahibi olmamış ise ona insan değil, hayvan demelidir.” (KB D 4640)

küdelim körelim yime ay ağı

negü ol āhır hāl **öd ödle**k tağı “Bekleyelim bir bakalım, ey cömert; sonu ne olacak ve zaman bize daha neler gösterecektir.” (KB D 4924)

öd ödlek yarutsa birip öt erig

köñül ölmüş erse bolur tip tirig “Eğer zamâne öğüt ve nasihâti ile gönülü aydınlatırsa o gönül ölmüş olsa bile, yeniden dipdiri olur.” (KB D 5689)

Öd kün ajun “zamane, devir, dünya, âlem, devran”: *Öd kün ajun* üçlemesiyle, dünyanın hâkim olunması gereken bir yer olduğu görülmektedir. Bu düşünce, ülke ve devletle kaynak alanı üzerine şemalaştırılmıştır. Bu amaçla *ajunğa elig ur-* “dünyaya elini vurmak, elini değdirmek, dünyaya hâkim olmak” ifadesi kullanılmıştır. Bu ifadede; dünya, devir, dönem ve âlem düzene sokulacak, hakimiyet kurulacak yerdir, dünya ülkedir ve devlettir metaforu bulunmaktadır. İnsanın hükmedeceği yerler mutlaka bir mekandır, çünkü mekân olmadan hakimiyet sahibi olunacak bir yer de olmaz. Bu sebeple dünya devlettir, zamanedir ve dünya ülkedir metaforlarıyla “dünya mekandır” metaforu meydana gelmiştir. Metaforun hâkim metafor durumunda olmasında, Türk cihan, devran hakimiyeti düşüncesinin etkisi vardır. Bu düşünceye göre hükümdar; dünyanın, devrin, çağın ve zamanenin üzerinde düzeni kurması gereken bir kişidir. Hacib bu düşüncüyü aktarırken bir hükümdarın devleti, dünyayı, devranı iyi bir biçimde yönetebilmesi için bilgi sahibi, âlim kimselerden olması gerektiğinden de bahsetmiştir (Yıldızlı, 2016, s. 61).

bularda kayu buldı erse bilig

olar urmuş öğ kün ajunğa elig “Bunlardan hangileri bilgiyi buldu ise onlar zamaneye ve dünyaya hâkim olmuşlardır.” (KB D 251)

Öğ Sözcüğünün İkilemenin Sonunda Kullanılması

Vaqt sözcüğü Türk metinlerinde ilk kez *KB*’de geçmektedir. Hacıb *vaqt* sözcüğünü alıntı olarak *vaqtı öği* şeklindeki ikilemelerle kullanmıştır. *Vaqt*, bu ikilemelerin başındaki sözcük konumundadır. *Vaqtı öği* kelime grubunun yerine TTü.’nde *vakti zamanı*, *vakti zamanında*, *vakti zamanı geldiğinde*, *vakti zamanı gelince*, *vakti zamanından evvel* gibi deyimleşmiş ifadelerle sık sık karşılaşılmaktadır (TS, 2011, s. 2466). *Vaqtı öği* ikilemesi, bu tür deyimleşmiş ifadelerin ilk biçimi gibi durmaktadır.

mini kördi hâcib sözüm tınladı

yarağı körü tursu vaqtı öği “Hacıb beni gördü ve sözlerimi dinledi; ne yapmak lazım geldiğini ve ne zaman yapılacağını kendisi tayin etsin.” (KB D 559)

kamuğ neñke vaqt ol öđi belgülig

öği boldı erse körür iki köz “Her şeyin muayyen bir vakti ve zamanı vardır; vakti geldi ise bunu iki göz görür.” (KB D 2523)

Öğ Sözcüğüyle Yapılmış Tamlamalarda Zaman

Türkçede tamlamalar; isim ve sıfat tamlamaları olmak üzere iki çeşitten meydana gelmektedir. İsim tamlamaları kendi içerisinde belirtili, belirtisiz ve zincirleme isim tamlamaları; sıfat tamlamaları ise niteleme, işaret, belgisiz, soru ve sayı sıfatlarından oluşmaktadır. Tamlamalarda birinci unsur tamlayan, ikinci unsur tamlanandır. İsim tamlaması, iyelik eki alan bir isim unsurunun (tamlanan), iyelik ekini belirttiği başka bir isim unsuru (tamlayan) ile oluşturduğu sözcük grubudur. Bu sözcük grubundaki isim unsurları birbirleriyle; “içinde bulunma, aitlik, belirtme, sınırlandırma” gibi anlam ilgileri kurmaktadır (Karahana, 2010, s. 42). Birinci unsuru ilgi hâli ekini alan isim tamlaması belirtili isim tamlamasıdır: *çileğin kokusu*, *kuşların sesi*, *evin sokakları* (Karahana, 2010, s. 43). Birinci unsurunda tamlayan eki bulunmayan isim tamlaması ise belirtisiz isim tamlamasıdır: *çoban çeşmesi*, *ahududu şerbeti*, *su sesleri* (Karahana, 2010, s. 44). Tamlayan ve tamlanan unsurlarına yeni bir

tamlayan veya tamlanan eklenmesiyle oluşan tamlamalar da zincirleme isim tamlamasıdır: *sokağın yanındaki dükkân, gece lambasının ışığı, sabah saatlerinin huzuru* vb.

Sıfat tamlamaları ise ana unsur olan ismin (tamlanan) bir sıfat unsuruyla (tamlayan) nitelendiği ya da belirtildiği bir sözcük grubudur. Bu tamlamada isim ve sıfat unsurları ek almaz: *mavi gökyüzü, sarı çiçekli vazo, sessiz ev* vb. (Karahana, 2010, s. 48).

KB’de *öd* sözcüğünün isim ve sıfat tamlamalarında yer aldığı tespit edilmiştir. Aşağıda *öd* sözcüğünün isim ve sıfat tamlamalarında kullanıldığı örnekler verilmiştir.

Öd Sözcüğünün Belirtisiz İsim Tamlamalarında Tamlanan Konumunda Kullanılması

Öd sözcüğünün; *iş ödi, mezâlim ödi, öz ödi, uruşlar ödi, kış ödi, yangı ödi, anungı ödi, yigitlik ödi, esenlik ödi, karılık ödi, tiriglik ödi, ağırlık ödi, uçuzluk ödi, köylin kılğı ödi* ve *yol ödi* biçimlerindeki belirtisiz isim tamlamalarında tamlayan unsuru olarak yer aldığı tespit edilmiştir.

İş ödi “iş zamanı”: “İş zamanı, iş vakti” anlamlarındaki *iş ödi* tamlaması, 554, 557 ve 1857 numaralı beyitlerde geçmektedir.

sen az iwme işler ödiñe tapuğ

ödi kelse açlur bu beklig kapuğ “Sen biraz sabret her işin müsâit bir zamanı vardır; vakti gelince kapalı kapılar açılır.” (KB D 554)

Yukarıdaki beyitte yer alan *işler ödi* tamlaması, “işlerin vakti” olması gerekirken burada -in ilgi ekinin düştüğü görülmektedir.

İş ödi tamlamasının, 1857. beyitte hem *iş yarağı* “işin faydası” hem *iş ödi* “işin zamanı” olmak üzere tamlayanı ortak olan iki tane belirtili isim tamlaması oluşturmaktadır:

bakar soldın onđın hem öñdün kiğin

kamuğ iş yarağın bilir hem öçin “İşlere sağdan, soldan, önden, arkadan her cephesinden bakar; çaresini ve zamanını bilir.” (KB D 1857)

ödiñe küdezgü işig iwmegü

kamuğ iş ödiñde bolur ay bügü “Acele etmemek ve işin zamanını beklemek lâzımdır; ey hâkim, her iş zamanı gelince olur.” (KB D 557)

Mezâlim ödi “zulümler zamanı”: *Mezâlim*, “zulümler” manasına gelen Ar. bir sözcüktür. *Mezâlim ödi* tamlaması, “zulümler, haksızlıklar zamanı” anlamındadır ve *KB*’de sadece 2499. beyitte bulunmaktadır.

mezâlim ödiñde ötüğçilerig

körü alsa yol kılsa bolsa irig “Haksızlığa uğrayarak hak talebinde bulunanları kabul etmeli, yol göstermeli ve onlara karşı haşin davranmamalıdır.” (KB D 2499)

Öz ödi “kendi zamanı”: *KB*’de yalnızca 1460. beyitte karşımıza çıkan *öz ödi* tamlamasındaki *öz* sözcüğü, günümüz TTü.’ndeki “kendi” dönüşlülük zamiri yerine kullanılmıştır. *Öz ödi* tamlaması, TTü.’nde “kendi zamanı” şeklindedir.

isiz öñdi ursa özi öz ödin

isiz koğtı atın özinde kiğin “Bir kimse kendi zamanında kötü yasa koyma; kötü kanunlarla dünyaya küküm edilmez.” (KB D 1460)

Uruşlar Ödi “harp zamanı”: “Harp zamanı, savaş dönemi” anlamlarındaki *uruşlar ödi* tamlaması, eserde yalnızca bir beyitte kullanılmıştır.

kayu ol melik kim tokış kılğunı

uruşlar ödiñde çerig tüzgünü “Hükümdarların nasıl muharebe edeceklerini ve harp zamanında ordularını nasıl tanzim eyleyeceklerini...” (KB B 44)

Kış ödü “kış vakti”: *Kış ödü*, 22 Aralık’tan 21 Mart’a değin süren kış mevsimini kapsamaktadır. Ancak *kış ödü* aşağıdaki örnekte, yaşlılık zamanları, yaşlılık dönemleri olarak görülmektedir.

yaşın erse altmış ödüñ erse kış

isig işke tutğıl soğık kılma iş “Yaşın altmış ve vaktin de kış ise sıcak şeyler kullan; soğuk şeyler ile arkadaşlık etme.” (KB D 4625)

Yangü ödi “geri dönme zamanı”: *Yangü* sözcüğü, “dönmek, geri dönmek” manalarındaki *yan-* fiiline gelen *-ğu* isimden isim yapan ek getirilerek

oluşturulmuştur (Ünlü, 2012, s. 938). “Geri dönme vakti” ve “dönüş zamanı” manalarındaki *yanğu ödi* tamlamasının 5692 numaralı beyitte kullanıldığı tespit edilmiştir.

tiriglik uçuktı yüküm ağrudı

yazuğtın özüm boldı yanğu ödi “Hayat sonuna geldi, yüküm ağırlaştı; benim artık günahlardan tövbe etme zamanım geldi.” (KB D 5692)

Yol ödi “yol zamanı”: *Yol* kelimesinin “sefer, yolculuk” ve “doğruluk, kurtuluş yolu” gibi anlamı vardır (Ünlü, 2012, s. 1012). Ancak aşağıda “sıra, kez, geldiyse, sırası geldiyse” gibi anlamlarda kullanılmaktadır. Arat, *yol ödi* tamlamasını “kabul zamanı” olarak çevirmiştir.

kalı yol ödi bolsa başlap kirip

körünse hilin barça yumğı tirip “Kabul zamanı gelince o bütün takımını toplayarak onların başında huzura çıkmalıdır.” (KB D 2537)

Anunğu ödi “hazırlık vakti”: *Anunğu ödi*, +ğü yapım ekini alarak oluşmuş “hazırlık vakti, hazırlanma zamanı” anlamlarına gelen bir isim tamlamasıdır. Bu tamlama yalnızca 4849. beyitte geçmektedir.

siziksiz ölümke anunğu ödi

bu künde naru ol ay yalğuk kedi “Ey insanların iyisi, bundan sonra artık şüphesiz, ölüme hazırlanma zamanı gelmiştir.” (KB D 4849)

Bu biçimdeki tamlamalar haricinde *KB*’de +*lik* yapım ekiyle yapılmış isim tamlamaları da bulunmaktadır. İsim soylu sözcüklere getirilerek niteleme sıfatları oluşturan +*lık*, +*lik*, +*luk*, +*lük* yapım eklerinin *KB*’de *esenlik ödi*, *tiriglik ödi*, *karılık ödi*, *yigitlik ödi* ve *uçuzluk ödi* şekillerinde isim tamlamaları oluşturduğu tespit edilmiştir.

Esenlik ödi “esenlik zamanı”: *Esenlik ödi*, “esenlik, sağlık zamanı” manasında bir isim tamlaması olup *KB*’de yalnızca 1368 numaralı beyitte geçmektedir. *Esenlik* sözcüğü günümüz TTü.’nde “sağlıklı, iyi, mutlu olmak” gibi anlamlarda kullanılan bir sözcüktür ve “esenlik zamanı, esenlik zamanları” biçimlerinde kullanımları mevcuttur (TS, 2011, s. 815).

esenlik öğinde sen edgü yitür

tawar neñ barında üle hem yitür “Sağlığında her şeyi iyilikle karşıla; malın ve servetin varken onları dağıt ve yedir.” (KB D 1368)

Tiriglik öği “dirilik, gençlik zamanı”: *Tiriglik öği* tamlaması, “canlılık, dirilik, gençlik zamanı” manalarına gelmektedir. *Tiriglik öği*, KB’de sadece 1370. beyitte karşımıza çıkmaktadır.

ölüm kelmez erken ölümke itin

tiriglik öğinde *tapuğ kıl tapın* “Ölüm gelmeden sen ölüme hazırlan; hayatta iken Tanrı’nın emirlerini yerine getir, ibadette kusur etme.” (KB D 1370)

Ƙarılık öği “yaşlılık zamanı”: KB’de yalnızca 4706. beyitte geçen *Ƙarılık öği* tamlaması, “ihtiyarlık, yaşlılık zamanı” anlamına gelmektedir. Günümüz TTü.’nde *Ƙarılık* sözcüğü, “kadın olma; evli bir kadının kocasına karşı durumu ve görevi” anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011, s. 1329).

Ƙalı Ƙutsuz erse Ƙışig tumlitur

Ƙarılık öğinde *Ƙılınç artatur* “Eğer o insan talihsiz ise o başkalarını kendisinden soğutur ve ihtiyarlık gününde ahlâkı bozulur.” (KB D 4706)

Yigitlik öğü “yiğitlik zamanı”: *Yigitlik öğü*, “yiğitlik çağı, gençlik dönemi” ve “gençlik zamanı” anlamlarında bir isim tamlamasıdır. Sadece 4695 ve 5716. beyitlerde örnekleri bulunmaktadır.

ne edgü bolur kör yigitlik öçün

ülüg alsa özke Ƙamuğ edgüdün “Yiğitlik çağında her iyilikten kendisine bir hisse almak ne kadar güzel bir şeydir.” (KB D 4695)

yigitlik öğinde *yetürgil tapuğ*

Ƙarılık yetilse barır küç Ƙamuğ “İbadeti gençlik çağında yerine getir; ihtiyarlık gelince insanın kuvveti kalmaz.” (KB D 5716)

Ağırılık öği “itibarlılık zamanı”: “İtibarlılık zamanı, itibar zamanı, değer zamanı, saygı zamanı” anlamlarına gelen *ağırılık öği* tamlaması, 1718. beyitte geçmektedir.

ağırlık öğinde kişig sermedi

uçuzluk öğinde tapuğ kesmedi “İtibarlı zamanındayken o başkalarına kaba muamele etmedi, itibardan düştüğü zaman da işini aksatmadı.” (KB D 1718)

Uçuzluk öği “değersizlik zamanı”: *Uçuzluk öği*, “ucuzluk, değersizlik, itibarsızlık zamanları” manalarında ve *KB*’de 1718. beyitte yer almaktadır.

ağırlık öğinde kişig sermedi

uçuzluk öğinde tapuğ kesmedi “İtibarlı zamanındayken o başkalarına kaba muamele etmedi, itibardan düştüğü zaman da işini aksatmadı.” (KB D 1718)

Köñlin kılğu öđi “gönlünü doğrultma vakti”: *KB*’de sadece 1102. beyitte, tamlayanı +ğu sıfat fiil ekiyle kurulan *köñlin kılğu öđi* biçiminde bir isim tamlaması bulunmaktadır. *Köñlin kılğu öđi* tamlaması, “gönlünü doğrultma vakti” anlamında kullanılmıştır. Bu beyitte, tamlayan unsuru olan *köñlin* sözcüğünün yer değiştirdiği görülmektedir.

kimin egri bolsa köni tal boğı

köni kılğu köñlin yetildi öđi “Kimin düz fidan gibi boyu bükülürse artık onun gönlünü doğrultma vakti gelmiştir.” (KB D 1102)

Öğ Sözcüğünün Sıfat Tamlamalarında Tamlanan Konumunda Kullanılması

Eldeki çalışmada, *öğ* sözcüğünün yer aldığı tüm beyitler incelenmiş ve *cān çıkar öğ*, *terk öğ*, *iki öğ*, *kerek öğ*, *buşar öğ*, *kılmış öğ*, *bu öğ*, *ol öğ* ve *ķayu öğ* biçimlerindeki sıfat tamlamalarında tamlanan unsuru olarak kullanıldığı tespit edilmiştir. Aşağıda *öğ* sözcüğünün geçtiği sıfat tamlamalarıyla ilgili örnekler açıklanmıştır.

Cān çıkar öğ “can çıkacak zaman”: *Cān çıkar öğ* tamlaması, tamlayanı +ar sıfat fiil ekinden oluşmuş bir sıfat tamlamasıdır. *KB*’de sadece 3987 numaralı beyitteki *cān çıkar* sıfatı, *ķıķar cān öği* olarak yer değiştirmiş bir biçimde yer almıştır.

neçe min tapuğcı tapındı yılın

ķıķar cān öğinde yitürdi yolın “Kaç bin kul yıllarca ibâdet ile meşgul oldular ve tam can verecekleri sırada dalâlete düştüler.” (KB D 3987)

Terk öğ “kısa zaman”: *Terk* sözcüğü *KB*’de genellikle “hemen, anında, çabuk” gibi anlamlarının haricinde, 3556 ve 5408 numaralı beyitlerde, *öğ* sözcüğü ile *terk öğ* biçiminde oluşturduğu tamlamalarda “kısa zaman, kısa vakit” anlamlarında kullanılmıştır.

barıǵlı turur bu ajun terk öçün

keligli turur ol ajun keç oğun “Bu dünya kısa bir zamanda gidecek, öbür dünya gelecektir; çok uyanık ol.” (KB D 3556)

ölümüg unıtma ay ilig oğun

sizik tutma kelgey saña terk öçün Ey hükümdar, uyan, ölümü unutma; şüphe etme, o çok kısa bir zamanda sana da gelecektir.” (KB D 5408)

İki öğ “iki an”: Aşağıdaki örnekte *iki öğ* tamlaması ile hevesli olunan zaman ve öfkeli olunan zaman olmak üzere iki andaki durum ifade edilmektedir.

iki öğte kılma kıyü erse iş

havā öwke kelse serip kısgü tiş “Heves ve öfke anında hiçbir iş yapma; her iki hâlde de dişini sık, sabret.” (KB D 1453)

Kerek öğ “gerekli zaman”: *Kerek öğ* tamlaması, sadece 2820 numaralı beyitte görülmektedir.

kerek öđte bir yam yañañça bolur

kamuğ neñke yañağ munu bu teñin “Lazım olduğu zaman bir çöp fil kadar olur; her şey bunun gibidir.” (KB D 2820)

Buşar öğ “öfkelenecek zaman, öfkeli zaman”: 778, 779, 783 ve 4100 numaralı beyitlerde görülen *buşar öğ* tamlaması, *-(a)r* sıfat fiil ekini alarak “öfkелendiğı zaman” anlamında yer almaktadır.

ķaraķa bilig birdi bilgi açuķ

buşar öğte *beglerke barma yağuķ* “Bilgisi herkese açık olan alim, halka şu bilgiyi bildirmiştir: Kızdıkları zaman beylere yaklaşma!” (KB D 778)

taķı yaķşı aymış biliglig bügü

buşar öğte begler bolur ot ağı “Bilgili, hâkim daha iyi söylemiş; beyler hiddetlendikleri zaman ateş ve zehir gibi olurlar.” (KB D 779)

buşar öğte beglerke barma yağuk

kalı bardıñ erse uçuzluk anuk “Hiddetlendikleri zaman, beylere yaklaşma; eğer yaklaşırsan gözden düştüğün gündür.” (KB D 783)

buşar öđte barma begiñke yağuk

kalı bardıñ erse uçuzluk anuk “Hiddetlendiği vakit, beyine yaklaşma; eğer yaklaşırsan itibardan düşeceğin muhakkaktır.” (KB D 4100)

Kılmış öğ “kararlaştırılan zaman”: *KB*’de sadece 5009 numaralı beyitte geçen *kılmış öğ* tamlaması, “karar verilen, kararlaştırılan zaman” anlamında kullanılan bir tamlamadır.

meniñde basa sen bütürgil sözüğ

umınç kılmış öđte yetürgil özüñ “Ben gittikten sonra, sen de sözünde dur ve kararlaştırılan zamanda orada bulun.” (KB D 5009)

Bu öğ “bu zaman”: *KB*’deki *bu öğ* tamlamasının toplamda 8 beyitte yer aldığı tespit edilmiştir. *Bu öğte* şeklindeki söz öbeği, “bu anda, bu sırada, bu zamanda” anlamlarındadır. *An* kelimesi, süreçle ilgilidir ve “süreç boyunca yaşanan şimdiki zaman parçaları”dır. Söz konusu beyitlerdeki *bu öğte* tamlamasındaki *bu* işaret sıfatı, şimdiki zamanda gelişen anlık eylemleri, durumları ve içinde yaşanılan çağı, dönemi işaret etmek, belirtmek için kullanılmıştır. *KB*’de toplam 9 beyitte geçen *bu öğ* tamlaması, aşağıdaki beyitler dışında 81, 3744, 4831, 6392 ve 6431 numaralı beyitlerde de geçmektedir.

içi eđgü tuttuñ bu öđke tegi

kamuğ ārzū birdiñ bu dünyā yigi “Bu zamana kadar sen bana çok lütuf ve ihsanda bulundun; bütün arzularımı yerine getirdin, dünyanın en iyi nimetlerini bana verdin.” (KB D 1259)

içi yakşı sözler bilig yanzatu

bu öğ kün tirigliklerig meñzetü “Âlim bu zamanı ve hayatı, bir yakıştırma ile çok güzel anlatmıştır.” (KB D 1385)

*saña ma siziksiz **bu öd** kelgü ol*

usal bolma āhır özüñ ölgü ol “Sana da şüphesiz, bu an gelecektir; gâfil olma, bir gün sen de öleceksin.” (KB D 1502)

eşittim seniñ edgü kılkıñ yañıñ

***bu öđte** yok ol tip saña tuş teñiñ* “Senin iyi tavır ve hareketini duydum; bu devirde sana denk ve eş bulunmadığımı işittim.” (KB D 3199)

Ol öd “o zaman, o devir”: *KB*’de “o devir, o çağ, o vakit” ve “o zaman” anlamlarıyla kullanılan *ol öd* tamlaması sadece aşağıdaki örneklerde bulunmaktadır.

ilin itti tüzdi bayudı buğun

*böri koy bile suwladı **ol ödün*** “Böylece hükümdar memleketini düzenledi ve tanzim etti, halkı zenginleştirdi; o devirde kurt ile kuzu aynı yerden su içti.” (KB D 449)

ķayu öğte hācib tilese mini

***ol öğte** keleyin tidi söz küni* “Hâcib beni ne zaman isterse ben onun tâyin edeceği gün ve saatte geleyim.” (KB D 560)

özüm köçse barsa ķalır bu buğun

*du‘ā’ birle tapsa maña **ol ödün*** “Ben göçüp giderim, bu halk kalır; o zaman beni duâ ile anmalarını isterim.” (KB D 3024)

itilgey ilin hem bayuğay buğun

*saña artğa edgü du‘ā’ **ol ödün*** “Memleketin düzene girer ve halk zenginleşir ve neticede bunlar sana hayır, duâ ederler.” (KB D 5333)

il itlür erejke tegir bu buğun

*du‘ā’ artar ötrü saña **ol ödün*** “Memleket düzene girer ve halk huzûra kavuşur; o zaman sen de çok hayır duâ alırsın.” (KB D 5568)

ķayu öd “hangi zaman”: “Hangi zaman, hangi çağ, hangi dönem” anlamlarına gelen *ķayu öd*, soru sıfatıyla oluşmuş bir tamlamadır ve *KB*’de sadece dört beyitte görülmektedir.

ķayu    te erse bu künde burun

biligligke tegdi be   krek orun “Hangi   a  da olursa olsun, bugüne kadar daha yüksek yer d  im   bilgiliye kısmet olmuŗtur.” (KB D 220)

ķayu    te h  cib tilese mini

ol    te keleyin tidi söz k  ni “H  cib beni ne zaman isterse ben onun t  yin edeceği gün ve saatte geleyim.” (KB D 560)

al  mķa birimke onay edgü bol

ķayu    te kılsa a  uk bolķa yol “Alırken verirken kolaylık göster ve dürüst hareket et; böyle yaparsan yolun her vakit a  ık olur.” (KB D 4539)

nelük artadı halk negü    di ķodtu

ķayu    ke tuŗtum ya ķayda turayı “Halk neden bozuldu, niçin iyi   detleri bıraktı; hangi zamana rastladım, nereye gideyim?” (KB E 6588)

1.1.1.2.    s  z “Zamansız, Vakitsiz”

    s  zc  g  ne +söz isimden isim yapma ekinin gelmesiyle oluŗan    s  z kavramı, “zamansız, vakitsiz, vakti gelmeden, vakitsizce, beklenmedik bir anda, uygunsuz, uygun olmayan zamanda” gibi anlamlarıyla KB’de sadece 2288, 2297 ve 4826. beyitte karŗımıza çıkmaktadır.

bu k   li be   k er usallık ķılır

usal er ya buzlor ya    s  z ölür “Mağrur adam ihmalk  rlık eder; ihmalk  r adam ya bozulur ya da zamansız ölür.” (KB D 2297)

usanma ölümke saķınma uzun

busu  d  n çıkar teg çıkar    s  z  n “Gafil olma,   l  m   uzak sanma; onu beklemediğin bir anda, pusudan çıkan bir d  ŗman gibi karŗında bulursun.” (KB D 4826)

Yukarıdaki beyitlerde    s  z kavramı “zamansız, vakitsiz, beklenmedik bir anda” gibi anlamlarında kullanılması yanında, aŗa  ıdaki beyitte “ecelsiz”, yani eceli, ölüm vakti ve zamanı gelmeden anlamlarında kullanılmıŗtır.

kişi ödsüz ölmez anadın toğup

nelük korğar özün yağını körüp “Anadan doğan hiç kimse ecelsiz ölmez; düşmanı görünce neden korkarsın?” (KB D 2288)

1.1.1.3. *Ödlek* “Çağ, Devir, Zaman, Felek”

Ödlek sözcüğü, *öd* köküne +*lek* isimden isim yapma ekiyle türetilerek oluşmuş gibi görünmektedir. Clauson, sözcüğün kökenini *ödleg*<*ödle*-<*ö:d* biçiminde vermiştir. Bu sözcüğün, *öd* sözcüğüyle anlam bakımından farkı olmadığını açıklamış ve ayrıca “öğlen; öğle vakti” gibi anlamlara geldiğini de ilave etmiştir (EDPT, s. 55). Korkmaz ise +*IAk* ekinin isimden fiil türeten +*la-* ekiyle fiilden sıfat yapan -*k* ekinin kaynaşmasından oluşan birleşik bir ek olduğunu ve +*IAk* şekliyle özel bir nitelik kazanarak *bellek*, *çaylak*, *göñlek*>*gömlek*, *gırtlak* vb. çeşitli isimler ve sıfatlar türettiğini açıklamıştır (2003, s. 50).

Orhun Yazıtları, *Altun Yaruk*, *Irğ Bitig*, *Prens Kalyanamkara* ve *Papamkara Hikâyeleri* gibi Eski Türkçe Dönemi metinlerinde görülmeyen, “çağ, devir, zaman” anlamlarındaki *ödlek* sözcüğü, *Kutadgu Bilig* ve *Dîvânu Lugâti't-Türk* gibi Orta Türkçe metinlerinde karşımıza çıkmaktadır (Ünlü, 2012, s. 600). *DLT*'den örnek bir dördlük şudur: *Alp Er Tonğ öldi mi / isiz ajun kaldı mu / ödlek öçin aldı mu / emdi yürek yırtılır* “Alp Er Tonga öldü mü? / kötü dünya kaldı mı? / felek öcünü aldı mı? / şimdi dünya yırtılır” (*DLT I*, s. 41). Günümüz Türkçesinde ise *ödlek* biçiminin yerini *devran*, *devir*, *zaman*, *zamane* ve *felek* gibi kelimeler almıştır.

KB'de *ödlek* sözcüğü, “içinde bulunduğumuz zaman, çağ, dönem, felek” gibi anlamlarda kullanılmaktadır. *Ödlek* sözcüğü, aşağıdaki beyitler dışında 5688, 5896, 5950, 6095 ve 6231 numaralı beyitlerde de karşımıza çıkmaktadır ve bu örneklerde genellikle “felek” ve “zaman” anlamlarındadır. Eldeki çalışmada pek çok örneği mevcut olan *ödlek* kavramı, *ödlek kün* ve *öd ödlek* şeklinde ikilemeler; *ödlek atı*, *ödlek okı*, *ödlek yüki* ve *ödlek öti* biçimlerinde tamlamalar da oluşturmaktadır. Aşağıda ilk önce, *ödlek* sözcüğünün ikilemeler ve tamlamalar içerisinde yer almadan tek başına kullanıldığı beyitlere yer verilmiştir.

ilig kördi terkin okıdı anı

ayıttı negü kıldı ödlele sini “Hükümdar onu görünce hemen yanına çağırdı ve sordu: Felek sana neler yaptı?” (KB D 1582)

negü kıldı ödlele atañda kiðin

sewinçmü birür ya saķınç kaðğudın “Babandan sonra felek sana neler yaptı; seni sevindirdi mi, yoksa kaygılandırdı mı?” (KB D 1584)

yıraķ boldum ilig tapuğında taş

iriglendi ödlele maña tüğdi kaş “Felek bana haksızlık etti ve kaşını çattı; hükümdarın hizmetinden uzakta ve dışarıda kaldım.” (KB D 1586)

Yukarıdaki beyitlerde feleğe ve zamana, insana ait nitelikler verildiği görülmektedir. Bu nitelikler; sevindirme, endişelendirme ve haksızlık etme gibi niteliklerdir. Feleğin ilk olarak “gökyüzü, sema, gök” anlamları bulunmaktadır (Devellioğlu, 2015, s. 292). Ancak *felek* sözcüğü burada “kader” ve “baht” anlamlarıyla ilişkilendirilmiştir. Zaman içinde yapılan bir hareketin, olayın öncesi, sonrası, nedenleri ve sonuçları vardır. Kader, yaşam süresince gerçekleştirdiğimiz eylemlerin yarattığı etkilerle şekillenen bir kavram olmasının yanında bazı anlarda yaşanması kaçınılmaz olandır, yazgıdır. Zaman ve kader iç içedir. Burada feleğin ve zamanın insanlar üzerindeki etkisi somutlaştırılmıştır.

büte keçti ödlele sini körmedim

tiler erdim ārzūn ödi bulmadım “Seni görmeyeli çok zaman geçti; görüşmeyi çok arzu ediyordum, fakat vakit bulamadım.” (KB D 3309)

Aşağıdaki beyitte, *ödlele keçer keð sınaşı kişi* “çok zaman deviren kişi” biçiminde bir sıfat tamlaması oluşturduğu karşımıza çıkmaktadır.

negü tir eşitgil küsemiş kişi

keçer ödlele keð sınaşı kişi “Zamanın çok çabuk geçip gittiğini iyice tecrübe etmiş ve kavuşmayı özlemiş olan insan ne der, dinle.” (KB D 3312)

Ödlele Sözcüğüyle Yapılmış İkilemelerde Zaman

Eldeki çalışmada tespit edilen *ödlele kün ve öð ödlele* ikilemeleri, “zaman, yaşam ve zamane” anlamlarında kullanılmıştır (Karaman, 2022, s. 264). Çalışmada

incelenen beyitlerde, ikilemelerin başında ve sonunda yerini alan *ödlek* sözcüğüyle ilgili tüm örnekler aşağıda verilmiştir.

Ödlek Sözcüğünün İkilemenin Başında Kullanılması

Ödlek kün: Eserde “ömür, hayat” ve “zaman” anlamlarında kullanılan *ödlek kün* ikilemelerinin sadece iki beyitte geçtiği görülmektedir.

kisi alsa özde kodı al köni

sewinçin keçürgey sen ödlek küni “Evleneceksen kendinden aşağı derecede biri ile evlen; ömrünü huzûr içinde geçirirsin.” (KB D 4481)

ayur il hâli ne budun hâli ne

negü teg keçer emdi ödlek küne “Memleket ve halkın hâli nasıl, şimdi günler ve zaman nasıl geçiyor, dedi.” (KB D 6348)

Ödlek Sözcüğünün İkilemenin Sonunda Kullanılması

KB’de *ödlek* sözcüğünün ikilemelerin sonunda sadece *öd ödlek* biçiminde kullanıldığı tespit edilmiştir. *Öd ödlek* ikilemesiyle ilgili örnekler ve daha ayrıntılı bilgiler için (bkz. 1.1.1.1.).

Ödlek Sözcüğünün Belirtisiz İsim Tamlamalarında Tamlayan Konumunda Kullanılması

KB’de *ödlek* sözcüğünün sıfat tamlamalarında değil, isim tamlamalarında kullanıldığı belirlenmiştir. Eldeki çalışmada *ödlek* sözcüğü; 1388, 3198, 5136, 5430 ve 5690 numaralı beyitlerde birer tamlayan unsuru olarak *ödlek atı* “zamane atı”, *ödlek yüki* “devran yükü, zamane yükü”, *ödlek öti* “feleğin öğüdü, zamanın nasihati” ve *ödlek okı* “zamane oku” biçimlerinde belirtisiz isim tamlamaları meydana getirmektedir.

Ödlek atı “zamane atı”:

anasında tuğsa atansa atı

musâfir bolup mindi ödlek atı “Anasından doğup adı verilince yolcu olarak zamane atına biner.” (KB D 1388)

Yukarıdaki örnekte, hayat yolculuğundan bahsedilmektedir. Yolculuk metaforu, yaşamak fiilinin metaforik ifadelerinden birisidir. Misafirlik kavramı, zaman atının rehberliği ile yapılan bir yolculuk ve gezi olarak metaforik biçimde ifade edilmektedir. Beyitte, *at* kavramı, önemli bir kaynak alan işlevindedir. Kaynak alandaki at, hedef alanda bulunan zaman kavramını ifade etmektedir. Zaman, canlı bir varlık olarak görülmektedir. Atın günlük yaşamda sahip olduğu hız özelliği, zamanın geçiciliğini belirtmektedir. Bu bağlamda “zaman attır” metaforu meydana gelmektedir (Eker, 2021, s. 126). Bir hayat yolculuğu olarak yaşamak metaforunda, anneden doğuş, başlangıç noktası; ölüm, varış noktası ve bu iki nokta arasında da bilgi, erdem, akıl gibi araçlar; yalan, iftira, haksızlık, bilgisizlik gibi engeller ve karar vermek, düşünmek, doğru söylemek, yalan söylemek gibi iradeli eylemler bulunmaktadır. Buna göre “yaşam yolculuktur” metaforu oluşmaktadır (Eker, 2021, s. 791).

Ödlek yüki “devran yükü, zamane yükü”:

esen barmu erki et öz inçlikin

negü teg yüder erki ödlek yükin “Vücudun sağ ve sıhhatte midir; bedeninin devran yükünü acaba nasıl yükleniyor?” (KB D 3198)

Hayat, yıllar geçtikçe her insana bir yük ve sorumluluk yükler. İnsanın yaşam yolculuğunun her bir devrinde, her bir döneminde taşıdığı farklı farklı yükler bulunmaktadır. Bu yükler hem maddi hem manevi yüklerdir. Zaman ilerledikçe sorumluluklar artar, sorumluluklar attıkça da yükler çoğalır. Kimisi sağlık, para ve iş sıkıntısı çeker; kimisi kaygı, stres, keder, acı ve sabırsızlık içindedir. Herkes feleğin çemberinden geçer. Beyitte devranın, zamanın yükü, insanların omuzlarında taşıdığı bir ağırlık olarak ifade edilmiştir.

Ödlek öti “feleğin öğüdü, zamanın nasihati, ibreti”:

meniñdin nerek emdi öt saw erig

bu ödlek öti tap şaşa ay tırig “Şimdi benim öğüt ve nasihatime ne lüzum var; ey diri, sana feleğin verdiği ibret yeter.” (KB D 5136)

uğımış bu köñlüm özüm ğaflleti

mini oğğuru birdi öğlek öti “Gaflet yüzünden bu gönlüm uyumuş idi; bu zamane nasihatı beni uyandırdı.” (KB D 5690)

Öğlek öti tamlamasında geçen *öt* “nasihat, öğüt” kavramı, zamanın iyileştirici, akıllandırıcı, ders verici, uyarıcı ve olgunluk kazandırıcı özelliğini ifade etmektedir. Yukarıda *öğlek yüki* tamlamasında bahsedildiği gibi hayat boyunca çocukluk, gençlik, yetişkinlik, olgunluk ve yaşlılık dönemlerimizde ayrı ayrı sorumluluklarımız olur. Belirli sıkıntılar, başarılar ve başarısızlıklar yaşarız. Zamanın getirdiği sıkıntıları, dertleri, hüznüleri yine zaman alıp götürür, iyileştirir. Geçmişte yaşadığımız olaylar şu anki bizi şekillendirir ve olgunlaştırır. Burada zamana, nasihat veren bir insan özelliği yüklenmiştir.

Öğlek okı “zamane oku”:

negü tir eşitgil ay kılkı arıg

bu öğlek okı birle köñli balıg “Temiz kalpli ve bu zamane oku ile gönlü yaralanmış olan kimse ne der, dinle.” (KB D 5430)

Ok, zaman kavramının nesne olarak yapılandırıldığı kaynak alanlardan birisidir. Öncelikle ok, yaya yerleştirilir, sonra yay iyice gerdirilir. Okun yaya yerleştirilmesi, yayın gerdirilmesi, aslında yaşam planı, kader planının şekillenmesinin aşamalarıdır. Daha sonra ise nişan alınarak hedefine atılır. Herkesin okunun yönü, yani kaderi farklıdır ve okların ucunda temren denilen sivri bir demir parçası bulunmaktadır. Bu oka keskinlik, öldürücülük, can yakma gibi özellikler kazandırır. Feleğin, kaderin okları, zamanı geldiğinde insanlara birer birer saplanır. Bu oklar, insanların yaşamlarına yön verirler. Kimileri yaşadıkları devirde acı, eziyet, zorluk ve sıkıntı çekerler; kimileri ise sıkıntısız, huzurlu ve mutlu bir hayat sürdürürler. Yukarıdaki örnekte, soyut olan zaman kavramı, “zaman oktur, felek oktur” biçimlerinde metaforik olarak ifade edilmiştir (Eker, 2021, s. 93-94).

1.1.1.4. Ança, Ançan ve Bir Ança “Bir Süre, Bir Müddet”

KB’de belirsiz bir süreyi ve zamanı ifade etmek için “bir müddet, bir süre” anlamlarında, *an* isim köküne +*ça* eşitlik durumu eki getirilerek oluşan *bir ança* ve *ançan* zarfları kullanılmıştır. Clauson, *bir ança* sözcüğünü “bir miktar” olarak

açıklamıştır (EDPT, s. 173). *Ança* sözcüğü Eski Türkçeden itibaren “bir miktar, bu kadar, biraz, öylece” gibi anlamlarıyla karşımıza çıkmaktadır (Caferoğlu, 1968, s. 15). *Ançan* sözcüğünün de “bir süre, bir zaman, bir müddet” anlamları bulunmaktadır. Ancak *ançan* sözcüğündeki *-çan* ekiyle ilgili bir bilgi bulunamamıştır. Erdal, bu ek ile ilgili bir fikir beyan etmemektedir. Bu ekle ilgili derinlemesine inceleme yapılabilir. Bu tanımlara göre, miktar ile belirtilmek istenen süre ve zamandır. *KB*’deki *bir ança*, *ança* ve *ançan* sözcükleri, günümüz TTü.’nde kullanılmamaktadır.

Ança “bir süre, bir müddet”: 1157, 3954 ve 5971. beyitlerde görülmektedir.

sözin kesti ança sakındı turup

ağıttı közün yaş kör oğlın körüp “Sözünü kesti ve bir müddet durup düşündü; fakat oğlunu görünce tekrar gözünü yaş bürüdü.” (KB D 1157)

yana turdu ança bu oldurdu ya

sarığ tan ata keldi ondurdu ya “Tekrar kalkıp bir parça oturdu; sarı tan atmaya başladı ve yayını kurdu.” (KB D 5971)

Ançan “bir süre, bir müddet”:

kayu iş kılıp bulmasa ol tatıg

koğu birgü ançan ay bilgi batıg “İnsan hangi işle uğraşır ve ondan sonuç alamazsa, onu bir süre bir tarafa bırakmalıdır; ey derin bilgili.” (KB D 4928)

Bir ança “bir süre, bir müddet”: *Bir ança* kavramının “bazı; ansızın, birdenbire” gibi anlamları mevcuttur (2012, s. 130). *KB*’de sıkça örneği bulunan sözcük, belirsiz bir süreyi, belirsiz bir zamanı belirtmek için kullanılmıştır.

ajunda ne yañlıg eren tuğdı kör

bir ança yorıdı yana öldi kör “Dünyaya nice erler geldi, düşün; bir müddet ömür sürdükten sonra, yine ölüp gittiler.” (KB D 234)

tirildim bir ança barır men saķın

negü kıldı dünyā maņa kör baķın “Ben bu dünyada bir müddet yaşadım, şimdi gidiyorum; düşün, iyice bak, dünya bana ne yaptı, iyice gör.” (KB D 1283)

*tirildi **bir ança** yorıdı bu yan*

böri toklı birle қоzı boldı teñ “Bir müddet böyle yaşadı ve böyle hareket etti; kurt ile kuzu eşit oldu.” (KB D 3096)

Aşağıdaki beyitte ise “ara sıra, bazı zamanlar, kimi vakit, kimi zaman, bazen” anlamlarındaki *bir ança...bir ança*, “kâh...kâh” bağlacı bulunmaktadır.

ewindin turup çıktı keldi berü

***bir ança** yorıyu **bir ança** turu* “Kalkıp evinden çıktı; kâh yürüyüp kâh konaklayarak yoluna devam etti.” (KB D 486)

Bir ança sözcüğü, yukarıdaki beyitlere ek olarak 764, 774, 954, 1042, 1604, 3845, 3947, 4898, 4891,4882, 4930, 5152, 5629, 5671, 5672, 5826, 5950, 6421 numaralı beyitlerde de kısa bir zamanı, kısa bir süreyi belirtmek için kullanılmıştır.

Eldeki çalışmada *bir ança* sözcüğünün zaman anlamının yanı sıra bir ölçü bildirerek “azıcık, biraz, bir derece” ve “az miktarda” manalarında yer aldığı da karşımıza çıkmaktadır. *Bir ança* sözcüğü, “az miktarda, biraz” ve “azıcık” anlamlarıyla aşağıdaki örneklerden başka 1604, 2374, 3117. ve 4148. beyitlerde de görülmektedir.

*bu kökteki yulduz **bir ança** bezek*

***bir ança** kılavuz **bir ança** yezek* “Bu gökteki yıldızların bir kısmı süs, bir kısmı kılavuz, bir kısmı da öncüdür.” (KB D 128)

***bir ança** yarutmış halāyıkka ol*

***bir ança** kılavuz bulur yitse yol* “Bir kısmını halk için aydınlatmıştır; bir kısmı kılavuzdur, insan yolunu kaybederse bunlarla bulur.” (KB D 129)

*çerigde **bir ança** basuğka kigür*

yadağ okçı tuşrup sen öñdün yigür “Askerin bir kısmını pusuya yatır, yaya okçuları harekete geçirerek kendin önden koş.” (KB D 2370)

aş içgü yiseler nuḡul ur yimiş

*ķuruę  l yimiŗ ur **bir ança** simiŗ* “Yiyecek ve içecek tamam olunca çerez ve meyve ver; kuru ve yaŗ meyve yanında bir miktar çekirdek de bulunsun.” (KB D 4660)

1.1.1.5. *Bir Az* “*Biraz*”

Bir az sözcüğü, “kısa bir süre için; az miktarda, yeterli ölçüden daha az, azıcık, bir derece” gibi anlamlara gelmektedir (Türk Dil Kurumu, 2024). *Bir az* kavramı, KB’de 2561, 5826, 6214, 6353 ve 6581 numaralı beyitlerde geçmektedir. Bu beyitler arasında sadece 5826. beyitte “kısa bir süre, kısa bir vakit, az bir zaman” anlamlarıyla zaman ifade etmektedir. Diğer beyitlerde ise “az miktarda, azıcık, birazcık” gibi anlamlarıyla miktar zarfı olarak kullanılmıŗtır.

 ziŗe bir at ton tolum ķılsa tap

*ağının  lese **bir az** ķođsa tap* “O bir at, bir kat elbise ve silah ile yetinmelidir; kendisinde az bir Şey kalsa yeter, kalanı baŗkalarına dağıtmalıdır.” (KB D 2561)

*t ŗek ķoldı yattı **bir az** inr n p*

udıdı bir ança s iğ amrulup “Yatağını hazırlattı ve yatıp biraz dinlendi; bir süre tatlı ve sakin bir uykuya daldı.” (KB D 5826)

yana yandı ewke t ŗekke kirip

*yatıp bardı **bir az** saķının serip* “Tekrar odasına dönüp yatağına girdi; kederine hakim olarak biraz teselli buldu.” (KB D 6214)

*biri boğuzı tıdsa **bir az** s zlese*

yırak tutsa  zdin yarağsız usa “Kim boğazını tutarak az konuŗursa; az söyler ve yakıŗmayan Őeylerden kendini uzak tutarsa...” (KB D 6353)

k   l kimke b rg  mu num kimke ayęu

*mu adtım men emdi **bir azrak** ayayı* “Kime gönül vermeli, derdi kime amalı; ben Şimdi gamlıyım, biraz iimi d keyim.” (KB E 6581)

1.1.1.6. *Bata* “Hemen, Derhal, Çabuk”

KB'de geçen *bata* sözcüğünün kökü “batmak, kaybolmak” anlamlarında olan *bat-* fiilinden gelmektedir (EDPT, s. 298). *Bata* sözcüğü “derhal, çabuk, hemen, hızlıca” anlamlarıyla tezlik bildiren bir zaman zarfıdır (Ünlü, 2012, s. 102). Günümüz TTü.'nde ise *çabuk, hızlıca, hemen, anında, derhal, çarçabuk* gibi biçimlerde kullanılmaktadır. *Bata* sözcüğü, *KB*'de “vakit kaybetmeden, bir an önce, bir anda, kısa süre içinde” gibi anlamlarıyla sadece 3293. beyitte karşımıza çıkmaktadır.

eliğ aldı ewke kiğürdi bata

orun birdi oldurdu elgin tuta “Elinden tutup hemen içeri aldı; yer gösterdi ve elini tutarak oturdu.” (KB D 3293)

1.1.1.7. *Kiç* “Geç, Uzun”

Eski ve Orta Türkçe metinlerinde kullanılan *kiç* sözcüğü, “geç, uzun” anlamlarına gelmektedir (Ünlü, 2012, s. 428). *KB*'de birçok beyitte (556, 1350, 1383, 1471, 1506, 1541, 1553, 1585, 1796, 2031, 2036, 2302, 2489, 2842, 3032, 3430, 3473, 3682, 3845, 6217, 6410, 6418), “zamanın, vaktin uzunluğunu, uzun süreyi, geç saatleri, geç vakitleri” ifade etmektedir. *Kiç* sözcüğünün *kiç yıl* şeklinde bir sıfat tamlaması içinde ve *uzun kiç, kiç uzun* biçimlerinde ikileme gruplarında yer aldığı tespit edilmiştir. Bu kelimenin beyitlerdeki anlamları, aşağıda örnekler üzerinden karşılaştırmalı olarak açıklanmıştır.

kayu işke iwse uzar kiç kalur

iwe kılmış işler ökünçlüg bolur “Hangi işte acele edilirse, o iş uzar ve gecikir; acele yapılan işler pişmanlıkla neticelenir.” (KB D 556)

Yukarıdaki beyitte *kiç kal-* “geç kalmak” ifadesi, bir işi önceden belirlenen bir zaman diliminden daha sonraki bir zamanda gerçekleştirmek anlamında kullanılmıştır.

kiçe yatsa kiç yat yana erte tur

yatıp erte kopğan kutın arturur “Gece geç yat, yine de erken kalk; yataktan erken kalkan mutluluğunu arttırır.” (KB D 1506)

Bu beyitte ise *kiç* sözcüğünün geçtiği, *kiçe keç yat* cümlesi “gecenin geç saatlerinde, gecenin geç vakitlerinde uyumak” anlamına gelmektedir.

Aşağıdaki beyitlerde *kiç* sözcüğünün, “geç vakitler” ya da “önceden belirlenen bir zamandan sonrası” anlamlarında değil, “uzun süre, uzun zaman, uzun bir süre” anlamlarında kullanıldığı görülmektedir.

er at bolsa begler ili eksümez

er at bolmasa beg ilin kiç yemez “Asker bulundukça beylerde memleket eksik olmaz; asker olmasa bey memleketine uzun müddet hâkim olamaz.” (KB D 3032)

közin kökke tikti bağa turdı kiç

kara tün tünerdi yarumadı hiç “Gözlerini göğe dikerek uzun müddet seyre daldı; karanlık gece olduğu gibi devam etti ve bir türlü aydınlanmak bilmedi.” (KB D 6217)

Bu örnekler dışında *kiç* sözcüğü, sadece 3430. beyitte *kiç yıl* biçiminde bir sıfat tamlaması oluşturmaktadır.

3430. beyitte ise *kiç yıl* “uzun seneler, uzun yıllar” biçiminde bir sıfat tamlaması tespit edilmiştir. Burada *kiç* kavramı, yılların uzunluğunu belirtmiştir.

irig sözlemegil kişike tilin

irig sözke agrır köñül kiç yılın “İnsanlara karşı kaba söz söyleme; kaba sözün acısını gönül, uzun yıllar çeker.” (KB D 3430)

Kiç Sözcüğüyle Yapılmış İkilemelerde Zaman

Kiç sözcüğünün, *uzun kiç* (1350, 1553, 1585, 1796, 2031, 2489, 3430, 3845, 6217, 6410, 6418) ve *kiç uzun* (2031) biçimlerinde zamanın, ömrün ve yaşamın uzunluğunu, çokluğunu belirten ikilemeler oluşturduğu karşımıza çıkmaktadır.

Uzun kiç “uzun zaman, uzun süre”: Aşağıdaki beyitlerde geçen *uzun kiç* ikilemeleri, “uzunca, uzun uzun, uzunca bir süre, uzunca bir müddet” anlamlarına gelmektedir.

uzun kiç yaşağıl ay ilig kutı

öküş il aşığıl bu beglik atı “Ey devletli hükümdar, çok uzun yaşa; bu saltanat ile çok illere hükmet.” (KB D 1350)

yir öpti kör ögdülmiş aydı ilig

uzun kiç yaşağıl aşayu ilig “Ögdülmiş yer öptü ve dedi: Allah sana devletin başında uzun ömürler versin.” (KB D 1553)

uzun kiç yaşasunu ilig özi

uluğ hâcib ol begke körgü közi “Hükümdar çok yaşasın, bir beyin gören gözü Ulu Hacib’tir.” (KB D 2489)

elig başka urdı bu odğırmişa

saķındı uzun kiç kötürdi başa “Odgurmuş başını elleri arasına aldı; uzun uzun düşündü, sonra başını kaldırdı ve...” (KB D 3682)

Kiç uzun “uzun süre, uzun zaman”: (bkz. *uzun kiç*)

negü tir işitgil biliglig sözün

yiüyümedi küçkey ilin kiç uzun “Bilgili bunu nasıl ifade eder, dinle; zalim memleketine uzun müddet hükmedemez.” (KB D 2031)

1.1.1.8. *Meñü* “Bengi, Sonsuz, Daimî”

Meñü kavramı, “ebedî, daimî, ölümsüz, sonsuz” anlamlarına gelmektedir (Ünlü, 2012, s. 534). *KB* ve *DLT* gibi Orta Türkçe metinlerinde geçen *meñü* sözcüğü, Köktürk metinlerinde *benğü* biçiminde görülmektedir (EDPT, s. 351). Günümüz TTü.’nde ise *benği* biçiminde kullanılmaktadır (TS, 2011, s. 307). TTü.’nde sonsuz kavramı “sonu olmayan, bitmeyen, ucu bucağı olmayan, hep kalacak olan; bengi, bitimsiz, tükenmez, sonrasız, ebedî.” olarak açıklanmıştır (Türk Dil Kurumu, 2024).

KB’de sıklıkla geçen *meñü* sözcüğünün, beyitlerde tek başına bir zaman zarfı olarak kullanılmasının yanı sıra, ikilemeler ve tamlamalar içerisinde de yer almaktadır. Aşağıdaki örneklerde öncelikle *meñü* sözcüğünün tek başına kullanıldığı beyitlerden örnekler verilmiştir. *Meñü* sözcüğünün bu örneklerde genellikle *ol-*, *bol-*,

kal- yardımcı fiillerini alarak *meñü ol-*, *meñü bol-* ve *meñü kal-* biçimlerinde kullanılmaktadır. *Meñü ol-*, *meñü bol-* ve *meñü kal-* “sonsuz kalmak, ebedî olmak” anlamlarındadır.

olarıñ tañuķı kelir hem barır

*meniñ bu tañuķ boldı **meñü kalır*** “Onların hediyesi gelir, geçer; bu benim hediyem ise ebedî kalır.” (KB D 113)

*özüñ **meñü** ermez atıñ **meñü ol***

*atıñ **meñü bolsa** özüñ **meñü ol*** “Kendin ebedî değilsin, adın ebedîdir; adın ebedî olursa kendin de ebedî olursun.” (KB D 229)

saran bolma ilig aķı bol aķı

***kalır meñü** ölmez aķılık atı* “Ey hükümdar, cimri olma, cömert ol, cömert; cömertliğin adı ebedî kalır, ölmez.” (KB D 1402)

köni bolsa yalñuķ küni eđgü ol

*küni eđgü bolsa **ķutı meñü ol*** “İnsan doğru olursa günü iyi olur; günü iyi olursa ebedî saadete kavuşur.” (KB D 2757)

tapuğçı bayusa beg atı bolur

*bu atı du ‘ā birle **meñü kalır*** “Hizmetkâr zenginleşirse bey nam kazanır ve bu namı dua ile ebedî kalır.” (KB D 2993)

Meñü Sözcüğüyle Yapılmış İkilemelerde Zaman

Meñü sözcüğünün *KB*’de yalnızca 378 ve 2264 numaralı beyitlerde ikilemeler oluşturduğu görülmektedir. *Taş, Kutadgu Bilig’de İkilemeler* makalesinde, sadece “daima, ebediyen, uzun zaman” anlamlarındaki *tutçı meñü uzun* (2264) biçimindeki ikilemeyi çalışmasında almıştır (s. 73). Eldeki çalışmada 378. beyitte tespit edilen “ebedî, sonsuz zaman” anlamlarındaki *tutçı meñü* ikilemesini almamıştır.

Tutçı meñü “ölümsüz, sonsuz, ebedî”: *Tutçı meñü* ikilemesinin aşağıdaki örnekte yer değiştirerek *meñü tutçı* biçiminde yer aldığı görülmektedir.

*ay muñsuz içim **meñü tutçı** tiriğ*

ölümke törüttüñ bu sansız tirig “Ey ölümsüz ve ihtiyaçtan kurtulmuş Rabbim, bu sayısız canlıyı ölüm için yarattın.” (KB D 378)

Tutçı meñü uzun “uzun zaman, ebediyen, sonsuza değin, ebediyete kadar”:

yidi bu ajunuğ yigey ol ajun

tirilgey kutun tutçı meñü uzun “O bu dünya saadetini elde ettiği gibi, öbür dünya saadetine de nail olur; uzun zaman hep devlet ve ikbal içinde yaşar.” (KB D 2264)

Meñü Sözcüğünün Sıfat Tamlamalarında Tamlayan Konumunda Kullanılması

Meñü sözcüğü bir niteleme sıfatıdır. Aşağıda *meñü* sözcüğünün sıfat tamlamalarında bir tamlayan unsuru olarak zamanı ifade ettiği beyitler verilmiş ve bu beyitlerin anlamları hakkında açıklamalar yapılmıştır.

Meñü muñsuz bayat “ey ebedî, sonsuz, ihtiyaçsız Tanrı”: Sonsuzluk, ebedîlik Allah’ın bir sıfatıdır. O, zamanın evveliyatından beri var olandır ve zamanı ölçülemeyecek olan sonsuzluğa, ebediyete değin varlığını sürdürmeye devam edecektir. *Meñü* sözcüğü 6 numaralı beyitte geçen *meñü bayat* tamlamasında, sonu ve sınırı olmayan, asla tükenmeyecek bir zamanı ifade etmektedir.

ay erklig uğan meñü muñsuz bayat

yaramaz seniñdin adınka bu at “Ey kuvvetli, kadir, ebedî ve müstağni olan Tanrı, senden başkasına bu ad yakışmaz.” (KB D 6)

Tutçı meñü muñsuz idî “ey sonsuz, ölümsüz, kedersiz, muhtaç olmayan Tanrı”: Bu tamlama, *tutçı meñü* ve *muñsuz* olarak iki tamlayan unsurundan oluşmaktadır.

ay muñsuz idim meñü tutçı tirig

ölümke törüttüñ bu sansız tirig “Ey ebedî, ölümsüz ve ihtiyaçtan vâreste olan Rabbim, bu sayısız canlıları ölüm için yarattım.” (KB D 378)

ayā meñü muñsuz idim sen uluğ

sen ök yarlıkağıl bu muñluğ kuluğ “Ey ebedî ve ihtiyaçtan vareste olan Rabbim, sen büyüksün; bu muhtaç kulunun günahlarını sen bağışla.” (KB D 6508)

Meñü “sonsuz, ebedî olan Tanrı”:

siziksiz bir ök sen ay meñü açu

katılmaz karılmaz sakışka saçu “Sen, şüphesiz, birsin, ey sonsuz Tanrı; istisna sayıya gelmez.” (KB D 10)

Yukarıdaki beyitte *meñü* kavramıyla dolaylı yoldan bir temsil söz konusudur. *Meñü* kavramı, Tanrı’yı temsil ederek Tanrı’nın isminin yerine geçmiştir.

Meñü erej “sonsuz huzur”:

erej kod tilek ārzū meñü tile

bu meñü erej kolsa emgek bile “Bu huzur, arzu ve dilekleri bırak; ebediyeti ara; ebedî huzuru isteyen bunun zahmetine katlanmalıdır.” (KB D 5190)

Tuçı meñü beglik “sonsuz, devamlı beylik”: *Tuçı meñü beglik*, 1435. beyitte “sonsuz beylik”, yani “hiç bitmeyecek, süresiz devam edecek olan sefa, huzur, keyif, bolluk içinde bir ömür” ve “hükümdarlık” ve anlamında kullanılmaktadır.

özün meñü beglik tilese tuçı

törü kıl boğundın kötürgil küçi “Eğer devamlı ve ebedî beylik istiyorsan, adaletten ayrılma ve halk üzerinden zulmü kaldır.” (KB D 1435)

Süzük meñü il “duru, temiz, sonsuz ülke, diyar”: 3083. beyitte geçen bu tamlamadaki *il*, İslam inancına göre, öldükten sonra tekrar dirilerek sonsuz bir hayatın sürüleceği ahiret yeridir. Ahiret yeri, sonu olmayan, hep kalacak olan daimî yerdir.

nerek bu karanķu tünerig orun

süzük meñü ilke aşungıl burun “Bu karanlık zulmet yeri, neye gerek; durulmuş ebedî ülke için önceden hazırlan.” (KB D 3083)

bu toğ toz tumandın örü tart özün

süzük meñü il kol sen açgıl közün “Bu toz, toprak ve dumanın fevkine yüksel; duru ve ebedî diyarı iste, gözünü aç.” (KB D 5426)

Uluğ meñü il “ulu, yüce, ebedî ülke”:

kodu bir awutça kara topraķıg

uluğ meñü il kol nerek bu sağığ “Bu bir avuç kara topraktan vazgeç; büyük ve ebedî diyarı iste, bu seraba neden aldaniyorsun?” (KB D 5425)

Meñü ajun “sonsuz dünya, ahiret”: (bkz. *süzük meñü il*)

yayığ dünyā bekrü eligde tutup

negü teg bulur meñü ajun yatup “İnsan bu dönek dünyaya sarılır ve onun zevklerine mukavemet etmezse ebedî dünyayı nasıl bulur?” (KB D 4800)

siziksiz kelir utru meñü ajun

erej erse emgek uzalmaz uzun “Hiç şüphe yok, ebedî dünya bize doğru yaklaşmaktadır; bize ister huzur ister zahmet getirsin, gelmesi uzun sürmez.” (KB D 4906)

Meñü tat “sonsuz tat”: KB’de yalnızca 2756. beyitte geçen *meñü tat* tamlamasındaki *tat*, soyut bir lezzettir ve hayattan, yaşamdan alınan huzuru ifade etmektedir.

könilik mün ol barça edgü asığ

bu asğı bile buldı meñü tatığ “Doğruluk bir sermayedir ve bütün iyilikler bu sermayenin kârıdır; bu kâr ile insan ebedî tadı bulmuştur.” (KB D 2756)

1.1.1.9. *Meñülük* “Sonsuzluk, Ebedîlik”

Meñülük kavramı, “sonsuz, ebet, ebedî” anlamlarına gelen *meñü* sözcüğüne +*lük* isimden isim yapma ekinin getirilmesiyle türemiş bir kavramdır. *Meñülük* “sonsuzluk”, hiç durmaksızın sürekli ve daimî olarak devam eden bir zamandır (Ünlü, 2012, s. 535). Günümüz TTü.’nde ses değişimine uğrayarak *bengilik* biçiminde kullanılmaktadır. TTü.’nde sonsuzluk kavramı, “sonsuz olma durumu; bengilik, bitimsizlik, sonrasızlık, ebedîlik, namütenahilik, payansızlık.” Şeklinde açıklanmıştır (Türk Dil Kurumu, 2024). KB’de sadece 5147, 5249 ve 5808 numaralı beyitlerde karşımıza çıkmaktadır.

kişi aslı mundağ kıılır edgülik

ot atı ajunda kalır meñülük “Asıl insan böyle iyilik yapar ve onun adı dünyada ebedî kalır.” (KB D 5808)

5417 ve 5249. beyitlerde *meñülük* sözcüğü *meñülük asıg* “ebedî fayda, kazanç” ve *meñülük edgülük* “ebedî iyilik” olmak üzere iki sıfat tamlaması meydana getirmiştir.

kalı kıldı erse özüñ edgülük

asıg kıldın özke açu meñülük “Eğer sen kendin iyilik yaptınsa bundan kendine ebedî bir sevap kazandın.” (KB D 5147)

yorı edgülük kıl ekin edgülük

saña edgü bolğay açu meñülük “Yürü, iyilik yap, iyilik ek; bundan sen ebedî iyilik bulursun.” (KB D 5249)

1.1.1.10. *Ölüm* “Hayatın Sonu, Son Yolculuk”

KB, *DLT*, *AH* ve *DH* gibi Orta Türkçe metinlerinde ve *TTü.*’nde kullanılan *ölüm* kavramı, *öl-* fiiline +*üm* isimden isim yapım ekini alarak türemiştir (Gülensoy, 2007, s. 661). *Ölüm* kavramı, “dünyadaki hayatın sona ermesi; ebedî uyku, son yolculuk, ahiret yolculuğu, vefat, memat, emrihak” anlamlarına gelmektedir (TS, 2011, s. 1847). *Ölüm* kelimesi, *KB*’de yalnız başına kullanılmasının yanında, isim tamlamaları, sıfat tamlamaları ve atasözleri de oluşturmaktadır.

küni bir mañım ol tüni bir mañım

iletür ölümke kırıtur eñim “Gündüzü bir adım, gecesi bir adım; bu at onu ölüme götürür ve benzini soldurur.” (KB D 1389)

Bu beyitle bağlantılı olan 1388 numaralı beyitteki *ödlek atı* tamlamasındaki *at* kavramının, zamanın geçiciliğini ve hızını belirttiği açıklanmıştı (bkz. 1.1.1.3.). 1389. beyitte de zaman hareket eden bir canlı olarak görülmüştür. Zaman atı, ölüm anı yaklaştığında bir yolculuğa çıkmaktadır. Bu yolculuk, gece gündüz, adım adım, hayatın sonuna doğru yapılan bir yolculuktur. Bundan dolayı, “ölmek zaman atının hareketidir” metaforu ortaya çıkmaktadır (Eker, 2021, s. 598).

Ölüm kelimesinin geçtiği 1201 ve 1472 numaralı beyitlerle *Kur'an-ı Kerim*'deki şu ayetle arasında bir benzerlik bulunmaktadır: “Her canlı ölümü tadacaktır. Sonunda bize döndürüleceksiniz.” (Ankebût Suresi-57. Ayet). Ölüm vakti geldiğinde, herkes son gününü, son anını yaşayacaktır. Her canlının ömrü bir gün gelecek sona erecektir.

toğuglı tirigler ölümke sanı

ölümke *toğuglı tirig kim kanı* “Doğan her canlıyı ölecek bil; ölmek için doğanlardan diri kalan hani kim var?” (KB D 1201)

siziksiz ölüm bir kün āhır kelir

tirilmiş bu cānlığ cānın alğalır “Şüphesiz, nihayet bir gün ölüm gelecektir ve bütün canlıların canını alacaktır.” (KB D 1472)

Aşağıdaki örneklerde de hayatta belirlenmiş olan vaktin daraldığından ve ölüm vaktinin yaklaşmakta olduğundan bahsedilmektedir:

tiriglik uçuktu yağudı ölüm

ölümke itig yok ya ötkü yolum “Hayat nihayet sonuna geldi, ölüm yaklaştı; ölüme karşı bir çare olmadığı gibi, ondan kurtulacak bir yol da yoktur.” (KB D 5638)

ayā kiñ yorıklığ buğun öktemi

ölüm *yetgelir terk otı kıl emi* “Ey insanlara geniş bir salahiyetle hükmeden kimse, ölüm yetişmek üzeredir, çabuk bir çaresine bak.” (KB D 6167)

ayā aç közi suķ bu dünyā kulu

ölüm *suklanur kör sini tutğalı* “Ey aç gözlü, tamahkâr, bu dünyanın kulu olan insan, ölüm seni tutmak için tamah ediyor.” (KB D 6169)

5159 numaralı beyitte de ölümün vakitlice gelmesi, zamanını beklemesi anlatılmaktadır:

atañnı anañnı ölüm koğmadı

sinimü koğur kör yetilse öği “Ananı, babanı ölüm bırakmadı; vakti gelince seni mi bırakır.” (KB D 5159)

KB'de *ölüm* kelimesinin pek çok beyitte, *ölüm tut-* "ölüm tutmak, ölüme yakalanmak" ve *ölüm kel-* "ölüm gelmek, ölümün gelmesi" biçimlerinde kullanıldığı görülmektedir. Ölüm, hayatın sonuna gelindiğinde, dünyadaki vakit dolduğunda insanı yakalamaktadır. Burada *ölüm* kavramına insana ait özellikler yüklenmiştir. Bu sebeple *ölüm* metaforuyla ömrün bittiği, tükendiği, yaşamın sona erdiği açıklanmaktadır. Aşağıda *ölüm tut-* ve *ölüm kel-* biçimlerinin yer aldığı örneklere yer verilmiştir.

ölüm tutmaz erken oğun ay ilig

işini itiril yetürgil bilig "Ey hükümdar, ölüm henüz yaklaşmadan uyan; bilgini kullan, işini tanzim et." (KB D 1366)

kümüş kúr bağıuçı munu men tiyü

ölüm tuttı erse üzülđi kırı "Gümüş kuşak bağlayarak "İşte ben!" diyenin kuşağı, ölüm tutunca kopar." (KB D 1477)

elig til uzun kıldım erđi öküş

ölüm keldi tuttı tınım kıstı uş "Çok defa başkalarına elimi ve dilimi uzattım; işte ölüm geldi, yakaladı ve nefesimi kesti." (KB D 1120)

ölüm kelmez erken ölümke itin

tiriglik öğinde tapuğ kıl tapın "Ölüm gelmeden sen ölüme hazırlan; hayattayken Tanrı'nın emirlerini yerine getir, ibadette kusur etme." (KB D 1370)

Ölüm Sözcüğüyle Yapılmış Tamlamalarda Zaman

KB'de *ölüm* sözcüğünün belirtili ve belirtisiz isim tamlamaları ve sıfat tamlamalarında kullanıldığı tespit edilmiştir. *Ölüm* sözcüğü, tamlamalardaki anlamlarına göre aşağıdaki başlıklar altında açıklanacaktır.

Ölüm Sözcüğünün Belirtili İsim Tamlamalarında Tamlayan Konumunda Kullanılması

KB'de *ölüm* sözcüğüne *-nün* ilgi hâli eki getirilerek *ölümnün fırağı* (6206) ve *ölümnün kırı* (1476) biçimlerinde oluşturulmuş belirtili isim tamlamalarında tamlayan unsur olarak bulunmaktadır.

Ölümün firākı “ölümün ayrılığı”: Ar. kökenli *firāk* sözcüğünün anlamı “ayrılık, ayrılma”dır (Devellioğlu, 2015, s. 307). Aşağıdaki beyitte geçen *ölümün firākı* tamlaması, ayrılık zamanını ifade etmektedir. Burada artık yaşamdan, sevdiklerinden, yakınlarından ayrılmanın zamanının geldiğinden, bu sebeple ölümün hayattaki en acı şey olduğundan ve ölümün çaresizliğinden söz edilmiştir.

kamuğnuñ firākı yakın ya yırak

ölümün firākı *yırak bu firāk* “Her şeyin firakı yakın veya uzak olabilir; ölümün firakı uzak bir firaktır.” (KB D 6206)

Ölümün kırı “ölümün nöbeti”:

Aşağıdaki örnekte “mertebe, derece, rütbe” ve “aşama” anlamlarının karşılığı olan *kır* “kuşak” kelimesi bir zaman ifade etmektedir. Çünkü bir seviyeye, mertebeye ulaşabilmek için belli bir zamanın geçmesi gerekmektedir. Bu bağlamda *kır* kelimesi, *ölümün kırı* “ölümün kuşağı” şeklinde bir tamlamada kullanılarak ölümü, yani yaşamdaki son aşamayı, hayatın sonunu belirtmektedir (Eker, 2021, s. 125).

keziğçe kelir bu ölümün kırı

ölümke özün çın anuqlap yorı “Ölümün sırası nöbetle gelir; ölüme her an kendini hazır bulundur.” (KB D 1476)

Ölüm Sözcüğünün Belirtisiz İsim Tamlamalarında Tamlayan Konumunda Kullanılması

Eldeki çalışmada *ölüm* kelimesinin *ölüm tarmağı* ve *ölüm firākı* şekillerindeki belirtisiz isim tamlamalarında tamlayan konumunda kullanıldığı karşımıza çıkmaktadır. Aşağıda bu tamlamaların geçtiği örneklere yer verilmiştir.

Ölüm tarmağı “ölümün pençesi”: KB’de 1179 ve 6116. beyitte geçen *ölüm tarmağı* tamlamasında ölümün ansızın ve habersiz gelmesinden söz edilmektedir. Örneklere geçen *tarmağ* “pençe” sözcüğü ile hayvanların özelliklerinden soyut kavramlara doğrudan bir aktarma yapılmıştır. *Pençe* sözcüğü, soyut bir kavram olan *ölümü*, metaforik olarak kavramsallaştırmaktadır. *Ölüm* kavramı, canlı bir varlık olarak aslan ya da kaplan biçiminde somutlaştırılmıştır (Eker, 2021, s. 554).

ne yawlaḡ neḡ ol bu ölüm tarmaḡı

ne yawlak erür bu kişig urmaḡı “Bu ölüm pençesi ne kötü bir şeydir; onun insana çarpması ne kadar kötü olur.” (KB D 1179)

anunmıḡ turur bu ölüm tarmaḡı

usanıp yorırda iler ḡarmaḡı “Ölümün pençesi hazırlanmıştır; gaflet içinde yürürken onun çengeli insana saplanır.” (KB D 6116)

Ölüm firāḡı “ölüm ayrılığı”: (bkz. *ölümnüḡ firāḡı*)

ḡamuḡda katıḡraḡ ölüm ol firāḡ

firāḡın *töker yaḡ körüḡli ḡaraḡ* “Her şeyden ağır olan firak ölümdür; şu gören göz firak yüzünden yaḡ döker.” (KB D 6208)

Ölüm Sözcüğünün Sıfat Tamlamalarında Tamlanan Konumunda Kullanılması

KB’de *ölüm* sözcüğüyle ilgili birçok sıfat tamlaması mevcuttur ancak *ölüm* sözcüğü, *ecelsiz ölüm* biçimindeki sıfat tamlamasında zamanı ifade etmektedir.

Ecelsiz ölüm “ecelsiz ölüm, vakitsiz ölüm”: Aşağıdaki beyitte vade, süre dolmadan, vaktinden evvel ölümün gelmeyeceği anlatılmaktadır.

yaḡıḡa yaluḡ teg eren teg uruḡ

ecelsiz ölüm *bolmaz özke bolup* “Düşmana yalın hücum et, erkekler gibi vuruḡ; eceli gelmeyince insan katiyen ölmez.” (KB D 2289)

1.1.1.11. **Ölümsüz** “Sonsuz, Ebedî, Daimî”

Ölüm ismine +*süz* yapım ekinin getirilmesiyle türeyen *ölümsüz* sözcüğü, “hiçbir zaman ölmeyecek olan; bengi, baki, ebedî” anlamlarındadır (TS, 2011, s. 1848). *KB* ve *DH* gibi metinlerde karşımıza çıkan *ölümsüz* sözcüğü, günümüz TTü.’nde de aynı yapı ve biçimde kullanılmaktadır. *KB*’de sadece 1527 numaralı beyitte geçmektedir. Bu beyitte *ölümsüz uzun meḡülüg* biçiminde; her vakit, her zaman ve kesintisiz devam eden sonsuz şey anlamında kullanılmıştır. Ölümsüzlük, daimîlik ve sürekliliktir.

Ölümsüz uzun meylüg “ölümsüz uzun hayat”: *Ölümsüz uzun meylüg* sıfat tamlaması, “ölümün olmadığı sonsuz bir hayat” anlamındadır. *Ölümsüz uzun meylüg*, zamanın daimî, ebedî olup hiçbir zaman bitmediği öteki dünya hayatıdır.

ikide biri boldı şeksiz ülüg

tirildi ölümsüz uzun meylüg “Şüphesiz, ona ikisinden biri nasip olur; o ölümsüz, uzun, ebedî bir hayat sürmeye başlar.” (KB D 1527)

1.1.1.12. *Tiriglik* “Ömür, Yaşam, Hayat”

Ömür, “doğum ile ölüm arasında geçen süre”dir (TS, 2011, s. 1849). Clauson *tirig* sözcüğünün kökünün “yaşamak, canlı olmak” anlamlarındaki *tir-* fiilinden geldiğini açıklamıştır (EDPT, s. 543). *Kutadgu Bilig*’de sıklıkla kullanılan *tirig* sözcüğü; *Orhun Yazıtları*, *Dîvânü Lugâti’t-Türk*, *Atabetü’l-Hakâyık* ve *Dîvân-ı Hikmet*’te de karşımıza çıkmaktadır.

Eldeki çalışmada *tirig* sözcüğü, “diri, canlı” anlamlarına gelirken, *+lik* yapım ekini almış *tiriglik* biçimiyle hayatı, ömrü, yaşamı ve canlılığı ifade etmektedir (Ünlü, 2012, s. 807). Aşağıda *tiriglik* kelimesinin geçtiği başlıca örnekler verilmiş ve bunların zamanla ilişkisi açıklanmıştır.

küsüş tut yigitlik keçer sinde terk

kaçar bu tiriglik neçe tutsa berk “Gençliği aziz tut, çabuk geçer; ne kadar sıkı muhafaza edersen et, bir gün kaçır.” (KB D 361)

Yukarıdaki beyitte gençlik yıllarının geçiciliğinden, hızlıca akıp gittiğinden bahsedilmektedir.

yigitlik kaçır ol tiriglik uçar

bu tüş teg ajundın özüñ terk keçer “Gençlik kaçır ve hayat uçar; bu rüya gibi dünyadan kendin çabuk göçersin.” (KB D 231)

Bu beyitte *tiriglik uçar* ifadesi, hayatın kuş misali uçup gitmesini, zamanın hızla tükenmesini, geçmesini belirtmektedir. *Uç-* fiili, kuşların sahip olduğu bir niteliktir. Bir kaynak alan olarak kuşların uçuşu, hedef alandaki yaşamın hızlı bir

biçimde akışı üzerinde haritalanmıştır. Hayat, canlı bir varlık olarak somutlaştırılmış ve bu bağlamda “hayat bir kuştur” metaforu oraya çıkmıştır (Eker, 2021, s. 554).

ķayu neķke ıķsa tiriglik ķiķi

sewüg boldı ol neķ sewüg cān tuķı “İnsan ömrünü hangi ķeye sarfederse o ķey sevimli can kadar kıymetli olur.” (KB D 2840)

Bu örnekte de *tiriglik ıķ* deyiminin kullanıldığı görölmektedir. Bu deyim, tüm hayatını, tüm zamanını bir ķeye adamak anlamında kullanılmaktadır. *Tiriglik ıķ* deyiminin günümüz TTü.’nde *ömrünü vermek, ömrünü feda etmek* gibi biçimleri bulunmaktadır.

Aķağıdaki beyitte ise hayatını boķa geçirme, sonrasında piķman olursun denmektedir. Yaķantı, hayat, ömür zaman gibi harcanan bir ķeydir. Boķ yere geçirilen günler, aylar, yıllar bir daha geri gelmez.

sözün kıyķuķı begke tutma umunķ

tiriglik yawa bolķa ķılķay öķünķ “Sözünde durmayan beye ümit bağlama, ömrün boķuna geçer ve piķman olursun.” (KB D 2013)

Tirig sözcüğünün diķer bir anlamı ise “daima var olan Allah, esmā-i hüsnādan El-Hayy”dır (Ünlü, 2012, s. 807). 14 numaralı beyitte geçen *tirig* sözcüğüyle varlığı sonsuz, ezeli ve ebedî olan Yaradan’dan bahsedilmektedir. Bu sebeple *tirig* sözcüğü, “baki, sonsuz, sınırsız, ucu bucağı olmayan zamanı belirtmektedir.

ķamuķ sen törüttün ne erselerig

yokadır ne erse sen öķ sen tirig “Her varlığı sen yarattın; varlık yok olur, baki kalan yalnız sensin.” (KB D 14)

Tiriglik Sözcüğüyle Yapılmış Tamlamalarda Zaman

Tiriglik sözcüğünün KB’de belirtisiz isim tamlamaları ve sıfat tamlamaları oluşturduğu karşımıza çıkmaktadır. Eldeki çalışmada *tiriglik* sözcüğü *tiriglik yılı, tiriglik küni, tiriglik öķi* gibi birçok belirtisiz isim tamlamasında tamlayan konumunda kullanılmaktadır. *Tiriglik* sözcüğünün sıfat tamlamalarında ise bir

tamlanan unsuru olarak *kalmış tiriglik, keçürmiş tiriglik, ol tiriglik, ve bu tiriglik* gibi biçimlerde yer aldığı görülmektedir.

Tiriglik Sözcüğünün Belirtisiz İsim Tamlamalarında Tamlayan Konumunda Kullanılması

Tiriglik sözcüğünün aşağıda örnekleri verilen *tiriglik yılı, tiriglik küni ve tiriglik ödi* biçimlerindeki tamlamalarda *yıl, kün ve öd* kavramlarıyla birlikte kullanıldığı görülmektedir. Hayat; bebeklik, çocukluk, gençlik, yetişkinlik ve yaşlılık dönemlerinden oluşmaktadır. Bu örneklerde ömrün gençlik ve dirilik zamanlarından söz edilmektedir.

Tiriglik yılı “gençlik, canlılık yılı, ömrü, hayatı”: *Tiriglik yılı* tamlaması, yaşanan ve geçirilen ömrü, yaşamı ifade etmektedir.

kimin kırkta keçse tiriglik yılı

esenleşti erke yigitlik tili “Kimin yaşı kırkı geçerse gençlik insana: Allah’a ısmarladık!, der.” (KB D 364)

Tiriglik küni “gençlik, canlılık günü”: Bu tamlama aşağıdaki örnekler dışında 3782, 4630, 5091 ve 6145 numaralı beyitlerde de görülmektedir.

ne muñluğ turur bu apa oğlanı

tilek teg bulumaz tiriglik küni “Bu insanoğlu ne kadar acizdir; ömrünü dilediği gibi geçirmez.” (KB D 1122)

içi kız erür bu tiriglik küni

yawa işke işletse bolmaz müni “Bu hayatın her günü çok kıymetlidir; bunu boş yere sarfetmek doğru olmaz.” (KB D 3544)

süçig bu tatıǵıǵ tiriglik künum

tatiğsız kılur âhır açığ ölüm “Bu zevk içinde geçen günler tatlıdır; fakat sonunda acı ölüm bunu tatsızlaştırır.” (KB D 3587)

Tiriglik ödi “canlılık, dirilik, gençlik zamanı”: *Tiriglik ödi* tamlaması yalnızca aşağıdaki örnekte yer almaktadır.

ölüm kelmez erken ölümke itin

tiriglik öğinde tapuğ kıl tapın “Ölüm gelmeden sen ölüme hazırlan; hayattayken Tanrı’nın emirlerini yerine getir, ibadette kusur etme.” (KB D 1370)

Tiriglik Sözcüğünün Sıfat Tamlamalarında Tamlanan Konumunda Kullanılması

Aşağıdaki beyitlerde, *kalmış tiriglik* “kalan yaşam”, *keçürmiş tiriglik* “geçirilen hayat” biçimlerinde iki sıfat tamlaması geçmektedir. Bu beyitlerde, *keçürmüş tiriglik* tamlamasıyla beraber, hızlı geçen zamanı ifade etmektedir. *Kalmış tiriglik* ise hayatın şimdiden itibaren, geriye kalan yıllarını belirtmektedir. *Kalmış tiriglik* tamlaması aşağıdaki beyit dışında 4905 ve 6257 numaralı beyitlerde karşımıza çıkmaktadır. *Keçürmüş tiriglik* tamlaması ise 3571, 3630 ve 6256. beyitlerde de kullanılmaktadır.

Keçürmüş tiriglik “geçirilmiş, geçmiş hayat” / *kalmış tiriglik* “kalan zaman”: *Keçürmüş tiriglik*; 3571, 3630, 6256 numaralı beyitlerde görülmektedir. *Kalmış tiriglik* biçimindeki tamlama ise 1439, 3794, 4905 ve 6257. beyitlerde geçmektedir.

keçürmüş tiriglik tüpi boldı yıl

bu kalmış tiriglik neçe birge il “Geçirdiğin hayat rüzgar ve tipi yeli gibi geçti; kalan hayatın daha ne kadar saltanat temin eder?” (KB D 1439)

Yukarıdaki beyitte hayat, kuvvetli bir şekilde esip giden rüzgâra benzetilmiştir. Rüzgârın hızı, kaynak alan olarak hedef alandaki zamanın, hayatın hızlı biçimde sürüp gitmesi ve akışı üzerinde şemalanmıştır. Ömrün, zamanın geçiciliği, rüzgâr olarak somutlaştırılmıştır. Bu şekilde, “hayat bir rüzgârdır” metaforu ortaya çıkmıştır (Eker, 2021, s. 71).

keçigli turur bu ajun kalğusuz

bu kalmış tiriglik yime belğüsüz “Bu dünya geçicidir, kalmaz; bu kalan hayatın da ne kadar süreceği belli değildir.” (KB D 4905)

Aşağıdaki *bu tiriglik* ve *ol tiriglik* tamlamaları gençlik yıllarını, gençlik çağlarını işaret etmektedir.

Bu tiriglik: *Bu tiriglik* tamlaması, aşağıdaki örneklerle birlikte 361, 1170, 1385, 1464, 2318, 3315, 3544, 3664, 4465, 4468 ve 5144 numaralı beyitlerde de görülmektedir.

tüpi yil turur bu tiriglik küni

inançsız turur kut keçürgey sini “Bu ömrün günleri fırtına gibi geçer; saadet vefasızdır, bir gün seni de bırakır.” (KB D 5091)

Bu örnekte, hayatta geçen her bir günün geçiş hızı bir fırtınaya benzetilmiştir. Hayat bir fırtına misali hızlıca geçip gitmektedir. Hatta ömrünün yarısından çoğunu tüketmiş olan insanlar tarafından, hayatın ne olduğunu anlayamadan, göz açıp kapayıncaya değin geçtiği söylenir. Bu sebeple beyitte, zamanın hızının, fırtına ile somutlaştırıldığı görülmektedir.

tüşün teg keçer bu tiriglik barır

tiriglik keçerke keçer kün tanuğ “Bu ömür rüyan gibi geçer gider; hayatın geçeceğine her geçen gün delildir.” (KB D 5845)

1.1.1.13. *Yaş* “Yaş, Ömür”

Eski Türkçe ve Orta Türkçe metinlerinde karşımıza çıkan “yaş, ömür, hayatın çeşitli evrelerinden her birisi” anlamlarındaki *yaş* kavramı, günümüz TTü.’nde de kullanılmaktadır (Gülensoy, 2007, s. 1082). *TS*’de *yaş* sözcüğü, “doğuştan itibaren geçen ve yıl birimi ile ölçülen zaman” anlamında açıklanmıştır (2011, s. 2545). *KB*’de sıklıkla kullanılan *yaş* sözcüğü, aşağıda açıklanan örnekler dışında; 176, 293, 379, 399, 405, 426, 674, 940, 1647, 1849, 1851, 1868, 3400, 3736, 4674, 4822, 4848, 4916, 5167, 5643, 5807 ve 6057 numaralı beyitlerde de geçmektedir.

yaşın kırkta keçse kün ay erse küz

isig neñ bile sen özün tab’ı tüz “Yaşın kırktan fazla ve mevsim sonbaharsa tabiatını sıcak şeylerle tanzim et.” (KB D 4624)

yaşın erse altmış ödün erse kış

isig işke tutğıl soğık kılma iş “Yaşın altmış ve vaktin de kış ise sıcak şeyler kullan; soğuk şeylerle arkadaşlık etme.” (KB D 4625)

Yaşlar bu hayatta ne kadar yıl geçirdiğimizi, yaşadığımızı ifade etmektedir. Yukarıdaki örneklerde ömrün kırk yaşından ve altmış yaşından sonraki zamanlarına, dönemlerine tavsiyeler verilmektedir. Bu zamanlar yetişkinlik ve olgunluk zamanlarıdır.

1678 ve 4197 numaralı beyitlerde uzun bir ömür sürmüş, yaşı ilerlemiş, olgunlaşmış ve yaşlanmış kimselerden söz edilmektedir. Bu kimseler ömrün olgunluk çağında erişmiş kimselerdir.

anadan mı bilge doğar kişi

yoksa öğrenir mi geçtikçe yaşı “İnsan anadan mı âlim doğar, yoksa yaşı ilerledikçe mi öğrenir?” (KB D 1678)

negü tir eşitgil ay ilçi başı

sınap edgü isiz keçürmiş yaşı “İyi veya kötüyü tecrübe ile hayatına geçirmiş olan büyük hükümdar, ne der, dinle.” (KB D 4197)

yigit erse yaşıñ yaz erse yılıñ

soğık işke tutğıl üşütür kanın “Yaşın genç ve ömrün bahar yıllarında ise soğuk şeyler kullan, kanın bunları ısıtır.” (KB D 4623)

Yukarıdaki beyitte ise *yaşı yigit* ifadesi ile gençlik, canlılık çağlarından, yaşı çok ilerlememiş, kısa bir ömür yaşamış ve hayat tecrübesi olgunluk çağındaki kimselere göre daha az olan kimselerden bahsedilmektedir.

şatunıñ başına tegi yokladım

yaşımnı tükettim tiriglik yidim “Merdivenin başına kadar yükselmem, yaşımnın tükenmesi, hayatımın tamamlanmasıdır.” (KB D 6053)

Bu beyitte de ömrün son zamanlarına, son demlerine gelindiği ve hayatın ömrün tükenmeye başladığı anlatılmaktadır.

Yaş Sözcüğüyle Yapılmış Tamlamalarda Zaman

Eldeki çalışmada *yaş* sözcüğünün belirtili, belirtisiz isim tamlamaları ve sıfat tamlamaları oluşturduğu tespit edilmiştir. Bu tamlama çeşitleriyle ilgili örnekler aşağıda başlıklar hâlinde detaylı bir biçimde açıklanmıştır.

Yaş Sözcüğünün Belirtili İsim Tamlamalarında Tamlanan Konumunda Kullanılması

Yaş sözcüğü, eldeki çalışmada *-nın* ve *-in* tamlayan ekini alarak oluşmuş *oğlunun yaşı* “oğlunun yaşı” ve *kimin yaşı* “kimin yaşı” biçimlerinde belirtili isim tamlamalarında yer almaktadır.

Kimin yaşı “kimin yaşı”: *Kimin yaşı* tamlamasının geçtiği beyitte yaşı altmışı devirmiş, olgunluk dönemlerindeki insanlardan bahsedilmektedir.

kimin yaşı altmış tüketse sakış

tatığ bardı andın yayı boldı kıış “Kimin yaşı altmışı doldurmuş ise ondan hayatın tadı gitmiş, onun yazı kışa dönmüştür.” (KB D 367)

Oğlunun yaşı “oğlunun yaşı”: Aşağıdaki beyitte Ay Toldı’nın oğlunun yaşının küçük olduğu, oğlunun küçüklük dönemini yaşadığı ifade edilmektedir.

bir ök oğlı erdi bu ay toldının

kiçig erdi yaşı uş ol oğlunun “Bu Ay Toldı’nın bir tek oğlu vardı; bu çocuğun yaşı henüz küçüktü.” (KB D 1158)

Yaş Sözcüğünün Belirtisiz İsim Tamlamalarında Tamlanan Konumunda Kullanılması

KB’de yaş sözcüğünün *Nūh yaşı* ve *edgü yaşı* olarak iki tane belirtisiz isim tamlaması oluşturduğu tespit edilmiştir. *Nūh yaşı* (6548) “Nuh’un yaşı” tamlamasındaki *yaş*, insana ait bir yıl birimiyken, *edgü yaşı* (1639) “iyiliğin ömrü” tamlamasıyla soyut bir kavrama bir ömür biçilmiştir.

Edgü yaşı “İyiliğin ömrü”:

bu edgü kılı tur ay edgü kişi

karımaz bolur edgü meñü yaşı “Ey iyi insan, iyilik yapmaya devam et; iyilik ihtiyarlamaz onun ömrü ebedîdir.” (KB D 1639)

Nūh yaşı “Nuh’un yaşı”:

ajun bütrü tuttum sikender tutarça

tükel nüh yaşın men yaşadım yaşıttım “İskender gibi bütün dünyayı elimde tutum; tam Nuh’un yaşını yaşadım ve yaşıttım.” (KB E 6548)

Yaş Sözcüğünün Sıfat Tamlamalarında Tamlayan Konumunda Kullanılması

KB’de yaş sözcüğü; yaşı başın geçürmüş kişi, yaşı başın yetilmiş kişi ve yaşı yetilmiş kişi biçimlerindeki sıfat tamlamalarında tamlayan unsur olarak bulunmaktadır.

Yaşı başın geçürmüş kişi “yaşını başını geçirmiş kişi” / *yaşı başın yetilmiş kişi* / “yaşını başını almış kişi”: 1222. beyitte tamlanan konumunda olan *kişi* isminin *yaşı başın geçürmüş* ve *yaşı başın yetilmiş* olmak üzere iki tamlayan unsur aldığı görülmektedir. Bu tamlamalar; yaşını başını almak, artık ömrün çoğunu yaşamış, görmüş ve geçirmiş olmak, yaşı kemale ermiş olmak gibi anlamlara gelmektedir. Aşağıdaki 261 ve 1724 numaralı beyitlerde de aynı anlama sahip *yaşı yetilmiş kişi* tamlaması mevcuttur.

negü tir eşitgil oğulluğ kişi

başında keçürmiş yetilmiş yaşı “Tecrübeli, yaşını, başını almış ve çocuk sahibi insan ne der, dinle.” (KB D 1222)

Yaşı yetilmiş kişi “ömrünü geçirmiş kişi, yaşını almış kişi”:

negü tir eşitgil biliglig kişi

ajunda sınayu yetilmiş yaşı “Bilgili ve dünyada tecrübe ile ömrünü geçirmiş olan insan ne der, dinle.” (KB D 261)

negü tir eşitgil yetilmiş yaşı

tiriglikte kızrak bütün çın kişi “Yaşını, başını almış, hayatta nadir bulunan, doğru ve dürüst insanlardan biri ne der, dinle.” (KB D 1724)

Yaş Sözcüğünün Sıfat Tamlamalarında Tamlanan Konumunda Kullanılması

Yaş sözcüğü, *KB’de elig yaş, keçer yaş, kısğa yaş, uzun yaş, uzun yaşlıg ve bu yaş* biçimlerindeki sıfat tamlamalarında tamlanan konumundadır.

Elig yaş “elli yaş”: Aşağıdaki beyitte, bir zaman bildiren elli yaş kavramı, canlı bir varlık gibi kişileştirilmiştir. Burada ellili yaşlara erişme durumu, elli yaşın insana elini değdirmesi, yaklaşması biçiminde, metaforik olarak ifade edilmiştir. Bu

bakımdan zaman kavramı, eli olan ve dokunabilen bir varlık olarak somutlaştırılmış, “yaş/zaman canlı bir varlıktır” metaforu ortaya çıkmıştır (Koca-Sarı, 2012, s. 246).

tegürdi maña elgin elig yaşım

kuğu kıldı kuzgun tüsi teg başım “Elli yaşım bana elini değdirdi; kuzgun tüyü gibi olan başımı kuğu tüyüne çevirdi.” (KB D 365)

Keçer yaş “geçen ömür, geçmiş ömür, geçici ömür”: 3059. beyitte görülen *keçer yaş* tamlaması; ömrün geçmişte, mazide kalan, eskiden yaşanmış dönemlerini içermektedir. Ancak aşağıdaki beyitte ömrün, hayatın geçici, fâni oluşundan, ölümlü bir dünyadan ve hayattan bahsedilmektedir.

et öz cān yuluğlar meniñ işime

du ‘ā arturur bu keçer yaşıma “Benim işim uğrunda tenini, canını feda ediyor ve bu fâni hayatımda bana çok dua kazandırıyor.” (KB D 3059)

Kısğa yaş “kısa ömür”: Aşağıdaki beyitte geçen *kısğa yaş* tamlaması “kısa ömür” demektir. Hayatta yaşanan senelerin azlığını, ömrün süresinin kısalığını ifade etmektedir.

yaşı kısğa isiz ökünçün kararır

uzun yaşlığ edgü ökünçsüz yorır “Ömrü kısa olan kötü pişmanlıkla ihtiyarlar, uzun ömürlü olan iyi, pişman olmadan yaşar.” (KB D 348)

Uzun yaş “uzun ömür”: 440, 2322 ve 5802 numaralı beyitlerde geçen *uzun yaş* tamlaması ise hayatta geçirilen sürenin uzunluğunu belirtmektedir.

bu saklık oduğluk bu il işiñe

tüzü asğı boldı uzun yaşına “Devlet işindeki bu tedbir ve uyanıklık, devletin uzun yaşamasında faydalı olur.” (KB D 440)

uluğluk tilese aş içgü üle

uzun yaş tilese bulur aş bile “Büyüklik dilersen yiyecek ve içecek dağıt; uzun ömür istersen o da bununla olur.” (KB D 2322)

bu küç tutgıl emdi uğ işiñe

du‘ā artsu edgü uzun yaşıña “Bu kuvveti şimdi hükümdarın hizmetine kullan; uzun ömürlü olması için halk ona hayır, dua etsin.” (KB D 5802)

Uzun yaşlıg “uzun ömürlü”:

yaşı kışğa isiz ökünçün qarır

uzun yaşlıg *edgü ökünçsüz yorır* “Ömrü kısa olan kötü pişmanlıkla ihtiyarlar, uzun ömürlü olan iyi, pişman olmadan yaşar.” (KB D 348)

Bu yaş: 3059 ve 5501 numaralı beyitlerdeki *bu yaş* tamlaması ise *bu* sıfatıyla *yaş* sözcüğünü işaret etmektedir. Beyitlerde ömrün, hayatın gelip geçiciliği ve zamanın hızının eksilmediği anlatılmaktadır.

et öz cān yuluğlar meniñ işime

du‘ā arturur bu keçer yaşıma “Benim işim uğrunda tenini, canını feda ediyor ve bu fâni hayatımda bana çok dua kazandırıyor.” (KB D 3059)

negüke uzatur sen kılğu işiñ

uzatma işiñ kıl keçer bu yaşıñ “Yapacağın işi ne için geri bırakıyorsun; işini geri bırakma, yap, ömür geçip gidiyor.” (KB D 5501)

Yaş Sözcüğüyle Yapılmış Deyimlerde Zaman

KB’de “ömrü, yaşamı boşa geçirmek, boşuna zaman harcamış olmak” anlamındaki *yaşı kowı kıl-* ve *yaşı yawa kıl-* “yaşı tüketmek” biçimlerinde deyimler tespit edilmiştir. TTü.’nde de *zamanını boşa geçirmek, ömrü boşa geçirmek* biçimlerinde görülen bu deyim; yaşanmış onca senenin, bir ömrün yararsız bir şekilde tüketildiği, harcadığı anlamına gelmektedir ve pişmanlık barındırmaktadır.

öküş kördüm erni yawa kıldı baş

küdezmedi boğuzın kowı kıldı yaş “Çok insan gördüm boğazını gözetmediğinden, beyhude yere başına kıydı ve hayatını heder etti.” (KB D 2894)

sözüm bu osal bolmağıl ay kadaş

isizke tiriglik yawa kılma yaş “Sözüm şudur: Ey kardeş, gafil olma, hayatı ve ömrü fenalıkla boşuna geçirme.” (KB D 6087)

1.1.1.14. *Tezginç* “Hayat, Ömür, Çağ, Devir”

Clauson, *tezgin-* fiilinin bir göçüşme örneği olduğunu tespit ederek sözlüğünde *tezgin-* fiili yerine, *tegiz-*, *tegzin-* biçimlerine yer vermiştir. “Dönmek, döndürmek, etrafında dolaşmak” gibi anlamlara gelen *tegzin-*, *tegiz-* fiilinin dönüşlü hâlidir. Bu sözcüğün etimolojisi kesin değildir (EDPT, s. 488). *TS*’de *çizginmek* biçiminde “bir şeyin etrafında dönüp durmak; tereddüt etmek” anlamlarıyla yer almaktadır (Türk Dil Kurumu, 2024).

yarattı kör ewren tuçı ewrilür

anıy birle tezginç yime tezginür “Bak, feleği yarattı durmadan döner; onunla birlikte hayat da durmadan devreder.” (KB D 126)

KB’de yalnızca 126. beyitte geçen *tezginç* sözcüğü, *tezgin-* fiilinden türetilmiş bir isimdir. Ünlü, *tezginç* sözcüğünü “çember; hayat; devir, dönme, dünyanın başında dönüp duran felaketler, musibetler için metaforlu kullanım” anlamlarında açıklamıştır (Ünlü, 2012, s. 797). Burada “dönmek” temel anlamı, mecaz yoluyla “hayat, yaşam, dünya, devir” gibi farklı anlamlar kazanmıştır. Zaman, tüm hayatı içerisine alır. Devran, dünya, hayat zamanın çemberinde dönmektedir. *TTü.*’nde *feleğin çemberinden geçmek* biçiminde bir deyim kullanılmaktadır. Bu deyim, “hayatta başından çok şey geçmek, çok deneyim edinerek olgunlaşmak,” anlamındadır (Aksoy, 2022, s. 235). Dünya kendi ekseni etrafında döner ve bir günü tamamlar. Bir gün biterek yeni bir gün, bir çağ kapanarak yeni bir çağ başlar. İnsanlar zaman çemberinin içinde farklı tecrübeler, farklı anılar, farklı hayatlar biriktirir. Zamanın çemberi, devamlı olarak hareketini sürdürmektedir.

1.1.2. Geçmiş, Şimdi ve Gelecek İçin Kullanılan Zaman Zarfları

Kutadgu Bilig’de geçmiş için *keçmiş* ve *keçigli*; şimdi için *emdi*, *bu kün*; gelecek için *keligli*, *utrukı* ve *yarın* kavramlarının kullanıldığı tespit edilmiştir. Aşağıda bu kavramlarla ilgili eserden örnekler verilerek ayrıntılı açıklamalar yapılmıştır.

1.1.2.1. *Keçmiş* “Geçmiş” ve *Keçigli* “Geçen”

KB'de *keçmiş* ve *keçigli* biçimlerinde görülen sözcükler, TTü.'nde *geçmiş* ve *geçen* şekillerinde kullanılmaktadır. *Keç-* fiiline *+miş*, ve *+gli* sıfat fiil ekleri getirilerek oluşan *keçmiş* ve *keçigli* sözcükleri geçip giden, arkada, geride kalan, geçmiş zamanı ifade etmektedir. *Geçmiş* sözcüğü, bir isim olarak “bugüne göre geride kalmış olan zaman; mazi; arkada kalan hayat; dün” anlamlarına; bir sıfat olarak ise “geçme işini yapmış, zaman bakımından geride kalmış” anlamlarına gelmektedir (TS, 2011, s. 918). *KB*'de az sayıda örneği bulunan *keçmiş* ve *keçigli* sözcüklerinin sıfat tamlamaları şeklinde kullanıldığı tespit edilmiştir ancak *keçmiş* sözcüğü, bir kelime grubu oluşturmadan tek başına, yalnızca 2716. beyitte yer almaktadır.

bu iki turur bu ajun tutruğu

oza keçmiş iş hem kelir utruğu “Gerek geçmişte, gerek gelecekte bu dünyanın bize verip vereceği bu iki şeydir.” (KB D 2716)

Keçmiş ve *Keçigli* Sözcükleriyle Yapılmış Tamlamalarda Zaman

KB'de geçen *keçmiş* ve *keçigli* sözcüklerinin sıfat tamlamalarında kullanıldığı tespit edilmiştir. *Keçmiş* ve *keçigli* sözcükleriyle oluşturulmuş tüm sıfat tamlamaları, aşağıda alt başlıklar hâlinde açıklanacaktır.

Keçmiş Sözcüğünün Sıfat Tamlamalarında Tamlayan Konumunda Kullanılması

KB'de *keçmiş* sözcüğü, *keçmiş kün* ve *keçmiş tiriglik* şekillerindeki sıfat tamlamalarında tamlayan unsur olarak yer almaktadır. Aşağıda *keçmiş kün* ve *keçmiş tiriglik* biçimindeki tamlamaların anlamları hakkında bilgiler verilmiştir.

Keçmiş kün “geçmiş gün”: *Keçmiş*, ömrün şimdiden önceki zamanlarını içeren kısımdır. “Geçmiş gün” anlamında olan *keçmiş kün* tamlaması 376 ve 1397 numaralı beyitlerde geçen gün ve geçmişte kalan günü ifade etmektedir.

oğungıl ay kökçin ölümke anun

bu keçmiş künüñke sıgıt kıl ünün “Ey kır saçlı uyan, ölüme hazırlan; geçmiş günlerin için ağla ve sızla.” (KB D 376)

kanı tüş sanı boldı keçmiş künün

ökünçte adın yok bu kalmış künün “Hani geçen günlerin rüyâ gibi oldu; kalan günlerinde de pişmanlıktan başka bir şey yoktur.” (KB D 1397)

3787. beyitte ise *keçürmiş* sıfatıyla oluşmuş bir sıfat tamlaması görülmektedir. *Keçürmiş kün*, “geçirilen, arkada bırakılan gün” anlamlarındadır.

yawa kıldıñ erse keçürmiş künün

yawa kılma emdi keligli tünün “Geçmiş gününü heder ettin ise bari gelecek geceni heder etme.” (KB D 3787)

Keçmiş tiriglik “geçmiş yaşam”: Sıfat tamlaması biçimindeki *keçmiş tiriglik*, “geçmiş hayat” ve “hayatın geçmişte, arkada kalan kısmı” anlamlarında sadece 5700. beyitte kullanılmaktadır.

bu keçmiş tiriglikke öknür özüm

neçe erki kalmış künüm ay yüzüm “Ben bu geçmiş hayata pişmanım; ey güzel yüzlüm, acaba bundan sonraki günlerim nasıl geçecektir.” (KB D 5700)

Keçigli Sözcüğünün Sıfat Tamlamalarında Tamlayan Konumunda Kullanılması

Yukarıdaki beyitlerde *keçmiş* ile ilgili verdiğimiz örnek beyitlerde olduğu gibi *keçigli* sözcüğünün de *keçigli kün*, *keçigli tün*, *bu tünki keçigli tün* biçimlerinde geçmiş zaman dilimini ifade eden tamlamalar oluşturduğu görülmektedir.

Keçigli kün “geçen gün”: *Keçigli kün*, “geçen gün” anlamında bir sıfat tamlaması olarak sadece 1583. beyitte karşımıza çıkmaktadır.

negü teg keçer bu keçigli künün

könimü yorır sen ya egri yolun “Günlerin nasıl geçiyor; doğru mu yürüyorsun, eğri yolda mısın?” (KB D 1583)

Keçigli tün “geçen gece”: *Keçigli tün* tamlaması, 4811 beyitte “geçen gece” manasında yer almaktadır.

yawa kılmağıl bu keçer öd künün

yana bulğu ermez **keçigli tünün** “Bu geçici zaman ve gününü boşuna sarf etme; her geçen gecen bir daha geri dönmeyecektir.” (KB D 4811)

Bu tünki keçigli tün “bu dünkü geçen gece”: Burada geçmişte, geçmiş dünde kalan geceden bahsedilmiştir.

keçürdün keçigli bu tünki tünün

keçermü siziklig keligli künün “Dün geceni geçirdin, gelen gününün geçeceğinden şüphe mi ediyorsun? (KB D 3633)

1.1.2.2. Emdi “Şimdi”

KB’de yer alan *emdi* sözcüğü, Eski Türkçede *amtı* sözcüğünden evrilerek Orta Türkçede *amdı*, *emdi* biçimleriyle karşımıza çıkmaktadır. Sıfatlardan zarf oluşturan *+tI*, *+dI* ekleri vardır: *Toğuz Oğuz begleri budunı bu sabımın edgüti eşid, katıgdı tınla* (KT G S2) “Dokuz Oğuz milleti! Bu sözümü iyice işit, adamakıllı dinle.”. Bu ek ile oluşturulan diğer bir sözcük *amtı* “şimdi”dir ve kökü, Güney Sibiry dillerinden gelmektedir (Erdal, 2004, s. 330). “İkinci” anlamına gelen *äki+nti* / *iki+nti* sözcükleri, *+tI* zarf son ekiyle bağlantılı olabilir. *Am+tı* “şimdi” sözcüğü (am Güney Sibiry’da bu anlamda onaylanmıştır (Erdal, 2004, s. 222). Clauson KB’deki *emdi* kelimesinin *amdı* biçiminde okunması gerektiğini ileri sürmektedir (EDPT, s. 156). *Emdi* sözcüğü, Eski Anadolu Türkçesine kadar *imdi* biçimiyle kullanılmışken modern TTü.’nde *şimdi* biçimiyle kullanılmaktadır (TS, 2011, s. 2225). Günümüz TTü.’ndeki *şimdi* sözcüğü, Eski ve Orta Türkçedeki *uş imdi* “işte şimdi” sözcüklerinin birleşiminden meydana gelmiştir (Gülensoy, 2007, s. 442, 845).

Kökeni eski Türkçeye dayanan *emdi* kelimesi, KB’deki beyitlerde “şimdiki zaman, şu an” anlamlarında kullanılmaktadır. Ayrıca *emdinin* kendisinden önceki ve sonraki zaman dilimiyle, yani geçmiş ve gelecek ile arasında bir bağlantı kurduğu tespit edilmiştir. Bu bağlamda, KB’deki *emdi* sözcüğü “şimdiden itibaren, bundan böyle, bundan sonra, artık” gibi anlamlarıyla karşımıza çıkmaktadır. *Emdi* kelimesi, günümüz TTü.’nde ses ve biçim bakımından farklılık gösterse de anlamsal açıdan kullanımı KB ile aynıdır.

Emdi Sözcüğünün “Şu An” Anlamında Kullanılması

KB'de *emdi* sözcüğünün, “şu anda, şimdi” anlamlarında zaman ifade ettiği çok net görülmektedir. *Şimdi*, şu anda akıp gitmekte olanıdır. Şimdinin arkasında “geçmiş”, önünde ise “gelecek” vardır. Hakimiyet sahibi olabildiğimiz tek zaman *şimdi* olduğu için bu anlamda TTü.'nde de *anı yaşamak*, *anda kalmak* sözcükleri sıklıkla dillendirilmektedir. *KB*'deki *emdi* kelimesinin “şu an” anlamındaki kullanımıyla ilgili çokça örnek beyit bulunmaktadır.

sini koldı tün kün bu emgek bile

*anı ög sen **emdi** sevincin tile* “Bunca zahmet ile gece gündüz hep seni istedi, şimdi sen onu öv ve rızasını dile.” (KB D 39)

*negü tir eşit **emdi** kılkı silig*

sinayu tegip ilke sunmuş elig “Şimdi dinle, yumuşak tabiatlı olan ve tecrübe ile yükselerek memleket işini eline alan adam ne der.” (KB D 346)

*okın **emdi** altmış mañar kel tiyü*

*busuğ bolmasa bardım **emdi** naru* “Şimdi altmış: “Bana gel!” diye çağırıyor; ecel pususuna düşmezsem, şimdi oraya gideceğim.” (KB D 366)

*kerek tir maņa **emdi** ödriim kişi*

ukuşluğ biliglig kişiler başı “Bana şimdi seçkin, akıllı, bilgili ve mahâretli bir adam lazımdı.” (KB D 423)

*negü tir eşit **emdi** könli oduğ*

sözi kör çiçek teg tümen tü boğuğ “Şimdi dinle, gönlü uyanık insan ne der; bak, onun sözü çiçek gibi binlerce renge bürünmüştür.” (KB D 452)

Emdi Sözcüğünün “Önceki ve Sonraki Zaman” Bağlamında Kullanılması

Emdi sözcüğünün *KB*'de bulunduğu beyitlere kattığı anlamlar, öncelik ve sonralık zaman ilişkisi kuran *önce*, *evvel*, *sonra*, *itibaren*, *doğru*, *yakın*, *karşı*, *beri* sözcükleridir (Yelten, 2013: 248). Merkezde yer alan bir şimdi bulunmaktadır. Şimdinin öncesinde olanlar bellidir. Ancak şimdiden sonraki zamanda yapılacaklar öncesiyle arasında bir bağlantı bulunmaktadır. *Emdinin* bu anlamları aşağıda alt başlıklar hâlinde sınıflandırılarak *KB*'deki örnek beyitler üzerinden açıklanmıştır.

Basa Emdinin “Bundan Sonra” Anlamında Kullanılması

Bize göre *KB*'de *basa emdi* ikileme olarak kullanılmıştır. *Emdi* sözcüğünün *basa* ile birlikteki bu kullanımı yalnızca 147, 354, 356 ve 4376. beyitlerde görülmektedir. Bu örnek beyitlerde, *basa* ile *emdinin* arasına başka sözcükler hatta yüklem girmiş olan durumlar olduğu gibi yan yana gelerek ikileme oluşturduğu durumlar da vardır. Buna bakıldığında *basanın* anlamı “sonra” ise *emdi* de *basa* ile kullanıldığı “daha sonra, bundan sonra” anlamlarıyla eş anlamlı bir ikileme oluşturmaktadır. *Basa emdi* ikilemesinin 147, 354, 356 ve 4376. beyitlerdeki “bundan sonraki vakitlerde elimizde olan, gelecekteki zamanlar”ı ifade etmek için kullanıldığı örneklere bakalım.

basa aydım emdi muni yalñuğuğ

ağırılığ boldı bilig ög uğuğ “Bundan sonra imdi insandan bahsettim; onun değeri bilgi, akıl ve anlayışdır.” (KB D 147)

basa aydım emdi bu ay toldını

anıñdın yaruyır ıduğ kut küni “Sonra Ay-Toldı’dan söz açtım; mübârek saâdet güneşi onunla parlar.” (KB D 354)

basa aydım emdi kör ögdülmişig

ukuş atı ol bu beğütür kişig “Bundan sonra Ögdülmiş’i anlattım; o aklın adıdır ve insanı yükseltir.” (KB D 356)

muniñda basa emdi yulduzçı ol

bağa körse yetrü idi yinçe yol “Bunlardan sonra da müneccimler gelir; iyice dikkat edersen.” (KB D 4376)

Emdi Sözcüğünün “Şimdiden İtibaren, Bundan Böyle” Anlamlarında Kullanılması

Emdi kelimesinin *KB*'de birçok beyitte “şimdiden itibaren, bundan böyle” anlamlarında kullanıldığı tespit edilmiştir. Aşağıda bu beyitlerden bazı örnekler açıklanmıştır.

tatığ erdi barça yigitlik işim

ağu kıldı emdi maña yir aşım “Gençlikte her işim bir zevk idi; şimdi bana yediğim yemek zehir oldu.” (KB D 370)

Bu beyitteki *emdi* kelimesinin öncelik ve sonralık zaman ilişkisi, Hacib’in gençlik ve yaşlılık zamanlarını karşılaştırması üzerinden kurulmuştur. Hacib’in şimdiden önceki gençlik zamanları keyif, sefa ve eğlence içinde geçmişken artık yaşlandığı ve bundan sonraki yaşlılık zamanlarından hiçbir keyif almadığı anlaşılmaktadır.

köñül badım emdi anıñ yolıña

sevip sözi tuttum bütüp kavlıña “Onun yoluna şimdi gönül bağladım; bütün dediklerine inandım ve severek sözünü tuttum.” (KB D 46)

46. beyitin yer aldığı bölümde peygamber aleyhisselama övgü yapılmaktadır. Örnekteki *köñül badım emdi* sözcüklerinden peygamberin yoluna şimdiden itibaren, bundan böyle gönül verilmesinden kaynaklı olarak şimdiden önceki zamanda bu yoldan gidilmediği anlaşılmaktadır. Burada peygamberin yoluna girmeden öncesi ve sonrası olarak bir karşılaştırma yapılmıştır.

uğır erdiñ erse tur aç emdi köz

eşitmediñ erse eşit minde söz “Uyuyor idi isen şimdi kalk, gözünü aç; işitmedin ise şimdi benim sözümü dinle.” (KB D 83)

Örnek beyitteki *emdi* sözcüğünün öncelik ve sonralık zaman bağlantısı bir şarta bağlı olarak kurulmuştur. Şimdiden beri bir uykuda ve gerçeklerden habersizsek bundan böyle, şimdiden sonra uyanmamız ve gerçekleri görmemiz istenmektedir.

yawa kıлма emdi bu kalmış küñüñ

özünđin arıtğıl yazukıñ münüñ “Kalan ömrünü artık boşuna geçirme; kendini günah ve kusurlarından temizle.” (KB D 1440)

Bu örnekte ise *emdi* “şimdiden itibaren, artık, bundan böyle” anlamlarında kullanılmıştır. Çünkü geçmişten şimdiye kadarki geçen zaman, geçmişi ifade eder. Beyitte şu ana kadar geçirilen ömrün, yaşanılan günlerin, ayların ve senelerin boşuna olduğundan bahsedilmektedir. Bu sebepten ötürü ilk mısradaki *şimdi kalan ömrünü boşa geçirme* denmektedir. Geçmiş zamanda ne yaşanmışlıkları ne de

yaşanmamışlıkları değiştirmek artık elimizde değildir. Buradaki *emdi* sözcüğü, şimdi ve şimdiden sonrasında elimizde olan vakti ve ömrün geri kalan kısmını belirtmektedir.

1.1.2.3. *Bu Kün* “Bugün”

Eski Türkçeden beri örnekleri görülen *bu* işaret sıfatı ve *kün* sözcüklerinin birleşiminden oluşan *bu kün* sözcüğü, “içinde bulunulan gün; içinde bulunulan çağ ve zaman” anlamlarına gelmektedir (TS, 2011, s. 403). İlk kez Orta Türkçede *Kutadgu Bilig* ve *Atabetü'l Hakâyık* gibi eserlerde yer alan *bu kün*, günümüz TTü.'nde *bugün* biçimiyle kullanılmaktadır. *Bu kün* sözcüğü, KB'de “içinde bulunulan gün” ve “çağ, devir, dönem” olmak üzere iki anlamda bulunmaktadır.

Bu Kün Sözcüğünün “İçinde Bulunulan Gün” Anlamında Kullanılması

KB'de *bu kün* sözcüğünün pek çok beyitte “şu an yaşanmakta olan gün, şimdiki gün, içinde bulunulan gün” anlamlarında zaman ifade ettiği çok açık bir biçimde görülmektedir. *Bu kün* sözcüğünün bu anlamlarda kullanıldığı beyitlerden bazı örneklerle bakalım.

kamuğ mü'minig sen tüzü yarlıkā

yarınkı beḳādın bu kün kıl līka “Sen bütün müminlerin hepsine de mağfiret et; yarınkı beka âleminden didârını bana bugün göster.” (KB D 397)

negü asḡı bar bu ökünçüm bu kün

ölüm tuttı kesti bu söz birle ün “Bugün bu pişmanlığımın ne faydası var; ölüm yakaladı, sözümü ve sesimi kesti.” (KB D 1132)

keçer uş munuḡı bu künki künüm

bulurmu özüm bu keligli tünüm “İşte bu bugünkü günüm geçmektedir, acaba ben o gelecek gecemi kazanabilecek miyim?” (KB D 5696)

Bu Kün Sözcüğünün “Çağ, Devir, Zaman” Anlamlarında Kullanılması

KB'de *bu kün* sözcüğünün, “çağ, devir, dönem” anlamlarında da zaman ifade ettiği tespit edilmiştir. *Bu kün* sözcüğü beyitlerde “bu zaman, bu devir, bu dönem”

anlamlarında kullanılmıştır. Günümüz Türkçesinde de *KB*'deki anlamıyla benzer kullanımları mevcuttur. *Kün*ün “çağ, devir, zaman” anlamlarında kullanıldığı örnek beyitlere bakalım.

yağız yir yaşıl kök kün ay birle tün

törütti halâyık öd ödle bu kün “Kara yer ile mavi göğü, güneş ile ayı, gece ile gündüzü, zaman ile zamaneyi ve mahlûkları o yarattı.” (KB D 3)

kayu ödte erse bu künde burun

biligligke tegdi beğükrek orun “Hangi çağda olursa olsun, bugüne kadar daha yüksek yer dâimâ bilgiliye kısmet olmuştur.” (KB D 220)

bu kün me kim eğgü atansa kişi

olar boldı aşnu ol eğgü başı “Bugün de kimler iyilik ile şöhret kazanmışlarsa iyilerin başında en önce onlar gelir.” (KB D 253)

buğunğa başı sen ay ilig bu kün

buğunuğ küdezgil oduğ tur ögün “Ey hükümdar, sen bugün halkın başında bulunuyorsun; halkı gözet, aklın başında ve uyanık ol.” (KB D 1436)

Bu Künki Sözcüğünün Sıfat Tamlamalarında Tamlayan Konumunda Kullanılması

+*kı* ekinin aitlik ve bulunma ifade eden bir görevi bulunmaktadır. Bu ek, bazı zaman isimlerine eklenmektedir: *yarınki, önceki, sonraki, dünkü* gibi. Bu biçimler, önüne bir isim daha eklenmesiyle sıfat tamlamaları oluşturmaktadır (Korkmaz, 2003, s. 263). Bu niteliğe göre, eldeki çalışmada tespit edilen *bu künki boğun, bu künki öd, bu künki kün, bu künki iş, bu künki tilek* ve *bu künki erej* biçimlerinde tamlamalar +*ki* ekiyle oluşmuş sıfat tamlamalardır.

Bu künki boğun “bugünkü millet”: *Bu künki bodun*, yani “bugünkü millet” ile kastedilen o devrin, o çağın insanlarıdır.

kişi erdi erse olar ne öçün

negü ol ayu bir bu künki buğun “Eğer o vakit bunlar insan idi iseler söyle bakayım, bugünkü insanlar nedir?” (KB D 6427)

Bu künki erej “bugünkü huzur”:

bu künki erejke awınma sakın

yarınkı erejig tile keç baķın “Bugünkü huzura aldanma, dikkatli ol ve iyice düşün, yarınki huzuru ara.” (KB D 5235)

Bu künki iş “bugünkü iş”:

bu künki işiñ ķodma ķılma yarın

yarın bolsa işiñ ķalur ķılmadın “Bugünkü işini yarına bırakma; yarın işin olursa bu yapılamadan kalır.” (KB D 5503)

Bu künki kün “bugünkü gün”: Şimdiki zamanda, şu anda yaşanan gündür.

bu künki künüñde yarınkı künüñ

barı eğgü bolsun yarınkı tünün “Bugünkü gününden yarınki günün ve gecen daha iyi olsun.” (KB D 5307)

keçer uş munuķı **bu künki künüm**

bulurmu özüñ bu keligli tünüm “İşte bugünkü günüm geçmektedir, acaba ben o gelecek gecemi kazanabilecek miyim? (KB D 5696)

Bu künki öğ “bugünkü zaman”: *Bu künki öğ* tamlaması, bugünün devrini, bugünün zamanını, çağını ve dönemini ifade etmektedir.

ķörü bar ay bilge **bu künki öğüğ**

öñin boldı barça ķamuğ iş küğüğ “Ey âlim, bugünkü zamana dikkat et, işler tamamen değiştı.” (KB D 6451)

Bu künki tilek “bugünkü dilek”:

bu ol ķör **bu künki tilekim meniñ**

özüm bir yüzini ķöreysin anıñ “Artık benim arzum, onun yüzünü bir defa olsun, görmektir.” (KB D 4937)

Bu Kün Sözcüğüyle Yapılmış Atasözlerinde Zaman

KB’de 5503. Beyitte görülen *bu künki işiñ ķodma yarın* cümlesi, günümüz TTü.’nde sıklıkla kullanılan “Bugünkü (akşamın) işini yarına (sabaha) bırakma

(koyma)” atasözüyle oldukça benzerlik göstermektedir (Aksoy, 2022, s. 97). Beyitte, işlerin öncelik ve sonralık sırasına göre belirlenmesi, öncelikli işlerin bugünden, şimdiden yapılarak yarına ertelenmemesi gerektiği ifade edilmektedir.

bu künki işiñ qodma kılma yarın

yarın bolsa işiñ kalur kılma “Bugünkü işini yarına bırakma; yarın işin olursa bu yapılamadan kalır.” (KB D 5503)

1.1.2.4. *Keligli* “Gelecek”

KB’deki *keligli* kelimesi, “gelen, gelecek olan” anlamlarındadır (Ünlü, 2012, s. 393). Gelecek zaman henüz yaşanmamış, yaşanacak olan zamandır. KB’de *keligli* sözcüğü zaman anlamında, sadece dört beyitte tespit edilmiştir. *Keligli* sözcüğü 3787, 5696 ve 5701. beyitlerde “gelen gece, gelecek gece” anlamındaki *keligli tün* biçiminde ve “gelen gün, gelecek gün” *keligli kün* biçimlerinde sıfat tamlamaları oluşturmuştur.

keçürdün keçigli bu tünki tünün

keçermü siziklig keligli künün “Dün geceni geçirdin, gelen gününün geçeceğinden şüphe mi ediyorsun?” (KB D 3633)

yawa kıldın erse keçürmiş künün

yawa kılma emdi keligli tünün “Geçmiş gününü heder ettin ise bari gelecek geceni heder etme.” (KB D 3787)

keçer uş munuqı bu künki künüm

bulurmu özüm bu keligli tünüm “İşte bu bugünkü günüm geçmektedir, acaba ben o gelecek gecemi kazanabilecek miyim?” (KB D 5696)

1.1.2.5. *Utruqı* “Gelecek”

İlk olarak Orta Türkçede karşımıza çıkan *utruqı* kelimesi “gelecek, gelecekte” manalarına gelmektedir (Ünlü, 2012, s. 888). Erdal’a göre (2004, s. 408), *utru* kök

hâlinde bir sözcüktür ve “önünde, karşısında” anlamlarına gelmektedir. *Utruķı* sözcüğü, *utru* ismine +*kı* aitlik ekinin gelmesiyle meydana gelmiştir.

KB’de *utruķı* sözcüğünün yalnızca 2716. beyitte kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu beyitte hem geçmiş hem gelecek zamandan söz edilmektedir. *Oza keçmiş* “önceki geçmiş” ifadesi, şimdiden daha geride, arkada kalan zamanı belirtmektedir. Gelecek ise “gelen, gelecek olan gelecek” anlamındaki *kelir utruķı* ifadesiyle yaşanması beklenen ve şimdiden daha ilerideki zamanı belirtmektedir.

bu iki turur bu ajun tutruķı

oza keçmiş iş hem kelir utruķı “Gerek geçmişte gerek gelecekte, bu dünyanın bize verip vereceği bu iki şeydir.” (KB D 2716)

1.1.2.6. *Yarın*

Yarın sözcüğü, Eski Türkçe *yar->yaru-* “aydınlanmak, ışıldamak, parlamak” fiillerine gel en -*In* ekiyle türetilmiştir. Orta ve Eski Anadolu Türkçesinde de karşımıza çıkan sözcük, günümüz TTü.’nde de aynı biçim ve anlamda kullanılmaktadır. *Yarın* sözcüğünün, “bugünden sonraki gün; gelecek, ileriki zaman”, “şafak, gün ağarması” ve “sabah” gibi anlamları mevcuttur (Gülensoy, 2007, s. 1076).

KB’deki *yarın* sözcüğünün “bugünden sonra gelen gün, gelecek gün” ve “ahir gün, sorgu günü, hesap günü” gibi anlamlarıyla tamlamalarda kullanılmasıyla beraber ayrıca deyimler oluşturduğu da tespit edilmiştir.

Yarın Sözcüğünün “Bugünden Sonraki Gün, Gelecek Gün” Anlamlarında Kullanılması

Eldeki çalışmada, *yarın* sözcüğünün “bugünden sonra gelen ilk gün” ve “gelecek zaman, gelecek gün” anlamlarında sıkça kullanıldığı karşımıza çıkmaktadır. Bu beyitlerden bazı örnekler aşağıda verilmiştir.

tiriglikni mün kıl aşig edgölük

yarın bolğa edgü yigü kedgölük “Hayatı sermâye yap, bunun fâizi iyiliktir; bu sana yarın için iyi yiyecek ve giyecek temin eder.” (KB 232)

bu kütka inanma usa edgü kıl

*bu kün munda erse **yarın** anda bil* “Bu ikbâle inanma; elinden gelirse iyilik et; bil ki ikbâl bugün sende ise yarın başkasındadır.” (KB D 549)

iwe kirme işke şabır kıl serin

*iwe kılmuş işler ökünçi **yarın*** “İşe acele ile girme, sabır ve temenni ile hareket et; acele yapılmış olan işler yarın pişmanlık getirir.” (KB D 587)

ağır tut negü erse yarlıkların

*ağır kılğa teñri bu kün hem **yarın*** “Onun bütün emirlerine itâat et, Tanrı seni bugün de yarın da aziz eder.” (KB D 1281)

bu kün men barır men munu erksizin

***yarın** sen kelir sen udu şeksizin* “İşte bugün ben, elimde olmadan ölüp gidiyorum; yarın sen de arkamdan geleceksin.” (KB D 1365)

Yarın Sözcüğüyle Yapılmış Tamlamalarda Zaman

Eldeki çalışmada *yarın* sözcüğünün isim ve sıfat tamlamaları biçiminde bulunduğu ve sadece bir beyitte belirtisiz isim tamlaması biçiminde kullanıldığı, ayrıca sıfat yapan *-lık* ve *-kı* eklerini alarak sıfat tamlamaları oluşturduğu tespit edilmiştir.

Yarın Sözcüğünün Belirtisiz İsim Tamlamalarında Tamlayan Konumunda Kullanılması

Eldeki çalışmada *yarın* sözcüğünün sadece *yarın iş* biçiminde belirtisiz bir isim tamlaması oluşturduğu tespit edilmiştir.

Yarın iş “yarının işi”: *Yarın iş* tamlaması, belirtisiz isim tamlaması biçiminde olsa da günümüz TTü.’ne çevrildiğinde *-nın* ilgi durumu ekini almıştır.

*bu kün kılmasa iş **yarın iş** bolur*

işin iş öze bolsa irklip kalur “Bugünün işini yapmazsan, yarının işi de buna eklenir; iş iş üzerine gelir ve yığılır, kalır.” (KB D 5502)

Yarınlık Sözcüğünün Sıfat Tamlamalarında Tamlayan Konumunda Kullanılması

+lık eki, isimlere gelerek bir şeyi tahsis etme göreviyle *bayramlık*, *hediyeelik*, *kiralık*, *kışlık*, *dolmalık* gibi yeni isimler türetmektedir. Bu isimler *bayramlık elbise*, *hediyeelik eşya*, *kiralık ev*, *kışlık manto*, *dolmalık biber* gibi sıfat türünde de kullanılmaktadır (Korkmaz, 2003, s. 55-56).

Yarın sözcüğü, “gelecek gün” ve “bugünden sonraki gün” anlamlarının dışında, sıfat yapan +lık ekiyle oluşturulmuş *yarınlık orun*, *yarınlık iş* ve *yarınlık azuk* biçimlerindeki tamlamalarda “hesap günü, ahir gün ve sorgu günü” anlamlarıyla öbür dünyadaki ve ölümden sonraki yaşamı belirterek metafor oluşturmıştır.

Yarınlık orun “yarınlık yer, ahiretlik yer”: *Yarınlık yer* tamlamasında bahsedilen yer, “ahiret, hesap yeri”dir.

yarınlık orun edgü kolsa özün

isiz kılmasunu bu iki ajun “Kim âhiretini bayındır etmek isterse her iki dünyayı harâp etmesin.” (KB D 1147)

Yarınlık iş “yarınlık iş, ahiretlik iş”: Bu tamlamada, yarınki yapılacak olan işlerden bahsedilmemektedir. *Yarınlık iş* tamlaması, ahiret günü, hesap günü için yapılan ibadetleri ifade ederek metaforik bir anlamda kullanılmıştır.

bu ay toldı aydı ay oğlum eşit

mini kör usanma yarınlık iş it “Ay-Toldı dedi: Ey oğlum, dinle; bana bak, sen gâfil davranma, âhiret işini yoluna koy.” (KB D 1208)

köñül til köni tut bayatka tapın

usanma yarınlık işiñni itin “Gönlünü ve dilini doğru tut, Tanrı’ya kulluk et; gafil olma, yarınki işini şimdiden düzene koy.” (KB D 1278)

Yarınlık azuk “yarınlık yiyecek”:

halâl yigli kılmaz bayatka yazuk

halâl yi halâl kıl yarınlık azuk “Helal yiyen kimse Tanrı’ya karşı günah işlemez; helal ye, yarın için azığın da helal olsun.” (KB D 5350)

Yarın sözcüğünün yukarıdaki isim tamlamalarının haricinde “ahiret günü, hesap günü” anlamlarında bir kelime grubu oluşturmada tek başına kullanıldığı başlıca örnekler verilmiştir. Bu örnekler dışında 4869, 5246, 5309, 5131 ve 6120 numaralı beyitlerde de aynı anlamlarda karşımıza çıkmaktadır.

bularnı saķıngıl ölümke itin

ökünme yarın bu kara yir kıatın Bunları düşün ve ölüme hazırlan; yarın bu kara yer altında pişman olma.” (KB D 1429)

mini kör meniñdin kötür öt erig

ökünme yarın sen bu kün sen tirig “Benim hâlime bak, benden öğüt ve nasihat al; yarın pişman olma, sen bugün henüz dirisin.” (KB D 1466)

ferište bitir kıul negü kılmışın

ıdı ötrü aydur yarın ol işin “Kulun neler yaptığını melek yazar, sonra Tanrı yarın o işi sorar.” (KB D 2228)

munıñ asğı munda tileme serin

bu asğıñ bayat birge anda yarın “Bunun faydasını burada arama, sabırlı ol; bunun sevabını yarın orada Tanrı verecektir.” (KB D 4205)

Yarınkı Sözcüğünün Sıfat Tamlamalarında Tamlayan Konumunda Kullanılması

Yarın sözcüğünün aşağıdaki beyitlerde, +*kı* ekiyle yapılmış; *yarınkı beķā*, *yarınkı kün*, *yarınkı asıg*, *yarınkı itig*, *yarınkı iş* gibi sıfat tamlamalarında tamlayan unsur olarak yer aldığı görölmektedir.

Yarınkı beķā “yarınkı beka, yarınkı sonsuzluk”: *Yarınkı beka* tamlamasıyla kastedilen “yarınkı sonsuzluk alemi, ahiret yaşamı”, yani ölümden sonra, zamansızlığın olduğu, sonsuz bir yaşamdır.

ķamuğ mü ’miniğ sen tözü yarlıķa

yarınkı beķādın bu kün kıl lıķa “Sen bütün müminlerin hepsine de mağfiret et; yarınkı beka âleminden didarını bana bugün göster.” (KB D 397)

Yarınkı kün “yarınkı gün”:

neçe me erejlense isiz bu kün

*ökünç birle emger **yarınkı künün*** “Bugün kötü ne kadar huzûr içinde olursa olsun, yarın pişman olur, azap çeker.” (KB D 918)

*bu künki kününde **yarınkı künün***

*barı edgü bolsun **yarınkı tünün*** “Bugünkü gününden yarınki günün ve gecen daha iyi olsun.” (KB D 5307)

Yarınkı tün “yarınki gece”:

*bu künki kününde **yarınkı künün***

*barı edgü bolsun **yarınkı tünün*** “Bugünkü gününden yarınki günün ve gecen daha iyi olsun.” (KB D 5307)

Yarınkı asıg “yarınki kâr”:

*bu begler sewinçi **yarınkı asıg***

du‘ā’ tap maña edgü atın yanıg “Bu beylerin sevinci yarının kârıdır, buna karşılık hayır duâ ve iyi adla zikredilmem bana yeter.” (KB D 3020)

Yarınkı erej “yarınki huzur”:

bu künki erejke awınma saşın

***yarınkı erejig** tile keç başın* “Bugünkü huzura aldanma, dikkatli ol ve iyice düşün, yarınki huzuru ara.” (KB D 5235)

Yarınkı iş “yarınki iş”:

*itiñü kerek men **yarınkı itig***

*itilse **yarınkı işim** ay tetig* “Ey zeki insan, yarınki işimin arzu ettiğim şekilde olması için benim bugünden hazırlık yapmam lâzımdır.” (KB D 5698)

Yarınkı itig “yarınki hazırlık”:

bu kün it usanma bu tapgun işig

*bu kün itse itlür **yarınkı itig*** “Gâfil olma, bu ibâdet işini bugün yap; bu işi bugün yaparsan yarın için hazırlık görülmüş olur.” (KB D 5703)

*itiñü kerek men **yarınkı itig***

itilse yarınki işim ay tetig “Ey zeki insan, yarınki işimin arzu ettiğim şekilde olması için benim bugünden hazırlık yapmam lâzımdır.” (KB D 5698)

Yarın Sözcüğüyle Yapılmış Atasözlerinde Zaman

KB’deki 4733. beyitte, *negü ekse yarın ol önür* ifadesi ile günümüz TTü.’nde “bugün hangi faydalı işi yaparsan, nasıl davranırsan gelecek günlerde de aynı karşılığı bulursun” anlamındaki, *ne ekersen onu biçersin* atasözü ile arasında bir benzerlik bulunmaktadır (Aksoy, 2022, s. 242). 5503. beyitte ise *bu künki işi yarın kodma* atasözü, yine günümüz TTü.’nde sıklıkla kullanılan *bugünün işini yarına bırakma* atasözüdür.

bu dünyā içi bir tarıglağ turur

negü ekse munda yarın ol önür “Bu dünya bir tarladır, burada bugün ne ekilirse yarın o biçilir.” (KB D 4733)

bu künki işiñ kodma kılma yarın

yarın bolsa işiñ kalur kılma “Bugünkü işini yarına bırakma; yarın işin olursa bu yapılamadan kalır.” (KB D 5503)

1.1.3. Alıntılarda Zaman Anlamında Kullanılan Kavramlar

İslamiyetin kabulüyle beraber Orta Türkçe Dönemi eserlerinde, yavaş yavaş Arapça ve Farsçadan alıntı sözcükler görülmeye başlamıştır. Bu bölümde *KB*’de Arapça ve Farsçadan alıntı zaman kavramları tespit edilmiştir: *zamāne*, *vakt*, *ān*, *müfācā*, *terk*, *ecel*, *āhır*, *beķā*, *sā’at*, *gāyet*, *hergiz*, *ağına*, *faşl* ve *hazān*. Bu sözcükler beyitlerdeki anlamları, yapıları, kökenlerine göre aşağıda açıklanacaktır.

1.1.3.1. *Sā’at* “Saat”

KB’deki Ar. alıntı kavramlardan biri olan *saat*, günlük zamanın ölçümünde kullanılan zaman birimidir. Günler, aylar, yıllar zamanın nesnel türleriyken saat, dakika, saniye, salise, hafta ve yüzyıl ise zamanın öznel türleri, yani insanların tespit ettikleri, saymaca ölçülere göre nitelendirdikleri birimlerdir. Bir günün 24 ayrı parçaya bölünerek ayrı ayrı hepsine saat denmesi, bir dakikanın 60 saniyeye, bir

saniyenin 60 saliseye bölünmesi, öznel ölçülerdir (Çağatay, 1978, s. 106-107). Günümüz TTü.’nde de kullanılan *saat* kavramı, vakti ve zamanı belirler: *sabah saati*, *öğle saati*, *kahvaltı saati*, *akşam saati*, *kahve saati*, *ders saati*, *dinlenme saati* vb. *KB*’de *saat* sözcüğünün, 3608. ve 3615.beyitlerde geçtiği tespit edilmiştir.

ikigün toğup teŋ kiçe yattımız

keçip bardı kelmiş künüm sâ’atı “Her ikimiz aynı derecede doyp akşam yattık; günüm, saatim geçti gitti.” (KB D 3615)

tışi şuhbeti me bu erlik otın

öçürmek için ol birer sâ’atın “Dışi sohbeti de birer saatlik, bu erkeklik ateşini söndürmek içindir” (KB D 3608)

Saat sözcüğü, yukarıdaki beyitte, üleştirme sayı sıfatlarından *birer* ile *birer saat* biçiminde bir tamlama oluşturmuştur. Bu tamlama günümüz TTü.’nde de kullanılmaktadır.

1.1.3.2. *Vaqt* “Vakit, Zaman”

Türkçe metinlerde ilk kez *KB*’de geçtiği tespit edilen “vakit, zaman” anlamlarındaki *vaqt* sözcüğü, Arapçadan bir alıntı olup günümüzde de tüm lehçelerde kullanılan bir zaman zarfıdır (Devellioğlu, 2015, s. 1323). Ar. *vaqt* sözcüğündeki çift ünsüz arasında bir ön ünlü türeyerek günümüz TTü.’nde “vakit” şeklini almıştır (TS, 2011, s. 2466).

Vakit, her zaman akıp giden daimî şeydir. Türkçede *vakit* ve *zaman* sözcükleri “süreç” anlamındayken *zaman* sözcüğü, *vakit* sözcüğüne nazaran daha sık kullanılmaktadır (Ördem, 2014, s. 125). Bir zaman diliminin sistemli şekilde parçalara ayrılması, sıklıkla *vakit* kelimesiyle ifade edilmekte; belirli bir zaman diliminde var olan, fakat sistemli biçimde parçalanmayan hâllerde de sıklıkla *zaman* kelimesi kullanılmaktadır (Ördem, 2014, s. 125). Belirli başlangıçlar ve bitişler vardır. Doğduğumuz zaman, bu dünyadaki hayatımızın başladığı zamandır. Öldüğümüz zaman ise her şeyin sona erdiği zamandır. Bu ikisi arasında yaşadığımız her anın içinde de bir başlangıç ve bitiş bulunmaktadır. Okulun başlangıcı ve bitışı,

bir filmin başı ve sonu, bir kitabın ilk ve son sayfası... Başlangıç ve sonun ortasında, ara vakitler de yer almaktadır.

KB'de *vaqt* sözcüğü eserde yalnızca beş beyitte geçmektedir. Genellikle “zaman, vakit, dönem” ve “süreç” anlamlarında kullanılmaktadır. Süreç, her iki olay arasında süregelen zamandır. Süreçte peş peşe gerçekleşen olaylar silsilesi mevcuttur. Süreç boyunca yaşanan olayların sırası, zamanı tespit edebilmemizi sağlar. *Vaqt* kavramı, aşağıdaki beyitlerde belli bir süreci, zamanı ve dönemi anlatmak için kullanılmıştır.

bu buğra han vaqtı içre anı

yime han tilinçe bu aymış mını “Müellif bunu Buğra Han zamanında ve Hakaniye dili ile söylemiştir.” (KB B 23)

Yukarıdaki beyitte, Buğra Han'ın hüküm sürdüğü bir dönemden bahsedilmiştir. Günümüz Türkçesinde de yıllarca hüküm sürmüş devletlerin zamanından bahsederken *vakit* değil, *dönem* kelimesini kullanırız. Örneğin; “Köktürk Dönemi, Uygur Dönemi, Karahanlı Dönemi, Osmanlı Dönemi” gibi.

kamuğ neñke vaqt ol küni belgülüg

nefes tın tokırka sanı belgülüg “Her şeyin bir vakti vardır, günü bellidir; nefes alıp vermenin sayısı bellidir.” (KB D 1213)

negü kadğu vaqtı turur ay oğul

maña ay bileyin ay kılkı amul “Ey oğul, böyle bir zamanda bu nasıl bir derttir; bana söyle, ey sakın tabiatlı insan, ben de bileyim.” (KB D 6234)

Vaqt Sözcüğüyle Yapılmış İkilemelerde Zaman

Eldeki çalışmada *vaqt* sözcüğünün, tek başına “vakit, zaman, süre” anlamlarıyla kullanılmasının dışında, ikileme de oluşturduğu tespit edilmiştir. *KB*'de *vaqt* sözcüğünün kullanıldığı tek ikileme, *vaqtı ödi* ikilemesidir.

Vaqtı ödi: *Vaqtı ödi* ikilemesiyle ilgili açıklamalar ve örnekler için (bkz. 1.1.1.1.).

1.1.3.3. *Zamāne* “Zaman, Zamane, Çağ, Felek”

Orta Türkçe Dönemi’nde, *KB*’de yeni yeni kullanılmaya başlanan ve Ar. kökenli bir isim olan *zamāne* (*zemāne*) sözcüğü, “devir, vakit; şimdiki zaman” ve “felek” anlamlarına gelmektedir (Devellioğlu, 2015, s. 1372).

KB’de *zamāne* sözcüğü sadece üç beyitte bulunmaktadır. *Zamāne* sözcüğünün bu beyitler arasından 4088. beyitte yalnız başına kullanıldığı, diğer iki beyitte ise belirtisiz isim tamlamaları biçimlerinde kullanıldığı tespit edilmiştir.

Zamāne sözcüğü aşağıdaki beyitte, “yaşanılan yüzyıl, devir, felek, zaman” anlamlarında kullanılmıştır. Zamane ile zamanenin insanları arasında sıkı bir ilişki bulunmaktadır. Çünkü zamaneye iyi veya kötü biçimde yön veren, zamaneyi şekillendiren, içinde bulunulan çağın ve devrin insanlarıdır. Devran, hız kesmeden ve sürekli dönmeye devam etmektedir. Zaman ve felek; devirden devire, çağdan çağa değişip dönüşmektedir.

zamāne tururlar zamāne bile

yaraşıq kerek er sewinse küle “Onlar zamanedirler; sevinmesi ve yüzünün gülmesi için insanın zamane ile uzlaşması lazımdır.” (KB D 4088)

Zamāne Sözcüğünün Belirtisiz İsim Tamlamalarında Tamlayan Konumunda Kullanılması

KB’de *zamāne* sözcüğünün sıfat tamlamaları oluşturmayıp isim tamlamaları oluşturarak yalnızca 1983 ve 4926 numaralı beyitlerde kullanıldığı tespit edilmiştir. *Zamāne* sözcüğünün isim tamlamalarında yalnızca tamlayan konumunda kullanıldığı görülmektedir: *zamane okı* ve *zamane yası* olmak üzere iki adet belirtisiz isim tamlaması oluşturmaktadır. Bu tamlamalarda *zamane* kavramı, “baht, felek, kader” ile ilişkilendirilmektedir.

Zamāne okı: *KB*’de 1983. beyitte bulunan *zamāne okı* tamlaması, “zamane oku, felek oku” anlamlarına gelmektedir. Beyitlerde *zamāne okı* ile *ödlek okı* aynı anlamlarda kullanılmıştır. *Ödlek okı* için (bkz. 1.1.1.3).

bayat kimke birse kılınç arkuğu

anı emgetür bu zamāne okı “Tanrı kime kötü bir tabiat vermişse bu felek oku ona eziyet çektirir.” (KB D 1983)

Zamāne yası: “Zamane yayı, felek yayı” anlamlarındaki tamlamanın, *KB*’de 1926. beyitte yer aldığı tespit edilmiştir. Aşağıdaki örnekte zaman kavramı, “zaman yaydır, felek yaydır” biçimlerinde metafor oluşturulmuştur. *Zamāne yası* ile ilgili daha detaylı açıklamalar *öðlek* maddesinde yapılmıştır (bkz. 1.1.1.3.).

ķuruğluğ turur bu zamāne yası

ara asğı tegrür arala yası “Zamane yayı kuruludur; insanlara bazen faydası bazen de zararı dokunur.” (KB D 4926)

1.1.3.4. *Ān* “An, Zaman”

Ān sözcüğü, çeşitli durum ve fiilimsi eklerini almış hâlde Köktürk metinlerinde “onun gibi, bunun gibi, o şekilde” anlamlarına gelen *antağ* biçiminde ve “onda, ondan” anlamlarındaki *anda*, *anta* biçimlerinde; Uygur metinlerinde “tam o anda, ondan sonra” anlamlarındaki *ançada*, *ançata*, *ançağınça* ve “bundan sonra” anlamına gelen *ançata kin* biçimlerinde görülmektedir. *KB*’de ise “o anda, o zamanda” anlamındaki *anda* biçimiyle karşımıza çıkmaktadır. Örneğin; *Altun Yarıuk*’ta yer alan *ançağınça* biçimiyle ilgili şu cümle geçmektedir: *Ançağınça tegi erklig han el-* (23b-1017/10) / *inteki üç yavlaķ yoltaķı açık* (23b-1018/11) “o zamana kadar Yama Han, ülkesindeki üç kötü yolun acı” (Çetin AY8, 2020, s. 307).

KB’de incelenen beyitler arasından 607, 798, 813, 829, 952, 1570, 1821, 2465, 2731, 4310, 5026 ve 6235 numaralı beyitlerde kullanılan *ān* sözcüğü, *TS*’de “zamanın bölünemeyecek kadar kısa olan parçası; lahza, dakika” olarak açıklanmıştır (s. 116). Günümüz Türkçesinde de aynı biçim ve manada kullanılan *an* kelimesi, *KB*’de “an, zaman, o zaman” anlamlarında bulunmaktadır. An, yaşanan süreçten bağımsızdır ve buna bağlı olarak belirli bir zaman aralığını belirtmez. Zamanın “süreç” manasından ziyade, genellikle şu anda, şimdi yaşanmakta olan anlarını merkez almaktadır. *Kadını her an kaybedebiliriz, son anda bir engel çıktı, onu gördüğüm ilk andı, şu anda kar yağıyor, o anda hiçbir şeyi gözüm görmedi* vb. cümleleri örnek verebiliriz. Başlangıç, bir durum ya da bir olayla karşılaştığımız ilk

andır. Başlangıç, aslında şimdidir. Bu, geçmişteki şimdi de olabilir, şu andaki şimdi de olabilir, gelecekteki şimdi de olabilir. Her bir bitiş, ardında bir değişim süreciyle birlikte başlangıcı getirmektedir (Ördem, 2014, s. 127).

*keçürdüm men **anda** seniñ ‘uzrüñi*

ağırladım ötrü ol erdem teñi “O anda ben senin kusurunu affettim ve sana meziyetin nisbetinde saygı gösterdim.” (KB D 798)

şeker teg süçiyü barır ol kişi

*sewinçlig bolur **anda** yazlur kaşı* “O insan benden şeker gibi tatlı tatlı ayrılır; sevinir ve yüzü güler.” (KB D 813)

üçünçi bu küñ tuğsa yirke isig

*çiçek yazlur **anda** tümen miñ tüsig* “Üçüncüsü, bu güneş doğunca yere sıcaklık gelir; o zaman binlerce renkli çiçekler açılır.” (KB D 829)

bu körklüg yüzüg körse köz suwlanur

*köñül açlur **anda** bu cāñ yimlenür* “Bu güzel yüzü görünce insanın yüzü güler; içi açılır ve canı zevk bulur.” (KB D 2465)

bitigçi kiçe tañda ilde kerek

*neçede kerek bolsa **anda** kerek* “Kâtip, sabah akşam kapıda durmalı, lazım olduğu zaman hazır bulunmalıdır.” (KB D 2731)

An sözcüğü, aşağıdaki beyitlerde ise *bu anda basa* “bu andan sonra” ve *anda naru* “o andan itibaren, o günden sonra” olarak kullanılmıştır. Burada *bu anda* biçiminde bir sıfat tamlaması yer almaktadır. *Bu an*, şimdide, şu anda yaşanmakta olan kısa zaman parçasını belirtmektedir.

törütür öğinde köñül birmese

*tilekke tegümez **bu anda basa*** “Tanrı yaratırken gönül vermezse, insan hiçbir dileğine erişemez.” (KB D 1821)

*kıyıksız tapuğ kıldı **anda naru***

tüñi yattı yatgaқта күндүз örü “O günden itibaren gündüzleri oturmadan ve geceleri uyumadan ona hizmette kusur etmedi.” (KB D 952)

1.1.3.5. *Müfâcâ* “Ansızın, Birdenbire”

Türkçe metinlerde ilk kez *KB*'de geçen *müfâca* sözcüğü, Karahanlı Türkçesi sözlüğünde “birdenbire” (Ünlü, 2012, s. 549); Devellioğlu'na göre, *müfâce* ve *müfâcât* biçimlerindeki, “oluverme, ansızın erişme” anlamlarına gelen Arapça kökenli bir sözcüktür (2015, s. 830). *Müfâcâ* kelimesi; akla gelmeyen, beklenmedik ve belirsiz bir vakitte, aniden, birdenbire, apansızın gerçekleşen durumlar için kullanılmıştır (TS, 2011, s. 132). *KB*'de sadece iki beyitte karşımıza çıkmaktadır.

ikinci usal bolma saķ tur oduğ

sana tegmesün bir müfâcâ yoğuğ “İkincisi -gâfil olma, dikkatli ol, uyanık dur; sana başkasının yüzünden, ansızın, bir suç isnat edilmesin.” (KB D 1452)

biliglig kerek beg uķuşluę oğuğ

anar tegmese bir müfâcâ yoğuğ “Ansızın bir iftiraya uğramaması için beyin bilgili, akıllı ve uyanık olması lâzımdır.” (KB D 1956)

1.1.3.6. *Terk* “Çabuk, Hemen, Anında”

KB'deki *terk* kelimesi, günümüz TTü.'ndeki “ayrılmak, uzaklaşmak, vazgeçmek” anlamlarında kullanılan *terk* (Ar.) sözcüğüyle benzer gibi görölse de *KB*'de “anında, hemen” gibi zaman anlamlarında kullanılmaktadır (TS, 2011, s. 2330). Eski Uygur Türkçesi Manihaist ve Budist metinlerinde “hemen, derhâl, hemencecik, hızlıca, çabuk, çabucak, tez, anında, bir anda, çok yakında” manalarındaki *terk* sözcüğü, *terk*, *terkie*, *terkkie* ve *terkin* biçimlerindedir (EDPT, s. 542). Orta Türkçede ise *terk* ve *terkin* biçimlerinde görölmektedir (Gülensoy, 2007, s. 884).

KB'de *terk* sözcüğüyle ilgili çok fazla örnek mevcuttur ve ayrıca eserde yine sıklıkla kullanılan *terkin* biçiminde vasıta eki almış hâli de bulunmaktadır. *Terk*, *terkin* sözcükleri çok kısa bir anı, çok kısa bir zaman dilimini belirtmektedir. *Terk* sözcüğünün hem tek başına kullanıldığı hem de tamlamalar oluşturduğu tespit edilmiştir. Aşağıda ilk olarak *terk* sözcüğünün tek başına kullanıldığı beyitler, daha sonra ise tamlamalardaki kullanımları verilmiştir.

biligsiz kişi barça iglig bolur

*igig emlemese kişi **terk** ölür* “Bilgisiz insan hep hastalıklı olur; hastalık tedavi edilemezse insan çabuk ölür.” (KB D 157)

inanma tiriglikke yil teg keçer

*usanma bu dünyāđın öz **terk** köçer* “Hayata inanma, yel gibi geçer; gâfil olma, bu dünyadan çabuk göçersin.” (KB D 1274)

*ilig kördi **terkin** oқıdı anı*

ayıttı negü kıldı öğlek sini “Hükümdar onu görünce hemen yanına çağırđı ve sordu: Felek sana neler yaptı?” (KB D 1582)

*isig artsa **terkin** soğık iç öze*

soğık artar erse isigin tüze “Sıcaklık fazlalaşırsa üzerine derhal soğık bir şey içmeli; soğıkluk fazlalaşırsa onu sıcakla değıştirmeli.” (KB D 4622)

Terk Sözcüğünün Sıfat Tamlamalarında Tamlayan Konumunda Kullanılması

*KB’de **terk** sözcüğünün isim tamlamaları oluşturmadağı, yalnızca sıfat tamlamaları biçiminde kullanıldığı* tespit edilmiştir. *Terk* sözcüğü, 3556 ve 5408 numaralı beyitlerde sıfat tamlamaları meydana getirmektedir.

Terk sözcüğü sıfat tamlamalarında *terk öğ* biçiminde bulunmaktadır. *Terk* sözcüğünün kullanıldığı tamlamalar hakkında daha ayrıntılı bilgiler için (bkz. 1.1.1.1.)

1.1.3.7. *Ecel* “Ölüm, Ömrün Sonu, Vade”

Ecel, “hayatın sonu, ölüm zamanı” anlamlarına gelen Ar. bir sözcüktür (TS, 2011, s. 752). Orta Türkçe metinlerinde ilk defa *Kutadgu Bilig*’de geçtiğı düşünölen *ecel* sözcüğü, *Atabetü’l Hakâyık*’ta da görölmektedir. Günümüz TTü.’nde de aynı şekilde ve anlamda kullanılmaktadır. *Ecel* sözcüğü, eserde 1118, 1143, 1153, 2289, 5383 ve 6272 numaralı beyitlerde karşımıza çıkmaktadır. Aşağıda *ecel* sözcüğünün yer aldığı beyitlerdeki kullanımlarına ve anlamlarına yer verilmiştir.

1118, 1143 ve 1153 numaralı beyitlerde *ecel* sözcüğü, *ecel tut-* biçiminde görülmektedir. *Ecel tut-* ile ilgili daha önceden *ölüm* maddesinde verilmiş benzer örnekler için (bkz. 1.1.1.10.).

küremiş kürek erdi uş bu özüm

ecel tuttu iltür ne asğı sözüm “Ben hayata kaçmış bir kaçak idim; şimdi *ecel* beni yakaladı ve geri gönderiyor, sözün ne faydası var.” (KB D 1118)

öküş neñke toğmaz közi suķ kişi

ecel tutsa öknür itümez işi “Çok mal aç gözlüyü doyurmaz; *ecel* gelince pişman olur fakat artık işini yoluna koyamaz.” (KB D 1143)

saña tapnur erdi meniñ bu özüm

munuķi ecel tuttu kesti sözüm “Ben sana bütün varlığım ile tapıyordum; işte *ecel* geldi, sözümü kesti.” (KB D 1153)

Ecel Sözcüğünün Sıfat Tamlamalarında Tamlayan ve Tamlanan Konumunda Kullanılması

Eldeki çalışmada *ecel* sözcüğünün *ecelsiz ölüm* ve *ezel bitilmiş ecel* biçimlerinde sıfat tamlamaları oluşturduğu tespit edilmiştir. Aşağıda bu sıfat tamlamaları, örneklerle açıklanmıştır.

Ecelsiz ölüm “ecelsiz, vakitsiz ölüm”: 2289. beyitte yer alan *ecelsiz ölüm* tamlaması TTü.’nde de aynı biçim ve anlamda kullanılmaktadır. Bu tamlama, ölüm zamanının bir vakti olduğu ve vakti zamanı gelmeden ölümün gerçekleşmeyeceği anlamına gelmektedir.

yağıķa yalıñ teg eren teg uruş

ecelsiz ölüm bolmaz özke bolup “Düşmana yalın hücum et, erkekler gibi vuruş; *eceli* gelmeyince insan katiyen ölmez.” (KB D 2289)

Ezel bitilmiş ecel “ezelden yazılmış *ecel*”: Aşağıdaki beyitte isim ve sıfatı yer değiştirmiş biçimde karşımıza çıkan bu tamlama, ömrün sonunun, ölüm vaktinin ezeli zamandan beri belli olduğunu ifade etmektedir.

isiz edğü barça kara yir bolur

bitilmiş ecelke yetilse ezel “Ezelden yazılmış olan ecel erişince, iyi veya kötü herkes kara toprak olur.” (KB D 6272)

1.1.3.8. **Āhır** “Son, Sonunda, Nihayet”

Ar. bir sözcük olan **āhır** “son, sonunda, nihayet” anlamlarında kullanılmaktadır (Ünlü, 2012, s. 26). **Āhır** sözcüğünün *KB*’de geçtiği örnekler, açıklamalarıyla aşağıda verilmiştir. **Āhır** sözcüğünün aşağıdaki 1472, 233, 2938 ve 6400 numaralı beyitlerde “sonunda, en sonunda, nihayetinde” anlamlarında bir sürecin sonunu ifade ettiği görülmektedir.

siziksiz ölüm bir kün āhır kelir

tirilmiş bu cānlığ cānın alğalır “Şüphesiz, bir gün nihayet ölüm gelecektir ve bütün canlıların canını alacaktır.” (KB D 1472)

Yukarıdaki beyit hakkında ayrıntılı açıklamalar için (bkz. 1.1.1.10.).

negü tir eşitgil kişi eḡḡisi

yorıp tın toḡıḡlı āhır ölgüsi “Dinle, insanların iyisi ne der; yürüyen ve nefes alanların hepsi sonunda ölecektir.” (KB D 233)

sewinme keḡ artuḡ erejlig kişi

bolur āhır emgek erejke tuṣı “Ey huzur içinde yaşayan bey, buna fazla sevinme; sonunda huzuru zahmet takip eder.” (KB D 2938)

āhır ölgü özün ḡara yir bolup

ölüm tutsa iltür ökünḡün yaṣa “Sonunda sen de öleceksin ve kara toprak olacaksın; ölüm yakalayınca götürür; sonra pişman olursun.” (KB D 6400)

Āhır sözcüğü aşağıdaki beyitte “sonsuz dek, daima, ebediyen” anlamlarıyla karşımıza çıkmaktadır.

közi suḡ kişi neḡke bolmaz bu bay

ḡamuḡ dünyā bulsa āhır suḡ ḡıḡay “Aç gözlü adamı mal doyurmaz; bütün dünyaya sahip olsa bile o yine daima aç gözlü ve fakirdir.” (KB D 2004)

1549 ve 3548 numaralı beyitlerde ise yukarıdaki beyitlerden farklı olarak “daha sonra, arkasından, devamından, sonrasından, ilerisinden” anlamlarında öncelik-sonralık sıralama ilişkisi mevcuttur.

ayur ay oğu kılma artuk sakınç

sakınç keçse āhır tūp inde sewinç “Dedi: Ey oğul, fazla üzülme; keder geçer ve arkasında sevinç gelir.” (KB D 1549)

sewitse kimi dūnyâ āhır sürer

awıtsa erej birle terkin irer “Dünya önce kendisini sevdire fakat sonra seveni kovar; huzur içinde avutur, çabucak ondan bıkar.” (KB D 3548)

Āhır sözcüğü KB’de 6489 numaralı beyitte *ajun āhır* biçiminde belirtisiz bir isim tamlaması oluşturduğu tespit edilmiştir. *Āhır* sözcüğü bu tamlamada dünyadaki hayatın sona ermesini, dünyanın son anlarını, son zamanlarını ifade etmektedir.

Ajun āhır “dünyanın sonu”:

ajun boldı āhır törü artadı

isizlerig edğü körü artadı “Dünyanın sonu geldi, nizam bozuldu; iyiler kötülere bakarak değiştiler.” (KB D 6489)

Āhır Sözcüğünün Sıfat Tamlamalarında Tamlayan Konumunda Kullanılması

Eldeki çalışmada, *āhır* sözcüğünün bir tamlayan unsuru olarak *āhır tın* ve *āhır kün* şekillerindeki sıfat tamlamalarında kullanıldığı karşımıza çıkmaktadır. *Āhır tın*, hayatın, ömrün nihayetinde alınan nefestir. *Āhır kün* tamlaması ise yaşamın son gününü, son zamanını, fâni dünyadan ayrılış gününü ifade etmektedir.

Āhır kün “son gün”:

özün köçgü atıñ seniñ köçkün ol

köçütçi ölüm kelgü āhır kün ol “Sen göçeceksin, senin adın göçecektir; son gününde seni göçüren ölüm gelecektir.” (KB D 6112)

Āhır tın “Son nefes”: Ölümden önce alınan nefesi, ömrün son saniyelerini, son anlarını belirtmektedir.

tenimdin çıkarda meniñ bu cānım

şehâdet bile kesgil âhır tınım “Benim bu canım tenden çıkarken son nefesimi kelime-i şehâdet ile al.” (KB D 394)

neçe miñ tapuğsuz yazuqluğ kuli

âhır tın keserde oñardı yolu “Kaç bin asi günahkâr kul da son nefeslerini verirken doğru yolu buldular.” (KB D 3988)

1.1.3.9. *Beķā* “Sonsuzluk, Ebediyet”

KB, AH ve DH’de görülen *beķā* (Ar.) kelimesi, “kalıcılık, devamlılık, bakilik, ölmezlik, evvelki hâl üzere kalmak” anlamlarındadır (Devellioğlu, 2015, s. 91). *KB*’de yalnızca 397. beyitte kullanıldığı tespit edilmiştir. Burada *yarınkı beķā* biçiminde bir sıfat tamlaması ile karşımıza çıkmaktadır. *Yarınkı beķā* “yarınki sonsuzluk, yarınki sonsuz, ebedî âlem” anlamında kullanılarak ölümden sonra sonsuz hayatın yaşanacağı ahireti belirtmektedir.

ķamuğ mü’miniğ sen tözü yarlıkā

yarınkı beķādın bu kūn kıl līķā “Sen bütün müminlerin hepsine de mağfiret et; yarınki beka âleminden didarını bana bugün göster.” (KB D 397)

1.1.3.10. *Ġāyet* “Nihayet, Son, Sonsuz”

KB ve AH’de ilk örnekleri görülen *Ġāyet* sözcüğü, Ar. alıntı bir sözcüktür. *Ġāyet* sözcüğünün miktar zarfları olarak “çok, pek, son derece” gibi anlamlarının yanı sıra, “son, sonsuz, nihayet” gibi anlamları da bulunmaktadır (Ünlü, 2012, s. 274). *KB*’de “son” anlamıyla sadece 5239 numaralı beyitte geçen *Ġāyet* sözcüğü, nihayeti, zamanın sonunu bildirmektedir.

bayat birse ‘izzin yok ol Ġāyeti

öküş rahmet içre özüñ rāḫati “Tanrı izzet verirse bunun sonu yoktur; bol rahmet içinde yaşarsın.” (KB D 5239)

1.1.3.11. *Hergiz* “Hiçbir Zaman, Asla”

KB'deki *hergiz* sözcüğü Far. kökenli olup “asla, katiyen, hiçbir zaman” anlamlarındadır (Ünlü, 2012, s. 290). TTü.'nde *asla, hiçbir zaman, hiçbir vakit* biçimlerinde kullanılmaktadır (TS, 2011, s. 167). Eldeki çalışmada *hergiz* sözcüğünün yalnızca 1065, 4409 ve 5414 numaralı beyitlerde örnekleri bulunmaktadır. *Hergiz* sözcüğü bu örneklerde eylemlerin veya durumların hiçbir vakit, hiçbir zaman diliminde gerçekleşmeyeceği anlamına gelmektedir.

kerek tut otaçı kerek erse kam

ölüglük hergiz asıg kılmaz em “İster hekim getir ister kam; ölmekte olana hiçbir ilaç fayda etmez.” (KB D 1065)

çıgay bolmayın bay bolayın tise

zinā kıлма hergiz katıgılan usa “Kendin daima itibarda kalmak istersen, ey yumuşak tabiatlı insan, hiçbir vakit fesada karışma.” (KB D 4409)

busuğda turur bu körünmez ölüm

çıkatuşsa hergiz unıtmaz yolum “Bu görünmez ölüm pusudadır; karşıma çıkmak isterse hiçbir zaman izimi kaybetmez.” (KB D 5414)

1.1.3.12. *Ağına* “Cuma (Günü)”

Güneşin tan vaktinden hemen sonra doğup akşam battıktan sonra, ertesi sabah yeniden doğmasına değin geçen 24 saatlik zaman dilimine “gün” dendiğı yukarıdaki maddede ayrıntılı olarak açıklanmıştı. Günler gibi haftalar da belirli parçalara bölünmüştür. Bir senenin içindeki 365 gün, yedişer günlük 52 parçaya (7x52) ayrılmıştır. Dörder haftadan oluşan her aya farklı bir isim verildiğı gibi, haftanın yedi günü de ayrı ayrı adlandırılmıştır: hafta içi; pazartesi, salı, çarşamba, perşembe, cuma; hafta sonu ise cumartesi ve pazardan oluşmaktadır. Günümüz TTü.'ne Arapçadan giren ve “toplanma günü” anlamına gelen *cuma* sözcüğü, *KB*'de *ağına* (Ar.) olarak geçmektedir (Devellioğlu, 2015, s. 12). Eserde yalnızca 3239. beyitte geçen sözcük, “cuma namazı; her cuma, öğle vaktinde, toplulukla birlikte kılınan

namaz” anlamına gelen *ağına namāz* şeklinde belirtisiz bir isim tamlaması oluşturmaktadır.

cema‘at bile kıl farıza namaz

çığaylar hacı kıl ağına namāz “Farz namazlarını cemaat ile kıl, fakirlerin haccı olan cuma namazlarını kıl.” (KB D 3239)

1.1.3.13. *Faşl* “Mevsim”

Faşl (Ar.) sözcüğü “ayırma, kesme, bölüm; dört mevsimden her biri; tiyatro oyunlarının kısımlarından her biri” gibi farklı anlamlarına sahiptir (Devellioğlu, 2015, s. 288). *KB*’de “dört mevsim” anlamında kullanılarak yılları iklim özelliklerine göre ilkbahar, yaz, sonbahar ve kış olarak dört bölüme ayırmaktadır. *Mevsim* sözcüğü *TS*’de, “yılın güneşten ısı ve ışık alma süresinden dolayı iklim koşulları açısından farklılık gösteren dört bölümünden her biri; sezon, sürem” olarak açıklanmıştır (TS, 2011, s. 1669). *KB*’de yalnızca 6006. beyitte karşımıza çıkmaktadır. *TTü.*’nde ise “mevsim” anlamında değil “bölüm, devre” anlamlarında kullanılmaktadır.

taķı bir tüş ol kör bu yıl faşlına

tadusı küçenip barır aşlına “Bazı düşler vardır ki, yılın mevsimlerine bağlıdır; ahlâttan biri güçlenerek düşü kendi aslına çeker.” (KB D 6006)

1.1.3.14. *Hazān* “Sonbahar, Güz”

Orta Türkçe metinlerinden ilk örnekleri *KB*’de görülen *hazān* (Far.) sözcüğü, günümüz *TTü.* ile aynı biçim ve yapıda kullanılmaktadır (TS, 2011, s. 1075). Güz ve sonbahar sözcükleriyle eş anlama sahip olan sözcük, *KB*’de yalnızca 6531 numaralı beyitte geçerek her yıl döngüsel olarak yaz ile kış arasında yaşanan üç aylık dönemi, sonbahar mevsimini ifade etmektedir. Bu dönem, zamanla ağačların yapraklarını dökmeye başladığı, yaprakların sararmaya ve havaların soğumaya başladığı dönemdir.

yaruķ yaz teg erdim tümen tü çiçeklig

hazānımu tüşüttüm kamuğnı kuruttım “Rengarenk çiçekler ile dolu, parlak bahar gibi idim; hazana mı uğrattım, hepsini kuruttum.” (KB E 6531)

Bu beyit hakkında detaylı açıklamalar için (bkz. 2.3.1.).

2. GÜN, AY, YIL VE MEVSİM İÇİN KULLANILAN ZAMAN ZARFLARI

Eldeki çalışmada gün için kullanılan zaman zarflarından; *kün*, *kündüz*, *tün*, *kiçe*, *erte* ve *tañ*; ay ve yıl için kullanılan zaman zarflarından; *ay*, *aylık* ve *yıl*, mevsim için kullanılan zaman zarflarından ise *yay*, *yaz*, *kış* ve *küz* tespit edilmiştir. Bu zaman zarflarının beyitlerde tek başına kullanım biçimleriyle yer almasının yanı sıra kelime öbeklerinde de kullanıldığı görülmektedir.

2.1. Gün İçin Kullanılan Zaman Zarfları

Aşağıda *Kutadgu Bilig*'de gün için kullanılan zaman zarfları alt başlıklar hâlinde sınıflandırılarak yapıları, anlamları ve günümüz Türkiye Türkçesindeki kullanım biçimlerine göre ele alınmıştır.

2.1.1. *Kün* “Gün, Gündüz, Güneş”

Kün, bütün Türk lehçelerinde, eskiden günümüze “gün, gündüz, güneş” anlamlarında kullanılmaktadır (Ünlü, 2012, s. 516, 518). *Kün* ve *kündüz* sözcükleri günümüz Türkçesinde “gün” ve “gündüz” biçimlerinde yer almaktadır. *Küntüz*, *tün* “gece”nin zıttıdır. Eski Türkçe *Orhun Yazıtları*'nda, Eski Budist Uygur metinlerinden *Die Alttürkische Xuanzang* gibi eserlerde *küntüz* biçiminde yazılan sözcük, Orta Türkçe *Kutadgu Bilig*, *Atabetü'l Hakâyık*, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, *Dîvân-ı Hikmet* gibi kaynaklarda, Çağatay ve Kıpçak lehçelerinde *kündüz* olarak geçmektedir (EDPT, s. 729). Daha sonra Eski Anadolu Türkçesinin sonlarından itibaren ve Osmanlı Türkçesinde *k>g* değişimine uğrayarak *gündüz* olarak kullanılmıştır.

Güneş sözcüğü, “dünyanın da içinde bulunduğu Güneş sistemindeki gezegenlerin merkezinde yer alan ısı ve ışık kaynağı büyük gök cismi; gün, şems” anlamlarındadır (TS, 2011, s. 1006). Dünyamız için çok önemli bir gök cismi olan *güneş*, tüm canlılığın ve yaşamın devamlılığını sağlamaktadır.

Kün sözcüğü aslında gökteki bir yıldıza verilmiş ad olup *kün* sözcüğünün ilk kullanımı sayılabilir. Nitekim, eski metinlerde somut anlamda bir gök cismi anlamında, çokça örnekte karşımıza çıkmaktadır.

KB'deki *kün* sözcüğünün “dünyanın ısı ve ışık kaynağı olan bir gök cismi” anlamında kullanıldığı birçok beyit bulunmaktadır. Bunlardan bazı örneklerle aşağıda yer verilmiştir.

künüg kör irilmez tolu ok turur

yaruklukı bir teg talu ok turur “Güneşe bak, küçülmez, bütünlüğünü daima muhafaza eder; parlaklığı hep aynı şekilde kuvvetlidir.” (*KB D 825*)

ikinci tuğar kün yarur bu ajun

tüzü halkka tegrür yokalmaz özün “İkincisi, güneş doğar ve bu dünya aydınlanır; aydınlığını bütün halka iletir, kendinden bir şey eksilmez.” (*KB D 827*)

yaşıl kök töritti kötürdi ediz

kün ay birle yulduz bezedi bediz “Mavi göğü yarattı ve yükseklerle çıkardı; güneş, ay ve yıldızlar ile üzerini süsledi.” (*KB D 3724*)

KB'de güneşi ifade eden *kün* sözcüğünün yerine ayrıca “ışık” anlamındaki *yaşık* sözcüğünün de kullanıldığı tespit edilmiştir. *Yaşık* sözcüğüyle ilgili örneklerle aşağıda yer verilmiştir.

toğardın yaşık baş kötürdi örü

kuğu kırtışı boldı dünyā tolu “Doğudan güneş başını yukarı kaldırdı; dünyanın her tarafı kuğu rengine büründü.” (*KB D 5449*)

yaşık kıptı kögsin kötürdi örü

ajun toldı kâfur saçar teg tolu “Güneş çıktı, göğsünü yükseltti; dünyanın her tarafı saçılan kâfur ile doldu.” (*KB D 5450*)

yaşık yandı yirke yakurdi başın

yaruk dünyā meñzi kızardı ışın “Güneş döndü, başını yere yaklaştırdı; dünyanın aydınlık yüzü kırmızı sise büründü.” (*KB D 3283*)

ajun kırtışı boldı altun öñi

yaşık za'ferān kıldı yāķūt öñi “Dünya yüzü altın rengine girdi; güneş yakut rengini safrana çevirdi.” (KB D 5669)

Ayrıca 3948, 4885 ve 6215 olmak üzere toplam üç beyitte *rūmī kız* biçiminde de bir sözcük grubu geçmektedir. *Rūmī* sözcüğü, Rumi takvimle ilişkilidir. Rumi takvim, dünyanın güneş etrafındaki konumunu temel alan bir takvimdir. *Rūmī kız* ise “batan güneş” demektir (Tunçel, 2019, s. 316). Güneş metaforik açıdan *rūmī kızına* benzetilmiştir.

yüzin kızledi yirke rūmī kıızı

ajun kırtışı boldı zengī yüzi “Rumi kıızı yüzünü yere gizledi, dünyanın yüzü zenci derisi gibi oldu.” (KB D 3948)

küjek yazdı rūmī kıızı örtti yüz

kara saç boğu ajun toldı tüz “Rumi kıızı zülüflerini çözerek yüzünü örttü; her taraf siyah zülûf rengini aldı.” (KB D 4885)

yüzin kızledi yirke rūmī kıızı

ajun meñzi boldı bu zengī yüzi “Rumi kıızı yüzünü yere gizledi; dünyanın rengi zenci yüzüne döndü.” (KB D 6215)

Yukarıda *kün* sözcüğünün somut anlamda, gökteki bir cisim olduğu açıklanmıştı. Fakat *kün*’ün çok eski dönemlerden itibaren insanların doğa olaylarını gözlemlemesinin sonucu olarak Türkçede 24 saatlik bir zaman dilimini de ifade ettiği görülmektedir. Güneş, akşam batıp sabah yeniden doğarak 24 saatte bir devridaim yapmaktadır. İnsanlar zamanı ifade etmek için somut olan güneşten yararlanmışlardır. Esas anlama yeni bir anlam yüklenerek metaforik bir kavram ortaya çıkmıştır. Bunun yanında bir gün 24 saate indirgenip parçalara bölünerek metonimiye meydana getirmiştir. Aşağıda gökteki *kün*ün, dilimizde metafor ve metonimi gibi kelime türetme yöntemlerinin etkisiyle bir günlük zamanı ifade eden çok anlamlı bir kelimeye dönüştüğü örnek beyitlere yer verilmiştir.

neçe me sındım isiz kılguçı

kite bardı künde üzüldi küçi “Kötülük yapanı kaç defa tecrübe ettim; takati her gün biraz daha azaldı, sonunda da takati düştü.” (KB D 247)

tilekin bulur edgü künde yaşı

isizniñ küniñe miñ artar muñı “İyi insan her gün yeni bir arzusuna nail olur; kötünün sıkıntısı ise her gün bir kat daha artar.” (KB D 349)

teğir boldı künde kör emgek öküş

erej kolsa emgek teğir ol ülüş “O böylece her gün birçok zahmete katlandı; huzûr arayan insan dâimâ zahmetle karşılaşır.” (KB D 432)

yana ukturayın iligke bu söz

ķayu kün körünü kaçan kelgü öz “Sonra ben bu meseleyi hükümdara arz edeyim; ne vakit geleceği ve hangi gün huzura çıkacağı tayin edilsin.” (KB D 510)

yağız yir yaşıł kök kün ay birle tün

törütti ħalā'ıķ öğ öğlek bu kün “Kara yer ile mavi göğü, güneş ile ayı, gece ile gündüzü, zaman ile zamaneyi ve mahlukları o yarattı.” (KB B 3)

Yukarıdaki beyitlerde *kün* sözcüğü hem temel anlam hem de metaforik ve metonimik anlam olmak üzere iki farklı anlamda kullanılmıştır. *Kün* sözcüğü, *ay* sözcüğü ile kullanılarak bir gök cismi olan güneşi ifade etmesi sebebiyle temel anlamıyla yer almıştır. Aynı zamanda “gündüz”ü ifade etmesi bakımından metaforik, 12 saatlik zaman dilimini ifade etmesi bakımından metonimik bir kavramdır.

Kün sözcüğü 24 saatlik bir zaman dilimini ifade etmesinin dışında tamlama, ikileme, deyim gibi kelime öbekleri de oluşturmaktadır. *Kün* sözcüğünün ikilemeler, tamlamalar ve deyimlerdeki kullanımları aşağıda başlıklar hâlinde sınıflandırılarak açıklanmıştır.

2.1.1.1. *Kün* Sözcüğünün İkilemelerde ve Üçlemelerde “Çağ, Devir, Zaman, Ömür” Anlamlarında Kullanılması

İkilemeler; anlamsal açıdan birbirine yakın, zıt anlamlı veya sesleri birbirine benzeyen iki sözcüğün, anlatımı güçlendirmek amacıyla yan yana kullanılmasıyla meydana gelen kelime gruplarıdır (Yelten, 2013, s. 219).

Kün sözcüğünün ilk kez *KB*'de *öğ* sözcüğüyle yan yana gelerek *öğ kün* ikilemesini oluşturduğundan bahsedilmişti. Bu ikilemeyle beraber, yine ilk kez

KB’de “çağ, devir, zaman” anlamlarına gelen *ödlek kün* biçimindeki ikilemenin de kullanıldığı tespit edilmiştir. *Kün* kavramı, *ödlek kün*, *öd kün* ikilemelerinin yanında, *tün kün*, *kün ay* ve *tünün hem künün* şekillerinde de zaman ifade eden ikilemeler (Karaman, 2022, s. 523); *yıl ay kün*, *yıl kün ay* ve *öd kün ajun* biçimlerinde üçlemeler de oluşturmaktadır (Bayraktar, 2014, s. 39-41).

Öd kün “zaman, çağ, devir”: İçinde bulunulan, yaşanılan belirli bir zamanı, çağı ve dönemi ifade eden *öd kün* ikilemesinin aşağıda verilen örnekler haricinde 377, 4552, 4811, 4831, 5138, 5407, 5840 ve 6431 numaralı beyitlerde de geçtiği tespit edilmiştir.

bularda kayu buldı erse bilig

*olar urmuş **öd kün** ajunka elig* “Bunlardan hangileri bilgiyi buldu ise onlar zamaneye ve dünyaya hâkim olmuşlardır.” (KB D 251)

*ne kutluğ bolur **öd** buğunka **küni***

begi edgü bolsa yorısa köni “Bey ne kadar doğru olur ve iyi hareket ederse halk için o kadar mesûd bir devir ve hayat başlar.” (KB D 455)

yawalıkta keçti tiriglik isiz

*süre ıdım **öd kün** bu beglik isiz* “Hayatım, yazık ki beyhude geçti; vaktimi ve beylik zamanımı, yazık ki boşuna harcadım.” (KB D 1156)

Öd kün ikilemesi bu beyitte, *beglik* ismiyle bir arada kullanılarak bir isim tamlaması oluşturmuştur. *Beglik öd kün* kelime grubunda söz edilen “beylik dönemleri”, rahatlık ve gençlik yıllarıdır. *Beylik*, *gençlik çağları*, hayatın belli bir kısmını oluşturmaktadır. Bu dönemler, insan hayatının en güzel ve en önemli zamanlarıdır. Ancak zaman geçicidir. Yaşanılan yıllar boş yere de akıp gidebilir, verimli ve dolu dolu bir şekilde de geçirilebilir. Beyitte gençlik zamanlarının boş yere harcandığından bahsedilmektedir.

Öd kün ve *ödlek kün* ikilemeleri yer aldığı beyitlerde *devir*, *çağ* ve *dönem* anlamlarını ifade etmesinin yanında, geçirilen bir ömrü, hayatı ifade etmek için de kullanılmıştır. Devir, çağ, dönem yaşanılan zamanın bir parçasını, bir kısmını oluşturur. Ömür ise doğum ile ölüm arasında yaşanılan sürenin tamamıdır. Aşağıda *öd kün* ve *ödlek kün* ikilemelerinden örnekler verilmiştir.

Öd kün “zaman, ömür, hayat”: “Yaşam, ömür, hayat” anlamlarındaki *öd kün* ikilemesinin kullanıldığı beyitler şunlardır:

ay ilig katılan meniñde kiðin

yawa kılma öd kün tapuğda adın “Ey hükümdar gayret et, benden sonra ömrünü boşuna harcama; ibadetle meşgul ol.” (KB D 1372)

iði yakşı sözler bilig yañzatu

bu öd kün tirigliklerig menzetü “Âlim bu zamanı ve hayatı, bir yakıştırma ile çok güzel anlatmıştır.” (KB D 1385)

ya tapğı yaramağa emgekleri

yawa bolğa öd kün tiriglikleri “Yahut hizmeti ve zahmetleri makbûle geçmez; vakti ve ömrü boşuna harcanmış olur.” (KB D 4747)

Öðlek kün “ömür, zaman, devir, çağ”: “Devir, çağ, dönem” anlamlarındaki *öðlek kün* ikilemesi sadece üç beyitte geçmektedir.

kisi alsa özde koğı al köni

sewinçin keçürgey sen öðlek küni “Evleneceksen kendinden aşağı derecede biri ile evlen; ömrünü huzûr içinde geçirirsin.” (KB D 4481)

bir ança yime keçti öðlek kün ay

ajun körki keldi buðun boldı bay “Zaman, aylar ve günler bir müddet bu minval üzere geçti; dünya güzelliğini buldu ve halk zengin oldu.” (KB D 5950)

ayur il hâli ne buðun hâli ne

negü teg keçer emdi öðlek küne “Memleket ve halkın hâli nasıl, şimdi günler ve zaman nasıl geçiyor, dedi.” (KB D 6348)

Tün kün “gece gündüz”: *Tün kün* ikilemesi, eserde 39, 2331, 3357, 5148, 5793, 6336 ve 6602 numaralı beyitlerde geçmektedir.

yüz ursa yağıka bu sü başçısı

oduğ turğu tün kün kiterse usı “Ordu kumandanı düşmanla karşılaşınca gece-gündüz uyanık bulunmalı ve uykuyu bırakmalıdır.” (KB D 2331)

kul atı anın boldı kulka ayağ

tapuğ kılsa tün kün ulu bolsa tağ “Kul adı bundan dolayı kula unvan oldu; o dağa çekilip gece gündüz ibadet etmelidir.” (KB D 3357)

katıglandı tün kün yinitti yüki

keçip bardı andın ajun emgeki “Gece-gündüz gayret etti, yükünü hafifletti; bu yolda çektiği dünya zahmetleri de geçti gitti.” (KB D 6336)

Kün ay “güneş ay, gün, ay”: *Kün ay* ikilemesi, *KB*’de sıklıkla kullanılan bir ikilemedir.

yağız yir yaşıl kök kün ay birle tün

törütti halā ’iğ öd ödle bu kün “Kara yer ile mavi göğü, güneş ile ayı, gece ile gündüzü, zaman ile zamaneyi ve mahlukları o yarattı.” (KB B 3)

barıñ belgülüğ sen kün ay teg yaruğ

neteglikke yetgü köñül ögde yok “Senin varlığın parlak güneş ve ay gibi bellidir; fakat nasıl olduğunu kavrayacak gönül ve akıl yoktur.” (KB D 12)

amulluk kerek erke kılkı onay

örüglük kerek begke tuğsa kün ay “İnsan sakin ve mülayim, tabiatlı olmalıdır; güneş ve ay doğması için beye itidal lazımdır.” (KB D 325)

Tünün hem künün “gece gündüz, sürekli, devamlı, daima”: *Tünün hem künün* ikilemesi, yalnızca 78. beyitte geçmektedir.

çiçeklikte sandwaç öter miñ ünün

oğır şurı ’ibri tünün hem künün “Çiçek bahçesinde bülbül binlerce sesle ötüyor, sanki gece gündüz mezamir okuyor.” (KB D 78)

Yıl ay kün “yıl, ay, gün, ömür, zaman”: *Yıl ay kün* üçlemesinin, aşağıdaki örneklerde *tiriglik* ve *öd* kavramlarıyla birlikte kullanıldığı görülmektedir. Hayat, ömür doğumdan ölüm anına değin geçen sürenin, ayların, günlerin ve yılların bütünüdür. *Yıl ay kün*, zamanı ölçmek için kullandığımız ölçülerdir. Bu üçleme 1888, 2225, 2996, 3572, 4377, 5626 ve 6490 numaralı beyitlerde de kullanılmaktadır.

yıl ay kün keçer teg tiriglik keçer

keçer kün keçürgey sini belgölüg “Yıl, ay ve gün nasıl geçiyorsa hayat da öyle geçer; geçip giden günler seni de muhakkak alıp götürecektir.” (KB D 1214)

sakış birle saklar kişi iş küdüg

sakışın seçer er yıl ay kün ödüg “İnsan işini, gücünü hesap ile yapar; yıl, ay, gün ve zamanı hesap ile tayin eder.” (KB D 2220)

Yıl kün ay “yıl, gün, ay, ömür, zaman”: (bkz. *yıl ay kün*)

kerek erse bay bol kerek yok çığay

tiriglikni yir bu keçer yıl kün ay “İster zengin ol, ister yoksul ve fakir; her geçen yıl, ay ve gün, hayatı kemirmektedir.” (KB D 4819)

bu kün munda itme bu karşı sarāy

sini koğmağay bu keçer yıl kün ay “Bugün bu saray ve köşkü burada yapma; bu geçen yıl, ay ve gün seni beraber sürükleyecektir.” (KB D 5179)

Öğ kün ajun “zamane, devir, dünya, âlem, devran”: (bkz. 1.1.1.1.)

2.1.1.2. *Kün* Sözcüğünün Tamlamalarda “Çağ, Devir, Zaman” Anlamlarında Kullanılması

Kün sözcüğünün, *KB*’de birçok beyitte isim ve sıfat tamlaması biçiminde yer aldığı tespit edilmiştir. *Kün*ün tamlamalar içerisinde zaman bakımından hangi anlamlar ifade ettiği aşağıda verilen örneklerde açıklanmıştır.

Kün Sözcüğünün İsim Tamlamalarında Tamlanan Konumunda Kullanılması

Könilik küni “doğruluk günü”: Örnek beyitte bir isim tamlaması olan *könilik küni* “doğruluk günü” demektir. *Könilik küni*, dünyadaki tüm yaşam sona erdiğinde ölülerin ruhlarının tekrar dirilerek mahşer yerinde bir araya geleceği hesap günü ve zamanıdır. *KB*’de aşağıda verilen örneklerin dışında 1374, 5511 ve 6460. beyitlerde de geçmektedir.

sevüg savçı birle kopurğıl mini

elig tuttaçı kıl könilik küni “Mahşer günü beni sevgili peygamber ile birlikte haşret, onu bana şefaathçi kıl.” (KB D 30)

meniñ kılķım ol kör emitmez köni

*köni egri bolsa **könilik küni*** “Bak benim tabiatım da yana yatmaz, doğrudur; eğer doğru eğrilirse kıyamet kopar.” (KB D 808)

Yigitlik küni “yiğitlik günü”: Hayat belli dönemlerden oluşmaktadır. Bu dönemler; bebeklik, çocukluk, gençlik, yetişkinlik ve yaşlılık dönemleridir. *Yigitlik küni*, “gençlik günleri, gençlik zamanları” anlamlarına gelmektedir. *Yigitlik küni* tamlaması, *KB*’de sadece aşağıdaki beyitlerde kullanılmıştır.

*ne körklüg kün erdi **yigitlik küni***

ķarılık yok erse yorısa köni “İnsan ihtiyarlamayıp daima aynı kalsa idi; bu gençlik günleri ne hoş olurdu.” (KB D 1079)

*yawa bardı isiz **yigitlik küni***

yawa barماسu bu keligli tünüm “Gençlik günlerim boşuna geçti ve yazık oldu; bari o gelecek gecelerim heder olmasın.” (KB D 5701)

Tiriglik küni “gençlik, dirilik günleri”: *Tiriglik kün* “yaşanan günler, canlılık ve dirilik günleri” anlamlarındadır. Zaman göreceli bir kavramdır ancak “gençlik çağları” genel olarak insanlarca hayatın en hızlı ve en canlı geçen çağlarından biridir. *Tiriglik küni*, aşağıdaki örneklerle birlikte 1122, 3782, 4630, 5091 ve 6145 numaralı beyitlerde karşımıza çıkmaktadır.

*idi kız erür bu **tiriglik küni***

yawa işke işletse bolmaz müni “Bu hayatın her günü çok kıymetlidir; bunu boş yere sarfetmek doğru olmaz.” (KB D 3544)

*süçig bu tatıgıg **tiriglik küni***

tatıgsız kılur āhır açıg ölüm “Bu zevk içinde geçen günler tatlıdır; fakat sonunda acı ölüm bunu tatsızlaştırır.” (KB D 3587)

Çerig kün “askerlik günleri”: *Çerig* “asker, ordu” anlamlarındadır (Ünlü, 2012, s. 180). *Kün* sadece aşağıdaki beyitte, *çerig* ile bir tamlama oluşturarak ömrün askerlik yaparak geçirilen belli bir dönemi, savaş dönemini ifade etmektedir.

kelin kız sevinçi küden tünleri

kür alp er küvençi çerig künleri “Gelin kızların sevinçli anları zifaf geceleridir; cesur ve kahraman erkeğin iftihar edeceği zamanlar da harp günleridir.” (KB D 2380)

Devlet küni “ikbal günü”: KB’de yalnızca 4914 ve 6134 numaralı beyitlerde geçen *devlet küni*, “saadet, ikbal, talih günleri”dir. *Saadet günleri*, ömrün yükselişlerle ve başarılarla dolu altın çağları, zamanlarıdır.

uluğluk beğüklük bu devlet küni

uzun turğu ermez ay köñli köni “Ululuk, büyüklük ve bu saadet günleri uzun sürecek değildir, ey temiz kalpli insan.” (KB D 4914)

kölike turur dünyā devlet küni

kölike bir ök yirde turmaz köni “Dünya ve saadet günleri bir gölgedir; gölge daim aynı yerde ve aynı şekilde kalmaz.” (KB D 6134)

Kün Sözcüğünün Sıfat Tamlamalarında Tamlanan Konumunda Kullanılması

İki künlük konuğ “iki günlük misafir”: (bkz 1.2.1.3.3.)

nelük arşıkar sen ayā öldeçi

özün iki künlük konuğ boldaçı “Ey fâni, niçin kendini aldatıyorsun; sen burada iki günlük misafirsin.” (KB D 3529)

Keçer kün “geçen gün, geçmiş gün”: *Keçer kün* tamlamasından örnekler aşağıda açıklanmıştır. Bu tamlama, aşağıdaki beyitlerle birlikte 1214, 3097, 3097, 3098, 3788, 4812 ve 5845 numaralı beyitlerde de görülmektedir.

tiriglik yawa kılma edgü kılın

keçer kün içinde *kerekin alın* “Hayatını boşa geçirme, iyilik yap; geçip gidenlerden ibret al.” (KB D 1333)

Örnekte geçen *keçer kün* tamlaması, zamanın ileriye doğru olan hareketini ifade etmektedir. Zamanın bu hareketine karşılık, gözleyicinin yer aldığı konum, şimdiki zamanı belirtirken, gözleyicinin arkasındaki uzam, zamanın hareketinin başladığı nokta olan geçmiş zamanı, önündeki uzam da gelecek zamanı belirtmektedir. Burada durumlar ve olayları içerisine alan zaman kavramının geçmişten geleceğe olan yönelimi, nesnenin hareketiyle somutlaştırılmış ve

“zamanın geçişi nesnenin hareket etmesidir” metaforu ortaya çıkmıştır. Hareket eden bir nesne olarak görülen zaman, aynı zamanda insanların vaktini güzel değerlendirilmesi, yararlı, iyi şeylerle meşgul olması, kendisi için çabalaması gibi insanlar için lazım olan şeyleri içinde barındıran, kapsayıcı bir varlık biçiminde de görülmektedir. Beyitte, bir durum veya olayın ortaya çıkması zamanın gelmesi, bitişi ve son bulması da zamanın geçmesi olarak ifade edilmiştir (Koca-Sarı, 2012, s. 244).

tüşün teg keçer bu tiriglik barır

tiriglik keçerke keçer kün tanuğ “Bu ömür rüyan gibi geçer gider; hayatın geçeceğine her geçen gün delildir.” (KB D 5845)

Yukarıdaki beyitte, dünyanın kalıcı bir yer olmadığından, ömrün, hayatın fâni ve gelip geçici bir rüya alemi olduğundan söz edilmektedir. Ömür, bir düşe benzetilmiştir. Hayat bir yanılsamadan ibarettir. Zamanın daima ileriye doğru akması, günlerin durmaksızın ilerlemesi, yaşamların son bulması, insanların ölmesi hayatın geçiciliğine dair bir kanıttır. Bu beyitte de yukarıdaki gibi, “zamanın geçişi nesnenin hareket etmesidir” metaforu bulunmaktadır.

İki künlük erter ajun “iki günlük geçici dünya”:

iki künlük erter ajunuğ bulup

nelük kerdi kögsin kaya teg bolup “İki günlük bu geçici dünyayı bulunca niçin kaya gibi göğüs kabartırlar.” (KB D 1535)

Bu beyitte de *iki künlük erter ajun* tamlamasıyla birlikte, dünyadaki hayatın iki günden ibaret olduğundan ve geçiciliğinden söz edilmektedir. Bu iki günden birisi doğduğumuz gün, diğeri ise öldüğümüz gündür. Yaşam bu iki gün arasında geçmektedir. Bu, insanların dünyada geçirdiği yaşamın kısıtlılığını, fâni ve sınırlı olduğunu ifade etmektedir. Bu sebeple, “hayat iki gündür” metaforu meydana gelmektedir.

Uluğ kün “ulu gün”: *Uluğ kün*, yukarıda bahsedilen *könilik küni* ile aynı anlama gelmektedir. *Uluğ kün* mahşer, kıyamet ve hesap günüdür.

olarını meniñdin sevindür tuçı

uluğ künde kılğıl elig tuttaçı “Onları daima benden razı et; ulu günde onları bana şefaathçi kıl.” (KB D 62)

bu barça uluğ kün nişānı-turur

nişānı körünse keligli kelür “Bunlar hep kıyamet gününün alametidir; alameti görünürse gelecek ondan gelir.” (KB D 6493)

Bu kün: Bu işaret sıfatıyla oluşmuş *bu kün* tamlaması içinde bulunulan günü ve şimdiki zamanı belirtmektedir. Birçok beyitte örneği bulunmaktadır.

bu kün keldi devlet tilekçe yorır

inanma anar sen yana terk barır “Bugün sana saadet geldi, senin arzuna göre hareket eder; fakat sen ona inanma, o yine çabuk gider.” (KB D 4825)

bu kün bu sözüm kör saña tuş bolur

yarın anda körgil saña tüş bolur “Bu sözüm bak, bugün sana eş olur; yarın orada bunun sevabını bulursun.” (KB D 4869)

2.1.1.3. Kün Sözcüğüyle Yapılmış Deyimlerde Zaman

Deyimler, her dilde ifadeye zenginlik ve akıcılık katarak anlatımı güçlendirmek amacıyla kullanılan kelime gruplarıdır (Yelten, 2013, s. 219). *Kün* sözcüğü, çeşitli fiillerle yan yana kullanılarak zaman ifade eden deyimler oluşturmuştur. Aşağıda *kün* sözcüğünün zaman anlamında kullanıldığı deyim örneklerine yer verilmiştir.

karañkuda erdim yaruttı tünüm

tünerikte erdim toğurdı künüm “Karanlıkta idim, gecemi aydınlattı; zulmette idim, bana güneşi doğdurdu.” (KB D 383)

küsemiş turup çıktı andın yana

kelip aydı ay toldı toğdı küne “Küsemiş oradan kalkıp dışarı çıktı ve gelip: Ey Ay-Toldı, sana gün doğdu, dedi.” (KB D 511)

Yukarıdaki örneklerde bulunan *kün toğ-* deyimleri, ses ve biçim değişikliğine uğrayarak günümüz Türkçesinde *gün doğmak* biçiminde kullanılmaktadır. *Kün toğ-*

deyimi, “sabahleyin, güneşin ufkun arasından çıkarak görünmesi; istek ve arzuların gerçekleşmediği günlerin geride kalıp artık bereket ve şans dolu günlere erişmek” anlamındadır (Aksoy, 2022, s. 278). Hayatta fırsatlar beklediğimiz bazı anlar vardır. Bu beklenen fırsatlar bir gün geldiğinde hayatımıza güneş gibi doğmaktadır. *Kün toğ-*, mecaz olarak “güneşin doğuşuyla karanlık gecelerin bitmesi, yerini aydınlık sabahların alması” anlamıyla kullanılan bir deyimdir.

ğara edğü bolsa bir özke bolur

begi edğü bolsa bodun kün körür “Halk iyi olursa bu iyiliği, onun yalnız kendisi içindir; beyi iyi olursa halk gün görür.” (KB D 3268)

Buradaki *kün kör-* deyimi, “huzurla, esenlikle ve mutlulukla dolu günler yaşamak” anlamında kullanılmıştır. TTü.’nde *gün görmek (görmemek)* şeklinde karşımıza çıkmaktadır (Aksoy, 2022, s. 279).

kötürmişni ilmek tilese yana

anar işçi birür yarutmaz küne “Eğer yükselttiğini tekrar düşürmek isterse ona gün göstermeyen hizmetkâr verir.” (KB D 1762)

Örnekteki *kün yarutma-* deyiminin anlamı “gün göstermemek” anlamında bir deyimdir. *Kün yarutma-* deyimi, kötü insanların cezasını bulması, işlerinin yolunda gitmemesi için bir dilek, istek niteliğindedir. Bu deyim, mecazen “aydınlıkla ve huzurla geçen günlerin, dışarıdan bir gücün etkisiyle yerini karanlık, kötü ve huzursuz günlere bırakması” anlamında olduğundan zaman anlamında kullanılan deyimler kategorisinde yer almaktadır. Bu deyim, günümüz TTü.’ndeki *gün yüzü göstermemek* deyimiyile anlamsal açıdan aynıdır, ancak ses ve biçim açısından farklılık göstermektedir. *Allah gün yüzü göstermesin, ona gün yüzü göstermeyeceğim* gibi cümlelerde kullanılmaktadır.

ilig inçke tegdi yarudı küni

bayatka şükür kıldı öğdi anı “Hükümdar huzura kavuştu, günü aydınlandı; Tanrı’ya şükür, hamd ve sena etti.” (KB D 1782)

Beyitteki *küni yaru-* deyimi, “günü aydınlanmak” anlamındadır. *Küni yaru-*, “günün güzelleşmesi, günün hangi vakti olursa olsun aydınlıkla geçmesi” anlamını ifade etmektedir. Günümüz Türkçesinde *günü aydınlanmak* biçimiyle bulunmaktadır.

yuluğ kıl anar emdi cānıñ teniñ

udıp yatma tün kün işin kıl anıñ “Canını ve tenini şimdi ona feda et; uyuyup yatma, gece gündüz onun hizmetinde bulun.” (KB D 5793)

Yukarıdaki beyitte *tün kün* ikilemesiyle oluşturulan *tün kün işin kıl*- deyiimi, “gece gündüz, zaman fark etmeksizin iş yapmak, çalışmak” anlamında zaman ifade eden bir deyiimdir. Günümüz Türkçesinde *geceyi gündüze katmak* ve *gece gündüz çalışmak* biçiminde görülmektedir (Aksoy, 2022, s. 244).

2.1.2. *Kündüz* “Gündüz”

Kün sözcüğü, Erdal’a göre, *kündüz* sözcüğü *kün* “gün, güneş” sözcüğünden eski bir durum ekiyle türetilmiştir (2004, s. 327). Clauson’a göre de *küntüz*, *kün* kökünden *-tüz* ekiyle türemiştir, fakat *-tüz* ekinin işlevi tam olarak bilinmemektedir (EDPT, s. 729).

İnsanlar tarafından, gökte ısı ve ışık kaynağı bir yıldız olan güneşin gökyüzündeki hareketleri gün boyunca incelenerek bazı kuzey ülkeleri haricinde çoğunlukla dünya genelinde günün yarısında dünyayı aydınlatıp ısıttığı tespit edilmiştir. *Kündüz* sözcüğü, artık “güneş” anlamındaki *kün* gibi gökteki bir cisim değildir. Güneşin günü aydınlattığı 12 saatlik zaman dilimi, sabah şafak vaktinden akşam gün batımına değin geçen süredir. Bir gün parçalara bölünerek “gündüz” kavramı ortaya çıkmıştır. Burada bütünün parçalanması söz konusudur. *Kündüz*, günün belirli bir zamanını ifade etmesi bakımından bir metonimi oluşturmaktadır.

KB’de *kündüz* sözcüğü yalnızca yedi beyitte geçmektedir. Bu beyitler arasından 952, 5004 ve 5996 numaralı beyitlerde tek başına kullanılmasının yanı sıra, 22 ve 127. beyitlerde *yaruk kündüz* biçiminde bir sıfat tamlaması meydana getirmektedir.

kıyıksız tapuğ kıldı anda naru

tüni yattı yatgakta kündüz örü “O günden itibaren gündüzleri oturmadan ve geceleri uyumadan ona hizmette kusur etmedi.” (KB D 952)

kişi körse kündüz mini sondağa

özin otka atğa mini sözlege “Gündüz insanlar beni görürlerse peşime takılırlar; benim hakkımda ileri geri konuşarak kendilerini ateşe atarlar.” (KB D 5004)

kiçeki tüşünke yörügi adın

yana körse kündüz körügi adın “Gece gördüğün rüyanın yorumu başka, gündüz gördüğün rüyanın yorumu başkadır.” (KB D 5996)

Kündüz sözcüğünün aşağıdaki beyitlerde ise “parlak, aydınlık, ışıklı gündüz” anlamına gelen *yaruk kündüz* biçiminde bir sıfat tamlaması oluşturduğu görülmektedir.

yaşıl kök bezediñ tümen yulduzun

ķara tün yarattuñ yaruk kündüzün “Mavi göğü sayısız yıldızları ile süsledin, karanlık geceyi ışıklı gündüz ile aydınlattın.” (KB D 22)

yaşıl kök yarattı öze yulduzı

ķara tün törütti yaruk kündüzi “Mavi göğü ve üzerinde yıldızları yarattı; karanlık geceyi ve aydınlık gündüzü var etti.” (KB D 127)

2.1.2.1. *Kündüz* Sözcüğüyle Yapılmış İkilemelerde Zaman

Eldeki çalışmada *kündüz* sözcüğüyle yapılmış *tünle kündüz* ve *tünün kündüzün* biçimlerinde ikilemeler tespit edilmiştir. Bu ikilemeler “gece gündüz, aralıksız, kesintisiz, sürekli olarak, her zaman, her vakit” anlamlarına sahip olup *KB*’de sadece 760 ve 3754 numaralı beyitlerde kullanılmıştır.

ilig birdi alkış kör ay toldıķa

ayur tünle kündüz maņa tur baķa “Hükümdar Ay-Toldı’yı öğdü ve: Sen gece gündüz benim hizmetimde bulun, dedi.” (KB D 760)

tapın bir bayatķa tuşı tınmağın

tünün kündüzün bul açığıķ ķapuğ “Durup dinlenmeden bir Tanrı’ya tapın; gece-gündüz açık olan bu kapıdan şaşma.” (KB D 3754)

2.1.3. *Tün* “Dün; Gece”

Tün, eski ve Orta Türkçede “karanlık, gece” anlamlarıyla kullanılmıştır (Gülensoy, 2007, s. 946). *Gece* sözcüğü *TS*’de, “genellikle saat 22.00’den itibaren başlayan gün ağarınca kadar geçen süre; tün, şeb.” şeklinde açıklanmıştır (s. 911). Günümüz Türkçesinde ise *tün* sözcüğü, *t>d* değişimine uğrayarak “bugünden bir önceki gün” anlamındaki *dün* biçimiyle yer almaktadır (Gülensoy, 2007, s. 312). *Tün* sözcüğü, *KB*’de “gece” ve “dün” olmak üzere iki farklı anlamda kullanılmaktadır.

Kün maddesinde, insanların gökteki *kün*ün ne zaman ortaya çıkıp ne zaman kaybolduğunu gözlemlerinin sonucunda metafor ve metonimi yöntemlerinin etkisiyle *gün* ve *gündüz* kavramlarının türediğinden bahsedilmişti. Yine bu gözlemler yoluyla *gece* kavramı da ortaya çıkmış ve bir bütün olan *gün*, “gece ve gündüz” olmak üzere iki farklı zaman dilimine bölünmüştür. Gece, gündüzün bittiği yerde başlamaktadır. Gece, günün akşamdan sabah saatlerine değin geçen 12 saatlik zamanını kapsamaktadır.

KB’de *tün*ün “gece” anlamıyla kullanıldığı çok sayıda beyit belirlenmiştir. *Tün* sözcüğü, 12 saatlik zaman dilimini ifade etmesinin yanında deyimler, ikilemeler ve tamlamalar gibi sözcük gruplarında da zaman anlamında kullanılmıştır.

yağız yir yaşıl kök kün ay birle tün

törüttü halâ’iğ öd öðlek bu kün “Kara yer ile mâvî göğü, güneş ile ayı, gece ile gündüzü, zaman ile zamâneiyi ve mahlûkları o yarattı.” (KB D 3)

yaşıl kök bezediñ tümen yulduzun

ğara tün yarattuñ yaruğ kündüzün “Mavi göğü sayısız yıldızları ile süsledin, karanlık geceyi ışıklı gündüz ile aydınlattın.” (KB D 22)

künün yimedi kör tünün yatmadı

sini qoldı rabda adın qolmadı “Gündüz yemedi, gece yatmadı; Tanrı’dan seni istedi, başka bir şey istemedi.” (KB 38)

Eserde *tün* sözcüğünün ayrıca *tünle* ve *tünün* biçimlerinde yer aldığı tespit edilmiştir. *Tünle*- “gecelemek” ve *tünün* “geceleyin” sözcükleri günümüz Türkiye Türkçesinde *gecelemek*, *geceleyin* biçimlerinde kullanılmaktadır (TS, 2011, s. 912).

Geceleyin, “günün son vakitlerinde, son saatlerinde”, geceleme ise “gece saatlerine boyunca uyanık kalarak bir işle meşgul olmak” anlamlarına gelmektedir.

ilig birdi alkış kör ay toldıka

*ayur **tünle** kündüz maña tur baқа* “Hükümdar Ay-Toldı’yı öğdü ve: Sen gece gündüz benim hizmetimde bulun, dedi.” (KB D 760)

tapındı kiçe tañda tepremedi

***tünün** yattı yatgak aş anda yidi* “Sabah akşam aralıksız hizmet etti; yemeğini orada yedi ve geceleyin de muhafızlık etti.” (KB D 1606)

uluğ tutsa hamyet kür arslanlayu

*ügi teg usuz bolsa **tünle** sayu* “Arslan gibi, hamiyeti yüksek tutmalı; baykuş gibi, geceleri uykusuz geçirmelidir.” (KB D 2314)

olar ‘ilmi boldı bođunқа yula

*yarusa yula **tünle** azmaz yola* “Onların ilmi halk için bir meşale oldu; geceleyin meşale yanarsa insanlar yolu şaşırmazlar.” (KB D 4347)

Tün sözcüğünün *tünle* ve *tünün* biçimlerinin yanında, *tüne*- “geceleme, geceyi geçirmek” fiiliyle de iki beyitte kullanıldığı tespit edilmiştir (Ünlü, 2012, s. 847). *Tüne*- fiili zaman ifade eden bir sözcük olup günümüz TTü.’nde *gecele*-biçimiyle görülmektedir (TS, 2011, s. 912).

muñađtı muyanlıkta tüşti barıp

*kiçe yattı anda **tünedi** serip* “Canı sıkıldı; nihâyet gidip bir imârethâneye indi ve orada yatarak sabırla geceyi geçirdi.” (KB D 489)

Yukarıdaki beyitte *tüne*- fiili “gece saatlerinde bir yerde kalmak” anlamında kullanılmıştır.

yigüm ot köki bolsu yağmur suwı tap

*eğiz kum **tüne**yi tağar ton keğeyi* “Yiyeceğim ot kökü olsun, yağmur suyu bana yeter; kumdan döşek yapıp geceleyeyim, çuldan elbise giyeyim.” (KB E 6571)

Tüne- fiili, bu beyitte ise “gecenin geç saatlerine değin uyumamak” anlamında kullanılmıştır.

yüzin kızledi yirke rûmî kıızı

ajun kırtışı boldı zengî yüzi “Rûmî kıızı yüzünü yere gizledi, dünyanın yüzü zenci derisi gibi oldu.” (KB 3948)

Yukarıdaki beyitle birlikte 4885 ve 6215. beyitlerde ise *tün*ü ifade eden bir metaforik kavram olan “zenci yüzü” anlamındaki *zengî yüzi* tamlaması kullanılarak *gece*, karanlığı ve siyahlığı itibarıyla zencinin deri rengine benzetilmiştir.

2.1.3.1. *Tün* Sözcüğüyle Yapılmış İkilemelerde Zaman

KB’de *tün* sözcüğü beyitlerde, “gece gündüz” anlamlarındaki *tün kün*, *tünün hem künün*, *tünle kündüz*, *tünün kündüzün* (bkz. 2.1.1.1. ve 2.1.2.1.) biçimlerindeki ikilemelerle karşımıza çıkmaktadır. Bu ikilemeler; hiç durmadan, sürekli ve aralıksız biçimde devam eden bir zaman döngüsünü ifade etmektedir. Günümüz TTü.’nde ise *gece gündüz* biçiminde kullanılmaktadır (TS, 2011, s. 911).

2.1.3.2. *Tün* Sözcüğünün Sıfat Tamlamalarında Tamlanan Konumunda Kullanılması

KB’de *tün* sözcüğünün geçtiği *tünki tün*, *keçigli tün*, *yarınkı tün*, *uzun tün*, *kara tün*, *bu tünki tün* ve *bu tün* biçimlerindeki sıfat tamlamalarında tamlanan konumunda yer aldığı tespit edilmiştir.

Tünki tün “dünkü gece” ve *keçigli tün* “geçen gece”: Aşağıdaki beyitte *tünki tün* ve *keçigli tün* olmak üzere iki sıfat tamlaması bulunmaktadır. *Tünki tün* dünkü, bugünden bir önceki geceyi ifade ettiği için zaman anlamında kullanılan bir kelime grubudur. *Keçigli tün*, “geçici, geçen gece” anlamında olan tamlamada ise zamanın akıcılığı ve geçiciliği gece üzerinden vurgulanmıştır.

keçürdün keçigli bu tünki tünün

keçermü siziklig keligli künün “Dün geceni geçirdin, gelen gününün geçeceğinden şüphe mi ediyorsun?” (KB D 3633)

Keligli tün “gelecek gece”: *KB*’de aşağıdaki beyitlerde geçen *keligli tün*, “gelecek gece, bugünden sonra gelen gece” anlamındaki bir sıfat tamlamasıdır.

yawa kıldıñ erse keçürmiş künüñ

*yawa kıılma emdi **keligli tünüñ*** “Geçmiş gününü heder ettin ise bari gelecek geceni heder etme.” (KB D 3787)

keçer uş munuķı bu künki künüm

*bulurmu özüñ bu **keligli tünüm*** “İşte bugünkü günüm geçmektedir, acaba ben o gelecek gecemi kazanabilecek miyim? (KB D 5696)

yawa bardı isiz yigitlik küni

*yawa barmasu bu **keligli tünüm*** “Gençlik günlerim boşuna geçti ve yazık oldu; bari o gelecek gecelerim heder olmasın.” (KB D 5701)

Yarınki tün “yarınki tün”: Aşağıdaki beyitte *tün* sözcüğü *yarınkı* sıfatıyla birlikte kullanılarak bir tamlama oluşturmuştur. *Yarınkı tün* biçimindeki sıfat tamlaması beyitte “yarınki, bugünden bir sonraki, ertesi günkü gece” anlamlarında yer almıştır.

bu künki künüñde yarınkı künüñ

*barı eğgü bolsun **yarınkı tünün*** “Bugünkü gününden yarınki günün ve gecen daha iyi olsun.” (KB D 5307)

Uzun tün “uzun gece”: Gecenin vaktinin uzunluğunu belirten bu tamlama, sadece 6558. beyitte görülmektedir.

uzun tünle yatma idike tapın

sen oğun yığla tınma yazuķķa basıttım “Uzun geceleri yatıp uyumakla geçirme, Tanrı’ya ibadet kıl; uyanık ol, durmadan ağla; günahlarımın yükü altına girdim.” (KB E 6558)

Ƙara tün “kara gece, karanlık gece”: *Ƙara tün* tamlaması, aşağıdaki beyitlerin yanında 127, 3193, 3952, 4925 ve 6217. beyitlerde de karşımıza çıkmaktadır.

yaşıl kök bezediñ tümen yulduzun

***Ƙara tün** yarattıñ yaruk küñdüzün* “Mavi göğü sayısız yıldızları ile süsledin, karanlık geceyi ışıklı gündüz ile aydınlattın.” (KB D 22)

kara tün yaruk künke yakmaz yağuk

yaşıl suw kıızıl otka bolmaz konuk “Karanlık gece aydınlık güne yaklaşmaz; yeşil su, kırmızı ateşe konuk olmaz.” (KB D 2250)

kara tün içinde turur kelgü iş

yarutur yaruk kün ayā edgü iş “Gelecek hadiseler, karanlık geceye bürünmüştür; ey iyi arkadaşım, ancak parlak güneş aydınlatabilir.” (KB D 4925)

Örnek beyitte, gelecek zamanda yaşanacak hadiselerin bilinmemesi, belirsiz oluşu karanlık gece ile somutlaştırılmıştır. Meydana gelecek olayların gerçekleşmesi, bilinmezliğin ve gizemin ortadan kalkışı gelecekteki aydınlık sabah ile bağdaştırılmıştır. Bu ifadelerde zaman kavramının, geçmişten geleceğe doğru yönelimi söz konusudur. Burada gelecekte gerçekleşecek olaylar veya durumların değerlendirmesi gözleyici tarafından şimdiki zaman diliminde yapılmaktadır. İncelenen beyitte, şimdiki zaman, ileride gerçekleşecek olayların belirsiz olduğu *tün* kavramıyla, gelecek zamansa gerçekleşecek olayların bilindiği *yaruk kün* kavramıyla ifade edilerek şimdiki zaman gecedir, gelecek zaman sabahtır metaforları oluşturulmuştur (Koca-Sarı, 2012, s. 245).

Bu tünki tün “bu dünkü gece”: *Bu tünki tün* tamlaması, dün yaşanmış ve bitmiş, geçmiş geceyi ifade etmektedir ve *KB*’de sadece iki beyitte geçmektedir.

keçürdün keçigli bu tünki tünün

keçermü siziklig keligli künün “Dün geceni geçirdin, gelen gününün geçeceğinden şüphe mi ediyorsun?” (KB D 3633)

Bu tün “bu gece”:

anı kođtuñ emdi ziyāret üçün

okıdın munu keldim emdi bu tün “Ondan vazgeçip sadece seni ziyaret etmemi istedin; işte ben de şimdi bu gece ziyarete geldim.” (KB D 5068)

2.1.3.3. *Tün* Sözcüğüyle Yapılmış Deyimlerde Zaman

KB’de gece ile gündüz birlikte kullanılarak zaman ifade eden deyimler oluşturmuştur. *Tün* ve *kün*ün deyimlerde zaman anlamında kullanıldığı iki beyit

bulunmaktadır. Bu beyitlerde *tünni künke ula-* deyimini kullanılmıştır. Bu deyimün günümüz Türkçesindeki karşılığı *geceyi gündüze katmaktır* (Aksoy, 2022, s. 244). Bu deyim, “günün hangi saati, hangi vakti fark etmeksizin hiç ara vermeden çalışmak” anlamındadır.

bu yarlığ beginiñ sewinçin tilep

özin emgetür tünni künke ulap “Bu şekilde beyinin huzurunu diler ve geceyi gündüze katarak zahmet çekerler.” (KB D 2964)

yana barça yalñuñ bu dünyā tilep

yügürse tünni barça künke ulap “Yine bütün insanlar geceyi gündüze katıp bu dünya peşinde koşarak.” (KB D 3655)

2.1.3.4. *Tün* Sözcüğünün “Dün” Anlamında Kullanılması

Tün sözcüğü, KB’de sadece iki beyitte “dün” anlamıyla kullanılmıştır. *Dün*, “bugünden hemen önceki gün”dür ve geçmişi ifade etmektedir, çünkü artık geçmişte kalmıştır. *Tün*ün “dün” anlamıyla yer aldığı beyitler şunlardır:

birisi yarın ol biri geçti tün

yarınğa tegirmü tiriglik bu kün “Bu üç günden biri -yarındır; biri -dün geçti; bugünkü hayat acaba yarına ulaşacak mı?” (KB D 3606)

keçürdün keçigli bu tünki tünün

keçermü siziklig keligli künün “Dün geceni geçirdin, gelen gününün geçeceğinden şüphe mi ediyorsun?” (KB D 3633)

2.1.4. *Kiçe* “Gece”

Clauson *kiçe* sözcüğünün *keç-* “geç-” fiilinden geldiğini ve en eski örneklerinin *Irk Bitig*, *Huastuanıft* gibi Uygur Manihaist metinlerinde görülmeye başladığını açıklamıştır (EDPT, s. 694). *Kiçe* sözcüğünün yapı ve anlamı hakkındaki bilgiler yukarıda ayrıntılı olarak ele alınmıştır (bkz. 2.1.3.). Eldeki çalışmada *kiçe* kavramının *kün* ve *tün* kavramlarına göre daha az kullanıldığı karşımıza çıkmaktadır.

Kiçe kavramı, *kiçeki tüş* “geceki rüya” şeklinde bir sıfat tamlamasında ve *kiçe tan* biçimindeki bir ikilemede yer almaktadır (Taş, 2012, s. 58). Aşağıda ilk olarak *kiçe* sözcüğünün tek başına yer aldığı bazı beyitler verilmiş, sonrasında oluşturduğu kelime gruplarına dair açıklamalar yapılmıştır.

muñađtı muyanlıқта tüşti barıp

kiçe *yattı anda tünedi serip* “Canı sıkıldı; nihayet gidip bir imarethaneye indi ve orada yatarak sabırla geceyi geçirdi.” (KB D 489)

fesad fisk üni kör uğıtmaz kiçe

kanı ‘ilm-ükur’ an üni az çıça “Fesad ve fisk sesini o kadar yükseltti ki, insan geceleri uyuyamıyor; ilim ve Kuran sesiye duyulmuyor bile.” (KB D 6483)

Kiçe tan “gece gündüz”: “Gece gündüz, hiç durmadan, aralıksız, ara vermeden” anlamlarına gelen bir ikilemedir ve aşağıdaki örnekler dışında 2536, 2731 ve 6346 numaralı beyitlerde daha geçmektedir.

tapındı kiçe tan da tepremedi

tüin yattı yatgak aş anda yidi “Sabah akşam aralıksız hizmet etti; yemeğini orada yedi ve geceleyin de muhafızlık etti.” (KB D 1606)

kayıksız kiçe tan da kıldı tapuğ

yaradı tapuğ açtı devlet kapuğ “Gece gündüz yine sadakatle hizmet etti; hizmeti takdir edildi ve saadet kapıları açıldı.” (KB D 3069)

Kiçeki tüş “geceki düş”: *KB*’de *kiçe* sözcüğüyle oluşturulmuş tek tamlama *kiçeki tüş* tamlamasıdır. “Gece vakti görülen düş” manasına gelen tamlamada *kiçe* sözcüğü sıfat yapan +*ki* ekini almaktadır. Bu sıfat tamlaması *KB*’de sadece 5996. beyitte geçmektedir.

kiçeki tüşünke yörügi adın

yana körse kündüz körügi adın “Gece gördüğün düşün yorumu başka, gündüz gördüğün düşün yorumu başkadır.” (KB D 5996)

2.1.5. *Erte* “Sabah, Ertesi Sabah, Tan Vakti”

İlk olarak Eski Uygur Türkçesinde ortaya çıkarak *KB* başta olmak üzere diğer Karahanlı Türkçesi eserlerinde de örnekleri bulunan ve Eski Türkçe *ert-* “geçmek”, *irt-* “devam etmek, sürmek” fiillerinden türeyen *erte* sözcüğü “sabah, erte, ertesi, erken” anlamlarına gelmektedir (Gülensoy, 2007, s. 340). Clauson’a göre (EDPT, s. 202), “sabahın erken saatlerinde” olarak tanımlanan ve tan vakti ile ilişkilendirilen *erte* sözcüğünün “yarın sabah erkenden, yarın” ve “bundan daha erken” olmak üzere iki farklı anlamı da bulunmaktadır. Eski ve Orta Türkçede görülen *erte* sözcüğü, TTü.’nde *ertesi* biçiminde *-si* iyelik ekini alarak kalıplaşmıştır. Günümüz Türkçesinde birer isim tamlaması oluşturarak *ertesi gün, ertesi sabah, ertesi hafta, ertesi mevsim, ertesi ay* biçimlerinde kullanılmaktadır (TS, 2011, s. 813).

KB’deki *erte* sözcüğünün genellikle “sabahın erken saatlerinde, erkenden, ertesi sabah” anlamlarında kullanıldığı görülmektedir. *Erte* sözcüğünün, *KB*’deki beyitler arasında sadece 5940 ve 6422. beyitlerde “ertesi sabah” anlamlarında kullanıldığı tespit edilmiştir.

kiçe yattı erte yana atlanıp

turup karşıka kirdi attın inip “Gece yattı, sabah tekrar atına binip sıraya geldi ve inip içeri girdi.” (*KB* 5940)

yana kıptı erte işin başladı

ayu birdi kördi özi işledi “Sabah tekrar kalktı ve işine başladı; emirler verdi, işleri gözden geçirdi, kendisi de çalıştı.” (*KB* 6422)

607 ve 1506. beyitlerde ise *tur-* “durmak, kalkmak, yükselmek, çıkmak” ve *kop-* “kalkmak” fiilleriyle birlikte geçen *erte* sözcükleri, cümlelere “sabahın erken saatlerinde uyanmak, kalkmak” anlamını kazandırmıştır. Beyitlerdeki anlamına benzer bir kullanımı *DH*’deki şu dizede karşımıza çıkmaktadır: *Seherlerde erte kopub Hakk’a yansam, uluğ kiçik günahlardan tevbe kılsam, zārī kılib hazretige boyun sunsam, dostlar hācem meni bendem degey mukin?* “seherlerde erken kalkıp Hakk’a yansam, büyük küçük günahlardan tevbe eylesem, ağlayıp hazretine boyun sunsam, dostlar hocam bana bağlım der mi ki?” (*H63: 13D*).

tapındı bu ay toldı anda naru

tapuğda kıyılmadı erte turu “Bu Ay-Toldı o günden itibaren hizmete başladı; her gün erkenden kalktı ve hizmette kusur etmedi.” (KB D 607)

kiçe yatsa kiç yat yana erte tur

yatıp erte kopğan kutın arturur “Gece geç yat, yine de erken kalk; yataktan erken kalkan saadetini arttırır.” (KB D 1506)

2.1.6. *Taḡ* “Sabah”

Eski ve Orta Türkçe metinlerinde kullanılan *taḡ* sözcüğü, “sabah vakti, tan” anlamlarındadır (Gülensoy, 2007, s. 855). Tan vakti, güneş doğmadan önceki yarı karanlık, alaca karanlık vaktidir. Tan vaktinde gökyüzü yavaş yavaş aydınlanmaya başlar. *Taḡ* kavramının *KB*’de geçtiği tüm örnekler verilmiştir. Bu beyitlerde *taḡ* sözcüğünün *taḡ namaz* biçiminde belirtisiz isim tamlaması ve *kiçe taḡ* biçiminde ikilemeler oluşturduğu tespit edilmiştir. 3612 ve 5971. beyitte ise *taḡ* ve *taḡda* biçimleriyle karşımıza çıkmaktadır.

şeker ḥalvā yigli ya arpa üyür

toḡup yatsa taḡda yana aç turur “İster şeker, ister helva, ister arpa, darı, yemiş olsun, doyup yatan sabah tekrar aç kalkar.” (KB D 3612)

yana turdı ança bu oldurdu ya

sarıḡ taḡ ata keldi oḡdurdu ya “Tekrar kalkıp bir parça oturdu; sarı tan atmaya başladı ve yayını kurdu.” (KB D 5971)

Taḡ namaz “sabah namazı”: Aşağıdaki örneklerde *taḡ namaz* “sabah namazı” biçiminde belirtisiz bir isim tamlaması kullanıldığı tespit edilmiştir. Sabah namazı, imsak vaktinden güneş ağarınca kadar olan vakitte kılınmaktadır.

turup yundı kıldı yana taḡ namāz

du‘ā kıldı tesbiḥ yime küḡti az “Kalkıp abdest aldı, sabah namazını kıldı; dua etti, tespih çekti, yine biraz bekledi.” (KB D 3287)

kopup yundı kıldı yana taḡ namāz

yime turdı ança du'ā kıldı az “Kalkıp yıkandı, sabah namazını kıldı; namazdan sonra da bir müddet oturup namaza devam etti.” (KB D 3954)

turu keldi terkin kör ögdülmişe

yunup tañ namāz kıldı tattı aşı “Ögdülmiş aceleyle yerinden kalktı; abdest alıp sabah namazını kıldı, biraz bir şeyler yedi.” (KB D 5829)

Kiçe tañ “sabah akşam, gece gündüz”: Zamanda sürekliliği, devamlılığı ifade eden sabah akşam, *kiçe tañ* ikilemesi aşağıdaki beyitlerle beraber 2536, 2731, 3069 ve 6346 numaralı beyitlerde geçmektedir.

tapındı kiçe tañda tepremedi

tüin yattı yatgaş aş anda yidi “Sabah akşam aralıksız hizmet etti; yemeğini orada yedi ve geceleyin de muhafızlık etti.” (KB D 1606)

tapındı bu ögdülmiş utru turup

kıyılmadı tañda kiçe öğ bolup “Ögdülmiş hükümdarın huzurunda hizmet etti; sabah akşam daima hizmette bulundu, hiçbir kusur etmedi.” (KB D 1652)

2.2. Ay ve Yıl İçin Kullanılan Zaman Zarfları

Çalışmanın bu kısmında, *Kutadgu Bilig*’de ay ve yıl için kullanılan zaman zarflarının yapılarına, anlamlarına ve kelime gruplarındaki kullanımlarına yer verilmiştir.

2.2.1. Ay “Ay, Otuz Gün”

Türkçede *ay* sözcüğü iki anlamda kullanılır. *Ay*, temel anlamıyla “dünyanın tek uydusu olan bir gök cismi”dir. *TS*’de de “art arda gelen iki yeni ay arasında geçen süre; yılın on iki bölümünden her biri; mah, meh” olarak “30 günlük zaman dilimi” anlamında açıklanmıştır (2011, s. 194).

Eski Türkçeden günümüz Türkçesine değin *ay* sözcüğü ses yapısı ve anlamını korumuştur. Bilinen eski yazıtlarda, *Köktürk Yazıtları*’nda sadece 30 günlük zaman dilimini ifade etmek için kullanıldığı görülmektedir: *Kül Tigin koñ yılka yiti*

yigirmike uçdı. Tokuzunç ay yiti otuzka yoğ ertürtümüz. Barkın bedizin bitig taş[ın] biçin yılka yitinç ay yiti otuzka kop alkd[ımı]z. (KT KD S1), “Kül Tigin koyun yılında on yedinci günde uçtu. Dokuzuncu ay, yirmi yedinci günde yas töreni tertip ettik. Türbesini, resmini, kitabe taşını maymun yılında yedinci ay, yirmi yedinci günde hep bitirdik.” (Ergin, 2015, s. 60).

Ay sözcüğü, *KB*’ de ise hem bir gök cismi hem de zaman anlamıyla karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca *kün ay*, *yıl ay* biçiminde ikilemeler ve *yıl kün ay*, *yıl ay kün* biçimlerinde de üçlemeler oluşturmaktadır. *Kün ay*, *yıl kün ay* ve *yıl ay kün* biçimleri için yukarıda açıklamalar yapılmıştır (bkz. 2.1.1.1.). *Yıl ay* ikilemesi için ise aşağıda bilgiler verilecektir.

Aşağıda *ay* sözcüğünün somut anlamda bir gök cismi anlamındaki kullanımıyla ilgili örnekler verilmiştir:

kereklig ukušluğ birisi onay

yulağa negü teg açığ kıldı ay “Çerağ olarak nasıl ay ihsan edildi ise bu işler için de anlayışlı ve uygun kimseler lazımdır.” (KB B 41)

yağız yir yaşıl kök kün ay birle tün

törütti halā’ik öd ödle bu kün “Kara yer ile mavi göğü, güneş ile ayı, gece ile gündüzü, zaman ile zamaneyi ve mahlûkları o yarattı.” (KB D 3)

barıñ belgölüg sen kün ay teg yaruğ

neteglikke yetgü köñül ögde yok “Senin varlığın parlak güneş ve ay gibi bellidir; fakat nasıl olduğunu kavrayacak gönül ve akıl yoktur.” (KB 12)

amulluk kerek erke kılkı onay

örüglük kerek begke tuğsa kün ay “İnsan sakın ve mülayim, tabiatlı olmalıdır; güneş ve ay doğması için beye itidal lazımdır.” (KB D 325)

Ay kavramı, daha birçok beyitte “dünyanın uydusu olan bir gezegen” anlamında kullanılmıştır. Ayrıca Karahanlı dönemi eserlerinden, *DLT*’de de ayın dünyanın uydusu anlamı ile ilgili benzer bir kullanım görülmektedir: *Ay kopup ewlenüp; aq bulıt örlenüp; bir bir üze öklünüp; saçlöp suwı enğreşür* “ay çıkıp ağullanır; ak bulutlar belirir; birbiri üzerine yığılır; suyunu saçarak inler”. Dörtlünün

açıklaması ise şudur: Ay doğarak çevresinde halkalar kuşattığında bulutlar yükselir, bir araya gelir, göğün gürültüsüyle yerküreye sularını serpiştirir, yani yağmur yağar (DLT I, s. 258). Fakat eldeki çalışmada esas olarak ele alınan husus, ayın 30 günlük zaman dilimini ifade etmesi anlamında kullanılmasıdır. *KB*'de *ay* sözcüğünün temel anlamının dışında, zaman anlamında hem metafor hem metonimi olarak kullanıldığı ve kavramsallaştırıldığı tespit edilmektedir.

*kıyāmette körkit **tolun** teg*

yüzin elig tuttaçı kıl ilāhī özin “Kıyamette dolunay gibi yüzünü göster; ey Tanrım, kendisini bana şefaateçi kıl.” (KB D 48)

*bu **ay** tuğsa aşnu idi az tuğar*

küniñe beğüyür yoğaru ağar “Ay doğarken önce çok küçük doğar; sonra gün geçtikçe büyür ve yükselir.” (KB D 731)

*tükel bolsa kör **ay** bu ağsa ediz*

yana irlü törçir kiter körk meñiz “Ay büyüyüp tamamlanarak en yüksek noktaya çıkınca tekrar eksilmeye başlar ve güzelliği gider.” (KB D 733)

kelir küt kişike atı çavlanur

***yañı ay** teg artar yaruķı tolur* “İnsana saadet gelir, meşhur olur; yeni ay gibi, büyür ve parlaklığı artar.” (KB D 740)

yayığ tilve devlet köñül bamağıl

***tolun** teg bu devlet yana irilür* “Dönek ve deli saadete gönül bağlama; saadet dolunay gibidir, tekrar küçülür.” (KB D 741)

*yana irlü kirdi bu **tolmış ayı***

ķadır kışka yandı yarumış yayı “Dolunayı tekrar küçülmeye başladı; parlak yazı sert kışa döndü.” (KB D 1052)

*tolu erdi **ayım** irildi tolu*

tolu erdi kılķım barır bu talu “Ayım dolunay idi, küçüldü; güzel bir şekil ve şemailim vardı, o güzellik şimdi elden gidiyor.” (KB D 1071)

Örnek beyitlerdeki *ay* sözcüğünün esas anlamı “geceleri gökleri aydınlatan bir gök cismi”dir. Ancak astronomik anlamının dışında zamanın adı olarak kullanılması sebebiyle bir metafor oluşturmaktadır. Çünkü ay hem dünyanın hem de kendi eksenini çevresindeki dönüşünü yaklaşık olarak 27 günde bir tamamlamaktadır. Yeryüzü üzerinden görüldüğü hâliyle ayın güneş aracılığıyla aydınlatılan bölümlerinin oluşturduğu biçimler, ayın evrelerini oluşturmaktadır ve aşağı yukarı her 30 günde bir yinelenen dört temel evresi mevcuttur. Bunlar yeni ay, dolunay, ilk dördün ve son dördündür. Ay, bu 30 günlük süreçte büyüyerek tamamlanır ve dolunay şeklini alır. Sonrasında her geçen gün biraz biraz küçülür, eski parlaklığı gider ve sonunda kaybolur. Daha sonra tekrar doğar, büyür ve aynı döngü gerçekleşir. Ay, gökte somut biçimde bir bütün olarak varlığını sürdürüyorken insanlar zaman içerisinde ayın bu değişim ve dönüşümlerini bütünün bir parçası olarak zaman kavramıyla ifade etmişlerdir.

Gökteki ayın, 30 günlük bir zaman dilimini ifade etmek için kullanılması bir metonimi örneği olarak da karşımıza çıkmaktadır. Çünkü burada bütün parça ilişkisi vardır. İnsanlar gökteki ayın, dünyanın çevresindeki yörüngesinin dairesel olmadığını ve bu sebeple dünyaya olan uzaklığının ve yakınlığının belirli aralıklarla değiştiğini gözlemlemiştir. Ay, en küçük şekliyle ilk gün doğmaktadır. Bu evre yeni aydır ve yeni ayda ay, dünya ile güneş arasında kaldığı için aydınlık tarafı dünyadan görülmemektedir. Ay, birinci gün ila yedinci gün arasında hilal şeklini almaktadır. Yedinci günden on beşinci güne kadar ise yavaş yavaş dolup büyüyerek dolunay şeklini almaktadır. Çünkü dolunayın bu en yüksek noktaya çıkması için belirli bir süre lazımdır. On beşinci günden otuzuncu güne değin ay eksilerek tekrar küçülüp ilk şekline dönmektedir.

Aşağıdaki 131 ve 132 numaralı beyitlerde, *sekiz ay* ve *on iki ay* kavramları, somut olarak yoktur, fakat insanlar sekiz tane otuz günü (8x30) sekiz ay, on iki tane otuz günü (12x30) iki ay diye bir zaman diliminde ele alarak soyut olan bu zaman kavramını somutlaştırmaya çalışmışlardır. Sekizinci otuz gün ve on ikinci otuz gün anlamlarındaki bu ifadeler, metaforik ifadelerdir. Anlamsal açıdan baktığımızda bu ifadelerin dünyanın uydusu olan ay ile bir ilişkisi bulunmamaktadır. Özellikle ikinci örnekte ise takvimde on iki tane otuz günden (12x30) meydana gelen bir yıl kastedilmektedir.

bularda eñ üstün sekentir yorır

iki yıl sekiz ay bir evde kalır “Bunlardan en üstte Satürn dolaşır; bir burçta iki yıl sekiz ay kalır.” (KB D 131)

anıñda basa boldı ikinç oñay

bir evde kalır on adın iki ay “Ondan sonra ikinci olarak Jüpiter gelir; bir burçta on iki ay kalır.” (KB D 132)

Yıl ay “yıl, ay, zaman”: Aşağıdaki örneklerle beraber 2209, 2775, 3193 ve 6113 numaralı beyitlerde geçmektedir.

aya çergüçi kel mini çergüle

yıl ay tutğunı boldum emgek bile “Ey çergüçi, gel beni çergüle; eziyet içinde ayların ve yılların esiri oldum.” (KB D 373)

Yukarıdaki beyit, Hacib’in yaşlılığını anlattığı bölümden alınmıştır. Hacib burada, yılların ve ayların onu esir, tutsak ettiğinden söz etmektedir. Yıllara, aylara, zamana ve hayata, insana ait bir güç ve özellik yüklenerek bir metafor oluşturulmuştur. Yıllar ve aylar, insanı hakimiyeti altına alarak hız kesmeden ileriye doğru akmaktadır ve bu akış yaşlılığı kaçınılmaz kılmaktadır. Hacib, yaşlılıktan kaçılmayacağını zamanı somutlaştırarak ifade etmiştir.

ukuşnuñ eñ aşnu kılıkı oñay

könilik bile ol yorıkı yıl ay “Her şeyden önce, aklın tavır ve hareketi makuldür; aylar ve yıllar geçse dahi, gidişi aynı doğru yoldan taşmaz.” (KB D 1865)

2.2.1.1. Ay Sözcüğüyle Yapılmış Tamlamalarda Zaman

Ay kavramının tamlayanı işaret ve sayı sıfatlarından oluşan *bu ay*, *sekiz ay* (8x30), *on iki ay* (12x30) ve *on sekiz ay* (18x30) biçimlerinde sıfat tamlamalarında kullanıldığı tespit edilmiştir.

Aşağıda *bu ay* tamlamasının geçtiği beyitlerde, ayın sürekli bir döngüde burçların evlerine girip çıkmasından, yer değiştirmesinden söz edilmektedir. Ay kavramına, bu özelliği itibariyle insana ait özellikler yüklenmiş ve *ay* kavramı kişileştirilmiştir.

bu ay ornı boldı evi münkalib

orunsuz bolur münkalib neñ kılıp “Bu ay hep yerini değiştirir; daima yer değiştiren, ne yapsan bir yere sığmaz.” (KB D 743)

bu ay burcı sertân bu ew evrilür

ewi ewrilür hem özi çevrilür “Aydın burcu seretandır, bu ev döner; evi dönünce kendisi de döner.” (KB D 744)

kayu ewke kirse bu ay terk çıkar

çıkarı üçün terk yatarın yıkar “Bu ay hangi eve girerse oradan çabucak çıkar; çabuk çıkabilmek için de yattığı yeri yıkar.” (KB D 745)

bularda eñ üstün sekentir yorır

iki yıl sekiz ay bir evde kalır “Bunlardan en üstte Satürn dolaşır; bir burçta iki yıl sekiz ay kalır.” (KB D 131)

anıñda basa boldı ikinç onay

bir evde kalır on adın iki ay “Ondan sonra ikinci olarak Jüpiter gelir; bir burçta on iki ay kalır.” (KB D 132)

tükel on sekiz ayda aydım bu söz

ödürdüm adırdım söz ewdip tire “Bu sözleri tam on sekiz ayda söyledim; sözleri toplayıp derleyerek seçtim ve ayırdım.” (KB E 6624)

2.2.2. *Aylık* “Aylık, Otuz Günlük”

Günümüz TTü. ile aynı biçim ve anlama sahip olan *aylık* sözcüğü, “bir ay için, bir ay içinde olan, otuz günde, ayda bir defa olan” gibi anlamlara gelmektedir (TS, 2011, s. 206). *KB*’de sadece 1387. beyitte geçtiği tespit edilmiştir. *Aylık* sözcüğünün bu örnekte *kaç aylık* şeklinde belgisiz bir sıfat tamlaması oluşturduğu görülmektedir.

Kaç aylık “birkaç aylık”:

ata arkasındın toğulsa oğul

ana karnı menzil *kaç aylık amul* “Oğul babasının dölünden çıktıktan sonra, ana karnı onun için birkaç aylık istirahat menzildir.” (KB D 1387)

2.2.3. Yıl “Sene”

Yıl kelimesi; Eski Türkçe, Orta Türkçe ve günümüz TTü.’nde aynı biçim ve anlamda kullanılmaktadır. Ayrıca eski ve Orta Türkçeden farklı olarak TTü.’nde *yıl* ile eş anlamlı olan *sene* kelimesi de geçmektedir. *KB*’de çok kez kullanılan *yıl* kelimesi, *Türkçe Sözlük*’te “Dünya’nın Güneş çevresinde tam bir dönüş yapması için geçen 365 gün, 5 saat, 49 dakikalık zaman dilimi” ve “ocak ayının birinden başlayarak aralık ayının otuz birinde son bulan on iki aylık dönem, sene” olarak açıklanmıştır (TS, 2011, s. 2066). Eldeki çalışmada *yıl* sözcüğünün tek başına geçtiği beyitler olduğu gibi kelime grupları içinde de yer aldığı tespit edilmiştir. Bu kelime grupları arasından, *yıl* kavramıyla oluşturulmuş *yıl ay* ikilemesi (bkz. 2.2.1.) ve *yıl ay kün*, *yıl kün ay* üçlemeleri hakkında ayrıntılı bilgiler yukarıda açıklanmıştır (bkz. 2.1.1.1.).

Yıl sözcüğünün tek başına kullanıldığı beyitler, 6495 ve 6623 numaralı beyitlerdir. Hacib bu beyitlerde, eserini Hicrî takvime göre 462 senesinde tamamladığını söylemiştir.

yıl altmış iki erdi dört yüz bile

bitiyü tükettim bu söz ülgüle “Yıl dört yüz altmış iki idi, bu eseri yazıp, tamamladım.” (KB D 6495)

yıl (altmış iki) erdi dört yüz altmış iki bile

bu söz sözledim men tutup cān süre “Hayatımda bu sözleri söylediğim zaman, sene dört yüz altmış iki idi.” (KB E 6623)

Aşağıdaki beyitte *yıl* kelimesinin “sene” anlamında değil “mevsim, sezon” anlamında kullanıldığı görülmektedir.

yigit erse yaşın yaz erse yılın

soğık işke tutğıl üşütür kanın “Yaşın genç ve ömrün bahar yıllarında ise soğuk şeyler kullan, kanın bunları ısıtır.” (KB D 4623)

214, 390 ve 631 numaralı beyitlerde görülen *yıl* kelimesi ise *-ın* vasıta ekini alarak “uzun yıllar boyunca, uzun yıllar süresince” anlamıyla kullanılmıştır. Aşağıdaki örnekler haricinde 1449, 2209, 2580, 2691, 2842, 2884, 2952, 3183, 3716, 3877, 3987 ve 4335 numaralı beyitlerde de aynı yapıda ve anlamda kullanıldığı karşımıza çıkmaktadır.

biliglig çıkarmasa bilgin tilin

yarutmaz anıñ bilgi yatsa yılın “Bilgili, bilgisini dili ile meydana çıkarmazsa yıllarca yatsa bile, onun bilgisi muhitini aydınlatmaz.” (KB D 214)

munıñ şükri emdi neteg öteyin

tirig bolsa özüm yılın hem ayın “Daha aylarca ve yıllarca yaşasam bile bunun şükrünü bundan sonra nasıl öderim?” (KB D 390)

negü tir eşitgil biliglig tilin

iwe kılmuş işler ökünçi yılın “Dinle, bak, bilgili insan ne der; acele ile yapılan bir işin pişmanlığı yıllarca sürer.” (KB D 631)

2.2.3.1. *Yıl* Sözcüğüyle Yapılmış Tamlamalarda Zaman

Eldeki çalışmada *yıl* sözcüğünün belirtisiz isim tamlamalarında ve sıfat tamlamalarında yer aldığı tespit edilmiştir. *Yıl* kavramının bu tamlamalardaki kullanımları aşağıda örnekler verilerek açıklanmıştır.

Yıl Sözcüğünün Belirtisiz İsim Tamlamalarında Tamlayan Konumunda Kullanılması

KB’de *yıl* kavramının *yıl faşlı* (6006) “yılın mevsimleri” ve *yıl ülgü* (6007, 6009, 6011) “yılın ölçüsü, yılın mevsimleri” biçimlerinde belirtisiz isim tamlamalarında tamlayan konumunda olduğu görülmektedir.

Yıl faşlı “yılın mevsimleri”: *Yıl faşlı*, her yıl tekrarlanarak oluşan ve yılı dört döneme bölen; ilkbahar, yaz, sonbahar ve kış mevsimleridir.

taķı bir tüş ol kör bu yıl faşlına

tadusu küçenip barır aslına “Bazı rüyalar vardır ki yılın mevsimlerine bağlıdır; ahlattan biri kuvvetlenerek rüyayı kendi aslına çeker.” (KB D 6006)

Yıl ülgı “yılın ölçüsü, yılın mevsimi”: Burada “ölçü” anlamındaki *ülgı* sözcüğünün “mevsim” anlamında kullanıldığı görülmektedir.

yıl ülgı yaz erse kiçig erse er

kızıl körse barça yağız körse yir “Yılın mevsimi bahar ve insan da çok genç ise her şeyi kızıl ve yeri kara görürse.” (KB D 6007)

Yıl Sözcüğünün Belirtisiz İsim Tamlamalarında Tamlanan Konumunda Kullanılması

KB’de *yıl* kelimesinin *luḡmān yıl* “Lokman yılı” ve *tiriglik yıl* “dirilik, gençlik yılı” biçimlerinde isim tamlamaları tespit edilmiştir.

Luḡmān yılı “Lokman yılı”: *Luḡmān yılı* tamlaması beyitte Hz. Lokman gibi ömrü ve yaşı uzun olsun, çok seneler yaşasın anlamlarında kullanılan bir tamlamadır.

sewinçin awınçin küwençin ili

aşasu yaşasunı luḡmān yılı “Sevinç, huzur ve güvenç içinde memlekete hakim olsun, Lokman kadar uzun ömrü olsun.” (KB D 123)

Tiriglik yılı “gençlik, canlılık yılı”: “Ergenlik döneminden başlayarak orta yaşlı dönemlere kadar süren dönem” *tiriglik yılı* olarak adlandırılmaktadır.

kimiñ kırkıta keçse tiriglik yılı

esenleşti erke yigitlik tili “Kimin yaşı kırkı geçerse gençlik insana: Allah’a ısmarladık!, der.” (KB D 364)

Yıl Sözcüğünün Sıfat Tamlamalarında Tamlanan Konumunda Kullanılması

Eldeki çalışma *yıl* kavramının; *iki yıl*, *yüz yıl*, *miñ yıl*, *tümen yıl*, *üküş yıl*, *kiç yıl* ve *bu yıl* biçimlerindeki sıfat tamlamalarında tamlanan konumunda kullanıldığı karşımıza çıkmaktadır. Bu sıfat tamlamaları içinden *iki yıl*, *yüz yıl* ve *bu yıl* tamlamaları günümüz TTü. ile aynı biçimde ve anlamda görülmektedir. Tespit edilen bu tamlamaların örnekleri aşağıda verilmiş ve tamlamalarla ilgili açıklamalar yapılmıştır.

İki yıl “iki yıl, iki sene”:

bularda eñ üstün sekentir yorır

iki yıl *sekiz ay bir evde kalır* “Bunlardan en üstte Satürn dolaşır; bir burçta iki yıl sekiz ay kalır.” (KB D 131)

boğuz bir todunsa iki kün barır

egin kedse bir ton **iki yıl** *kalır* “Boğaz bir doyarsa bu iki gün devam eder; sırta giyilen bir elbise iki yıl dayanır.” (KB D 4774)

Miñ yıl “bin yıl”:

yanut birdi ögdülmiş açtı tilin

ayur inç tirilsü ilig **miñ yılın** “Saray kapısını gözü önünde kapatıp çıkınca o günün bütün hizmeti tamamlanmış olur.” (KB D 2435)

ķamuğ dünyā birke yumıtsa bütün

erej birle **miñ yıl** *tirilse ķutun* “Bütün bu dünya nimetleri bir kimsede toplansa ve o huzur ve saadet içinde bin yıl yaşasa bile...” (KB D 3569)

Yüz yıl “yüz sene”: *Yıl* kelimesinin yalnızca 3234. beyitte “bir asır, çağ” anlamlarına gelerek yüz senelik bir zaman dilimini belirten *yüz yıl* biçiminde yer almaktadır.

eren er ķatında özin kızledi

tapuğ ķıldı **yüz yıl** *anı azladı* “Gerçek insan başkalarının yanında kendisini gizlemiş; yüz yıl ibadet kılmış ve bunu da azımsamıştır.” (KB D 3234)

Tümen yıl “on bin, on binlerce, çok yıl”:

tümen yılda *berü tul erdim tulas*

bu tul tonı suçlup örün kedtim as “Ben binlerce yıldan beri dul idim, benzim solmuştu; şimdi bu dul libasını çıkarıp beyaz kakımdan gelinlikler giydim.” (KB D 84)

Öküş yıl “çok yıl”: *Öküş yıl* tamlamasındaki *öküş* “çok” belgisiz sıfattır ve senelerin fazlalığını belirtmektedir. *Öküş yıl*, “çok sene, yıllarca, yıllar boyunca” anlamlarına gelmektedir.

esenin tirilgil öküş yıl yaşa

sewinçin awınçin öküş il aşı “Ömrünü sıhhatle geçir, çok seneler yaşa; saltanatın sevinç ve huzur içinde geçsin.” (KB D 1480)

kılıç birle alsa kayu il küçün

anı sürse bolmaz öküş yıl öçün “Herhangi bir memleket, kılıç ve kuvvetle alınabilir; fakat bu hâkimiyet şiddet ve intikam ile uzun yıllar devam ettirilemez.” (KB D 2427)

kişi yalğanında tileme vefā bu

bir söz sınanmış öküş yılkı ol “Yalancı adamdan vefa bekleme; bu uzun yıllardan beri tecrübe edilmiş bir sözdür.” (KB D 2042)

Kiç yıl “geç, uzun yıl”: Bu tamlamada *kiç* sıfatı, senelerin uzunluğunu nitelemiştir.

irig sözlemegil kişike tilin

irig sözke agrır köñül kiç yılın “İnsanlara karşı kaba söz söyleme; gönül, kaba sözün acısını uzun yıllar çeker.” (KB D 3430)

2.3. Mevsim İçin Kullanılan Zaman Zarfları

Kutadgu Bilig’de mevsim için kullanılan zaman zarflarından tespit edilen *yay*, *yaz*, *kış* ve *küz* kavramlarının yapıları, anlamları, beyitlerdeki ve Türkiye Türkçesindeki kullanımları hakkında aşağıda ayrıntılı açıklamalar yapılmıştır.

2.3.1. Yay ve Yaz “Yaz, İlkbahar”

Güneşin dünyanın etrafındaki yıllık hareketleri gözlemlenerek sonbahar, kış, ilkbahar ve yaz mevsimleri oluşmuştur. Bu dört mevsimden “yaz” ve “ilkbahar” mevsimleri, Eski Türkçe ve Orta Türkçede *yay* ve *yaz* biçimlerinde karşımıza çıkmaktadır (Gülensoy, s. 1093). Günümüz TTü.’nde ise *yaz* biçimiyle kullanılmaktadır. *Yay* sözcüğünün Eski ve Orta Türkçede “yazın, yaz mevsiminde” anlamlarıyla *+ın* vasıta eki almış *yayın* biçimi de mevcuttur, fakat eserde bu biçimine

rastlanılmamaktadır. *TS*'de yaz mevsimi, “kuzey yarım kürede 21 Haziran-23 Eylül; güney yarım kürede 21 Aralık-21 Mart tarihleri arasındaki zaman dilimi; ilkbahar ile sonbahar arasındaki sıcak mevsim” olarak açıklanmaktadır (TS, 2011, s. 2558). *İlkbahar* mevsimi ise “kuzey yarım kürede 21 Mart -21 Haziran; güney yarım kürede 24 Eylül–24 Aralık tarihleri arasındaki zaman dilimi; kışla yaz arasındaki mevsim; bahar, erken bahar, nevbahar, ilkyaz” şeklinde ifade edilmiştir (TS, 2011, s. 1177).

Yay “yaz, ilkbahar”: *KB*'de *yay* kelimesi; 142, 367, 1052 ve 6009 olmak üzere toplam dört beyitte geçmektedir. Her sene döngüsel olarak 21 Haziran ile 23 Eylül arasında yaşanan yılın en sıcak dönemidir.

üçi yazkı yulduz üçi yaykı bil

üçi küzki yulduz üçi kışkı bil “Bil ki bunlardan üçü -bahar yıldızı, üçü -yaz, üçü -sonbahar ve üçü de -kış yıldızıdır.” (KB D 142)

yıl ülgı yay erse tüşegli yigit

sarığ al tüşese ya kürküüm ögit “Yılın mevsimi yaz ve rüya gören delikanlı ise rüyasında sarı, pembe renklerle safran veya öğütülmüş bir şey görürse,” (KB D 6009)

Aşağıdaki örneklerde yaz mevsimi, yukarıdaki verilen örneklerden farklı olarak hayatın cıvıl cıvıl, hareketli ve enerji dolu dönemleri olan gençlik çağlarına benzetilmiştir. *Kış* kavramı ise yaşlılığı karşılamaktadır. Burada kaynak alan olan yaz mevsiminin, hedef alandaki gençlik çağı ve kış mevsiminin yaşlılık çağı üzerinde şemalaştırılmasıyla zamanla ilgili “gençlik yaz mevsimidir, yaşlılık kış mevsimidir” metaforları meydana gelmiştir. Beyitte zaman kavramı hareket eden bir varlık olarak karşımıza çıkmaktadır. Ele alınan zaman kavramlarının, hareket eden bir nesne olarak yapılandırılmasından dolayı, gençliğin karşılığı olan yaz mevsimi geçmişteki nesne, geleceğin karşılığı olan kış mevsimi ise gelecekteki nesne olarak belirlenmiştir. Bu zaman metaforlarında gözleyici kişi, geçmişle gelecek arasında bir yerde bulunurken zaman hareket eden bir nesne olarak bir durumun bitip yenisinin başlamasına yol açmaktadır. Gençlik zamanı, dönemi yerini sert ve soğuk geçen kış mevsimine, yani yaşlılık zamanına bırakmıştır (Koca-Sarı, 2012, s. 243).

kimin yaşı altmış tüketse sakış

tatıĝ bardı andın yayı boldı kış “Kimin yaşı altmışı doldurmuş ise ondan hayatın tadı gitmiş, onun yazı kışa dönmüştür.” (KB D 367)

yana irlü kirdi bu tolmuş ayı

kaçır kışka yandı yarumış yayı “Dolunayı tekrar küçülmeye başladı; parlak yazı sert kışa döndü.” (KB D 1052)

Yaz “yaz, ilkbahar”: Aşağıdaki 65, 142 ve 6007 numaralı beyitlerde, yılın 21 Mart ve 21 Haziran arasındaki üç aylık döneminde yaşanan ilkbahar mevsiminden bahsedilmektedir. *Yaz* ve *yay* sözcükleri, aşağıdaki beyitlerde *yaz esin* “bahar rüzgârı”, *yaz yulduz* “bahar yıldızı” ve *yay yulduz* “yaz yıldızı” biçimlerinde birer isim tamlaması olarak karşımıza çıkmaktadır.

irinçig kışığ sürdi yazkı esin

yaruk yaz yana kırdı devlet yasın “Bahar rüzgârı eziyetli kışı sürüp götürdü; parlak yaz tekrar saâdet yayını kurdu.” (KB D 65)

üçi yazkı yulduz üçi yaykı bil

üçi küzki yulduz üçi kışkı bil “Bil ki bunlardan üçü -bahar yıldızı, üçü -yaz, üçü -sonbahar ve üçü de -kış yıldızıdır.” (KB D 142)

yıl ülgı yaz erse kiçig erse er

kızıl körse barça yağız körse yir “Yılın mevsimi bahar ve insan da çok genç ise her şeyi kızıl ve yeri kara görürse.” (KB D 6007)

4623 numaralı beyitte ise yukarıdaki örnekler gibi somut anlamda bir bahar mevsiminden değil, gençlik çağlarındaki insanların ömrünün baharında, yani hayatının en güzel ve en canlı dönemlerinde olduğundan söz edilmektedir.

yigit erse yaşıñ yaz erse yılıñ

soğık işke tutğıl üşütür kanın “Yaşın genç ve ömrün bahar yıllarında ise soğuk şeyler kullan, kanın bunları ısıtır.” (KB D 4623)

Aşağıdaki beyitte de *tümen tü çiçeklig yaruk yaz* “rengârenk çiçeklerle dolu parlak yaz” tamlaması rengarenk çiçeklerin açtığı, güneşin parladığı, havaların ısınmaya başladığı ilkbahar dönemi, tazeliği ve yeniliği açısından gençlik dönemlerin; ağaçların yapraklarını dökmeye başladığı, yağmurlu ve soğuk havaların

baş gösterdiği sonbahar mevsimi ise olgunluk çağlarına benzetilmiştir. Burada artık gençlik dönemlerinin bittiği ve ömrün sonbaharının yaklaşmaya başladığı ifade edilmektedir.

yaruk yaz teg erdim tümen tü çiçeklig

hazānmu tüşüttüm kamuğnu kurıttım “Rengarenk çiçekler ile dolu, parlak bahar gibi idim; hazana mı uğrattım, hepsini kuruttum.” (KB E 6531)

2.3.2. Kış “Kış”

Eski ve Orta Türkçeden itibaren kullanılan *kış* sözcüğü, günümüz TTü. ile ses, biçim ve anlam açısından aynıdır (Gülensoy, 2007, s. 518). *KB*’de de görülen *kış* kelimesinin TTü.’nde “kış süresince, kış vaktinde, kış mevsiminde” anlamlarıyla kullanılan *kışın* biçimi de vardır. Ancak *KB*’de *kışın* şekliyle yer almamaktadır. “Kuzey yarım kürede 22 Aralık ve 21 Mart tarihleri; güney yarım kürede ise 21 Haziran ve 23 Eylül tarihleri arasında geçen üç aylık zaman dilimi, sonbahar ile ilkbahar arasındaki en soğuk mevsim, şita” anlamlarındadır (TS, 2011, s. 1426). *Kış* kavramı, *KB*’de yalnızca altı beyitte kullanılmaktadır.

irinçig kışığ sürdi yazkı esin

yaruk yaz yana kurdı devlet yasın “Bahar rüzgârı eziyetli kışı sürüp götürdü; parlak yaz tekrar saâdet yayını kurdu.” (KB D 65)

üçi yazkı yulduz üçi yaykı bil

üçi küzki yulduz üçi kışkı bil “Bil ki bunlardan üçü -bahar yıldızı, üçü -yaz, üçü -sonbahar ve üçü de -kış yıldızıdır.” (KB D 142)

kimin yaşı altmış tüketse sakış

tatığ bardı andın yayı boldı kış “Kimin yaşı altmışı doldurmuş ise ondan hayatın tadı gitmiş, onun yazı kışa dönmüştür.” (KB D 367)

yaşın erse altmış ödün erse kış

isig işke tutğıl soğık kılma iş “Yaşın altmış ve vaktin de kış ise sıcak şeyler kullan; soğuk şeyler ile arkadaşlık etme.” (KB D 4625)

Yukarıdaki 367 ve 4625 numaralı beyitlerde ellili yaşlarını geçirmiş, belli bir olgunluğa erişmiş kimseler için yılın her döneminin, her mevsiminin kış ayları gibi soğuk, cansız, tatsız geçtiğinden söz edilmektedir.

yana irlü kirdi bu tolmuş ayı

kaçır kışka yandı yarumış yayı “Dolunayı tekrar küçülmeye başladı; parlak yazı sert kışa döndü.” (KB D 1052)

kış erse yana tüş körügli qarı

ağar suw tüşese ya buz qar tolı “Mevsim kış ve rüya gören ihtiyar ise rüyasında akarsu veya buz, kar ve dolu görürse.” (KB D 6013)

2.3.3. *Küz* “Güz, Sonbahar”

Eski ve Orta Türkçe metinlerinde görülen *küz* sözcüğü, günümüz TTü.’nde *k>g* değişimine uğrayarak *güz* biçiminde kullanılmaktadır. *Güz* sözcüğü *TS*’de “sonbahar; 22 Eylül ile 21 Aralık arasındaki mevsim, yazla kış arasındaki mevsim; bağ bozumu; hazan” olarak açıklanmıştır (2011, s. 1014). *Küz* sözcüğü *KB*’de her sene döngüsel şekilde, eylül ve aralık ayları arasında yaşanan dört mevsimden biri olarak yalnızca 142, 4624 ve 6011 numaralı beyitlerde karşımıza çıkmaktadır. Bu beyitler arasından 142. beyitte *küz yılduz* “güz, sonbahar yıldızı” şeklinde bir isim tamlaması bulunmaktadır.

üçi yazkı yılduz üçi yaykı bil

üçi küzki yılduz üçi kışkı bil “Bil ki bunlardan üçü bahar yıldızı, üçü yaz, üçü sonbahar ve üçü de kış yıldızıdır.” (KB D 142)

yaşın kırkıta keçse kün ay erse küz

isig neñ bile sen özüñ tab‘ı tüz “Yaşın kırkı geçmişse ve mevsim sonbaharsa tabiatını sıcak şeylerle tanzim et.” (KB D 4624)

yıl ülgı küz erse er erse orut

kara körse tağ ya kuğuğ körse üt “Yılın mevsimi güz ve insan da geçkin bir yaştaysa rüyasında siyah dağ, kuyu ve çukur görürse...” (KB D 6011)

3. YİNELEME VE SÜREKLİLİK BİLDİREN ZARFLARDA ZAMAN

Bu bölümde, *Kutadgu Bilig*'deki yineleme ve süreklilik bildiren zarflarda zaman konusu, yineleme bildiren zaman zarfları ve süreklilik bildiren zaman zarfları şeklinde sınıflandırılarak açıklanmıştır.

3.1. Yineleme Bildiren Zaman Zarfları

Yineleme zarfları, eylemlerdeki oluş ve kılışın tekrarlanarak oluştuğunu ifade eden zarflardır (Korkmaz, 2003, s. 513). Eldeki çalışmada, eylemlerin veya bir durumun zaman içerisinde tekrarlanmasıyla meydana geldiğini bildiren yineleme zaman zarflarından *yana*, *yime*, *ķayra*, *ikile*, *ķata*, *bir ök*, *ara*, *arala*, *birer* ve *birerde* zarfları tespit edilmiştir.

3.1.1. *Yana*, *Yime* “Yine, Tekrar, Bir Kez Daha”

Yana sözcüğü, *yan-* “geri dönmek” fiilinden türemiş bir zarftır. Köktürk metinlerinde *yana* ve *yime* biçimlerinde; Eski Uygur Budist ve Manihaist metinleri ve *Kutadgu Bilig*, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, *Atabetü'l Hakâyık* gibi Orta Türkçe metinlerinde *yana*, *yime*, *yeme* biçimlerinde görülen zarflar, “yine, tekrar, yeniden, bir kez daha” manalarında kullanılan yineleme zaman zarflarıdır (EDPT, s. 943). Günümüz TTü.'nde *gene*, *gine* ve *yine* şekillerinde bulunmaktadır (TS, 2011, s. 2596). *KB*'de *yana*, *yime* şekillerindeki yineleme zarfları, geçmiş zaman diliminde gerçekleştirilmiş bir eylemin tekrarlanarak yeniden yapıldığını ifade etmek için kullanılan zarflardır. *Yana* ve *yime* biçimleri birçok beyitte karşımıza çıkmaktadır.

irinçig kışığ sürdi yazkı esin

yaruk yaz yana ķurdi devlet yasın “Bahar rüzgârı eziyetli kışı sürüp götürdü; parlak yaz tekrar saadet yayını kurdu.” (KB D 65)

Yukarıdaki beyitte, kış mevsiminin bitişiyle gelen bahar mevsiminden söz edilerek mevsimlerin tekrarlanması anlatılmaktadır. Zaman, yeni baştan tekrarlanmaktadır. Mevsimler belirli döngüler içerisinde her sene yeniden başlamaktadır.

yaşık yandı bolğay yana orniņa

balık kuğrukındın ızozı burnıņa “Güneş balık burcundan, koç burcuna kadar olan yerine tekrar döndü.” (KB D 66)

Astrolojide burçlar gökyüzündeki yıldız kümeleridir. Güneşin gezegenler üzerindeki konumlarına göre yılın her ayı için farklı bir burç ortaya çıkmıştır. Beyitte güneşin balık burcundan koç burcuna geçtiği ifade edilmektedir. Burçlar her ay düzenli şekilde devridaim yaparak on iki aylık döngüyü tekrarlamaktadır. Burada zamanın tekrarı, zaman döngüsü söz konusudur.

ölüp kim kalur erse edgü du ‘ā

yana bir tiriglik bulur bu toğa “Kim ölür ve hayır, dua ile anılırsa o yeniden doğarak tekrar hayat bulmuş olur.” (KB D 5571)

5571. beyitte, ölmeden önce hayırlı, güzel ve faydalı işler yapılmışsa öldükten sonra bile tekrar dünyaya gelinmiş, yeniden doğmuş gibi olunacağı ifade edilmektedir. Bir nevi, böyle kimseler ölümsüzdür. Aldığı her duada yeniden dirilip hayat bulurlar.

yime keçti kaç kün bu sözke adın

sakındı ilig baqtı ördün kiğin “Bu konuşmadan sonra yine birkaç gün geçti; hükümdar iyice baktı, bu işin ilerisini ve gerisini düşündü.” (KB D 4933)

bir ança yime keçti öğlek kün ay

ajun körki keldi boğun boldı bay “Zaman, aylar ve günler, bir müddet bu minval üzere geçti; dünya güzelliğini buldu ve halk zengin oldu.” (KB D 5950)

4933 ve 5950. beyitlerde geçen *yime keçti kaç kün*, *yime keçti öğlek kün ay* cümlelerinde günlerin, ayların, zamanın devamlı bir şekilde kendini tekrarladığından bahsedilmektedir. Güneş her gün doğar ve batar. Bir gün biter ve yeniden yeni bir gün başlar. Aylar ve yıllar birbiri ardınca yinelenir.

Aşağıdaki beyitlerde ise yukarıdaki örnekler kadar net bir zaman anlamı bulunmamaktadır. Bu örneklerdeki *yana* ve *yime* zarfları, daha çok eylemlerin tekrarı biçiminde, “tekrar, tekrardan, bir kez daha, bir kere daha” anlamlarıyla kullanılmıştır.

yime yakşı aymış büğü bilgi kiņ

eşitgil muni sen ayā kızgu eñ “Bilgisi geniş hâkim yine iyi söylemiş; ey mesut insan, sen bunu dinle.” (KB D 1100)

yana ma ayıttı tilekiñ ne ol

negü iş kılur sen kerekiñ ne ol “Yine tekrar sordu: Dileğin nedir, ne iş yaparsın, bir şeye ihtiyacın var mı?” (KB D 525)

töñüldürdi aydı yana kelme tip

özüm bargu ermez küçün qolma tip “Ümidimi kırdı ve: Bir daha gelme, ben gidecek değilim; ısrar etme, beni zorlama, dedi.” (KB D 3865)

yana sözlediñ sen yime sözledim

sewe baqtıñ erse yüzüm kızledim “Sen tekrar konuştun, ben de cevap verdim; sevgi ile bakınca yüzümü sakladım.” (KB D 665)

meniñ kılqımı kör yime bir yañın

özüm tegşürülmez yaruқта öñin “Benim tavır ve hareketime bir bak, benim de parlaklığım katiyen değişmez.” (KB D 835)

3.1.2. *Qayra* “Tekrar, Yeniden”

KB'de örneklerine rastlanan *qayra* sözcüğü “tekrar, yeniden” anlamlarına gelmektedir (Ünlü, 2012, s. 381). Clauson, bu sözcüğün kökünün *qay-* “geri dönmek” olduğunu ve *qayır-* fiilinden *-a* zarf fiil eki alarak türediğini açıklamış, *qayra* sözcüğü için “zamanın tekrarlanması, bir daha, yeni baştan, yeniden; geri, geriye doğru” anlamlarını vermiştir (EDPT, s. 604). *KB*'de *qayra* sözcüğüne yalnızca 1320 numaralı beyitte rastlanmaktadır. Bu beyitte bir zamanlar kaybedilen huzurun şu anki zamanda tekrar, yeni baştan yaşanabileceğinden bahsedilmektedir.

qalı tegse emgek ya qadğu saqınç

serinse kelir ötrü qayra sewinç “Eğer zahmet, kaygı ve endişeye düşen kişi sabrederse, kaybettiği huzuru tekrar elde eder.” (KB D 1320)

3.1.3. *İkile* “Tekrar, Yeniden”

İki sözcüğünden +le- isimden fiil yapma ekiyle türeyen sözcük, Eski Uygur ve Budist metinlerinde “ikinci defa, yeniden” anlamlarında, *ikileyü* biçiminde karşımıza çıkarken *KB*, *DLT* gibi metinlerde “bir daha, ikinci kez, tekrar, yeniden” anlamlarıyla *ikile* biçiminde kullanılmaktadır (EDPT, s. 108). “Geçmiş zaman diliminde yaşanan bir durumun ya da bir eylemin şimdiki zamanda yeniden tekrarlanması, ikinci defa yapılması, yinelenmesi, ikilenmesi” anlamlarındaki sözcük, *KB*’de sadece 5674. beyitte geçmektedir. *İkile* sözcüğü günümüz TTü.’nde ise *ikile-* eylemi olarak “tekrarlamak, yinelemek” anlamlarında yer almaktadır.

yumulmadı yandru ikile közi

oğuğ yattı saķnu irikti özi “Düşünceler içinde gözleri bir daha yumulmadı; uyuyamadı ve kendisini çok yalnız hissetti.” (KB D 5674)

3.1.4. *Ķata* “Defa, Kez”

Ķata sözcüğü, “defa, kez, kere, sefer” anlamlarıyla Eski Uygur Manihaist metinlerde ve *Kutadgu Bilig*, *Dîvânu Lugâti’t-Türk* ve *Atabetü’l Hakâyık* adlı eserlerde bulunduğu görülmektedir (EDPT, s. 596). Günümüz TTü.’nde ise *ķata* sözcüğü kullanılmamaktadır. *KB*’de sadece 3058 numaralı beyitte geçen *ķata* sözcüğü, beyitte “bin kez, bin defa, bin kere” anlamlarıyla *miñ ķata* biçimindeki bir sıfat tamlamasında tamlanan unsur olarak yer almıştır.

munı birdiñ emdi maña sen aķa

ķılur men munıñ şükri yüz miñ ķata “Onu sen bana ihsan ettin; bunun için sana yüz bin defa şükür ederim.” (KB D 3058)

3.1.5. *Bir Ök* “Bir Defa, Bir Kez”

Ök pekiştirme edatı ile oluşturulmuş *bir ök* sözcüğünün “tek, yegâne, bir tek, biricik” gibi anlamları bulunmaktadır (Ünlü, 2012, s. 132). *Bir ök* sözcüğü, *KB*’de birkaç örnekte bu anlamlarıyla karşımıza çıkmaktadır, ancak bu anlamlarının dışında

4, 3806 ve 3963. beyitlerde “bir defa, bir kez” anlamlarında kullanılan bir yineleme zarfı olduğu tespit edilmiştir.

tile di törütti bu bolmuş kamuğ

bir ök *bol tidi boldı kolmuş kamuğ* “İstedi ve bütün varlıkları yarattı; bir kere: Ol! dedi, bütün diledikleri oldu.” (KB D 4)

miñ edgüg adağını tutğınça sen

yakañnı **bir ök** *yolı tutğıl esen* “Sen bin iyinin ayağına yapışacağına, bir defacık olsun, sağlamca kendi yakana yapış.” (KB D 3806)

kışike sınağı **bir ök** *körse tap*

tilek bilgüke bir tilin yörse tap “İnsanı tecrübe etmek için onu bir defa görmek kâfidir; arzusunu anlamak için onun birkaç sözü kâfidir.” (KB D 3963)

3.1.6. Ara “Bazen, Arada Bir”

Ara sözcüğü, Köktürk metinlerinde ve Eski Uygurcada “arasında, ortasında” anlamlarıyla kullanılmaktadır. Clauson *ara* sözcüğünü, “iki yer veya iki kişi arasındaki uzaklık, mesafe” olarak tanımlamış, sözcüğün etimolojisi hakkında ise net bir bilgi bulunmadığını açıklamıştır (EDPT, s. 196). Tezcan ise *Kutadgu Bilig Dizini Üzerine* adlı çalışmasında, *ara* sözcüğünün *ar-* “aldatmak” fiilinden bir ulaç olduğunu belirtmiştir (s. 29). *KB*’de “arada bir, ara sıra, arada sırada, bazen” anlamlarında bulunan sözcük, TTü.’ndeki *sık* zarfının tam tersidir (TS, 2011, s. 2091). *Ara* sözcüğü günümüz TTü.’nde “iki şeyi birbirinden ayıran uzaklık, mesafe; iki olguyu ve olayı birbirlerinden ayıran zaman” anlamlarında *ara ver-*, *ara sıra*, *arada sırada*, *arada bir* gibi biçimlerde kullanılmaktadır. (TS, 2011, s. 139).

Arapça bir zarf olan *bazen* sözcüğü, tekrarlı şekilde kullanıldığı zaman, cümlelerin kendisinden sonra gelen öğelerini yine zarf görevi ve nöbetleşme ilişkisiyle birbirine bağlamaktadır (Korkmaz, 2003, s. 1119). Buna göre, *KB*’de 177, 184, 400, 402, 403, 718, 735, 746, 1532, 2686, 3595, 3596, 4096, 4749, 4926, 5865, 6202, 6617 numaralı beyitlerde geçen *ara* sözcüğünün cümleleri birbirine bağlamadan tek başına yer aldığı örnekler olduğu gibi *ara...ara* “bazen...bazen” biçimindeki

örnekleri de görülmektedir. TTü.'nde de “bazen, ara sıra, arada sırada” anlamlarına gelen *ara ara* bağlacı kullanılmaktadır.

ara kılkı kız teg kılınçı silig

sewitür sunup tutsa birmez elig “Bazen edası kız gibidir, tavrı güzeldir, kendisini sevdirebilir; fakat tutmak istedin mi, elini vermez.” (KB D 400)

ara körse yügrür bezenip udu

ara körmedük teg kıllur yir kodu “Bazen süslenip konuşarak arkandan koşar; bazen görmezlikten gelir, önüne bakar.” (KB D 402)

ara körse ewrer yana terk yüzin

awağlar neçe tutsa birmez özin “Bir bakarsın yine yüzünü çabucak çevirir, nazlanır; ne kadar yakalamak istersen, kendine el sürdürmez.” (KB D 403)

meniñ bu özüm me bu yañlıg turur

ara bar bolur ma ara yok bolur “Benim de tabiatım bunun gibidir, bazen var bazen de yok olurum.” (KB D 735)

ara ot bolur kör ara suw bolur

ara küldürür kör ara yıglatur “Onlar bazen ateş olurlar, bak, bazen su olurlar; bazen güldürürler, fakat bazen de insanı ağlatırlar.” (KB D 4096)

mini muñka tegrür et öz emgetür

ara küldürür kör ara yıglatur “Bana vücudum ıstırap ve zahmet çektirir; bazen güldürür, fakat bazen de ağlatır.” (KB D 3595)

3.1.7. Arala “Bazen, Ara Sıra”

Orta Türkçe Dönemi metinlerinden *KB* ve *DLT* gibi eserlerde örnekleri tespit edilen “araştırmak, incelemek, iki şey arasında geçiş yapmak; aralamak, ara bulmak, barıştırmak” gibi anlamlara gelen *arala* sözcüğü, “arada olmak, arabuluculuk yapmak” anlamlarındaki *ara* isminden, *+la* yapım ekiyle oluşmuştur (EDPT, s. 231). *KB*'de hem “iki şey veya iki kişi arasında” hem de “bazen, zaman zaman, arada bir, arada, kimi vakit, kimi zaman” gibi anlamlarıyla kullanılmaktadır. *Arala* sözcüğünün

KB’de zamanda aralıklı olmayı, seyrekliği, azlığı, nadirliği ifade ettiği beyitler aşağıda verilmiştir. Bu örneklerde *arala* sözcüğünün yukarıda bahsedilen *ara* sözcüğüyle *ara...arala* “bazen...bazen” şeklinde zarf işleviyle nöbetleşme bağlaçları oluşturduğu tespit edilmiştir.

ajun tezginiür men tilekin udu

ara aç yatur men *arala* todu “Onun arzusuna uyarak dünyayı dolaşırım; bazen aç yatarım bazen de tok.” (KB D 3596)

ķuruġluġ turur bu zamāne yası

ara asġı tegrür *arala* yası “Zamane yayı kuruludur; insanlara bazen faydası bazen zararı dokunur.” (KB D 4926)

köñül beg turur bu et öz ķul esır

ara sözke tumhr *arala* isir “Gönül beydir, bu vücut ise kul ve esirdir; o kendisine söylenen sözlerden bazen soğur bazen de ısınır.” (KB D 5865)

arala awıtur sewinçin visāl

ara yıġlatur ķör firāķın tükel “Arada kavuşma avutur, sevindirir arada firak onu sonsuz bir kederle ağlatır.” (KB D 6202)

3.1.8. *Birer/Birerde* “Ara Sıra, Bazen, Bir Süre”

Birer sözcüğü, Eski Türkçede *bir* “bir, tek”, *birer* “birer, teker, her biri” ve *birer birer* “birer birer, teker teker” biçimlerinde görülmektedir. KB’de de “bir, birer” gibi anlamlarda kullanılan *birer* sözcüğü, bu anlamlarının yanında 2566. beyitte “bir müddet, bir süre” anlamlarında ve 6618. beyitte “bazı zamanlar, ara sıra, arada sırada, bazen” anlamlarındaki *bir+er+de>birerde* yapısıyla karşımıza çıkmaktadır (EDPT, s. 368). *Birerde* sözcüğü, +Ar üleştirme ekini ve +dA bulunma durumu ekini alarak oluşmuş bir zaman zarfıdır. Aşağıdaki örnekte “bazı zamanlar, zaman zaman, seyrek şekilde” anlamlarında kullanılmıştır.

kim erse ķapuġķa birer kelmese

ayıtsa tilese ne bolmuş tise “Bir kimse bir müddet kapıya gelmezse, ne olduğunu sormalı ve sebebini araştırmalıdır.” (KB D 2566)

sıkadım sewittim köñül birdi terk

taķı ma belinler birerde yire “Okşadım ısındırdım, çabucak bana gönül verdi; yine de ara sıra ürküyor, korkuyor.” (KB E 6618)

3.2. Süreklilik Bildiren Zaman Zarfları

Eserde süreklilik bildiren *kesüksüz*, *tutaşı*, *tutçı*, *tutşı*, *tuçı* ve *ulam* biçimlerindeki zaman zarfları tespit edilmiştir. Aşağıda süreklilik bildiren zaman zarflarının beyitlerde tek başına kullanım biçimleri, ikilemeler ve üçlemelerdeki kullanım biçimleri hakkında açıklamalar yer almaktadır.

3.2.1. *Kesüksüz* “Kesintisiz, Aralıksız, Sürekli”

Kesüksüz sözcüğünün yapısı, *kes-ük+süz* şeklindedir ve ilk olarak KB’de karşımıza çıkan “devamlı, sürekli” anlamlarına gelen bir sözcüktür (EDPT, s. 750). *Kesüksüz* sözcüğünün yerini TTü.’nde *kesiksiz*, *kesintisiz*, *aralıksız*, *ara vermeden*, *art arda*, *sürekli* ve *devamlı* biçimleri almıştır (TS, 2011, s. 1397-1398).

KB’de, *kesüksüz* sözcüğünün tek başına değil, birer kelime grubu oluşturarak *kesüksüz ulam* ve *kesüksüz tutaşı ulam* ikilemeleri şeklinde dört beyitte yer aldığı tespit edilmiştir. Bu ikilemelerin anlamları aşağıda açıklanmıştır.

3.2.1.1. *Kesüksüz* Sözcüğüyle Yapılmış İkilemelerde ve Üçlemelerde Zaman

KB’de *kesüksüz* sözcüğünün süreklilik ifade eden zaman zarflarından *ulam* ve *tutaşı* sözcükleriyle “sonsuz, daima, sürekli, aralıksız, her zaman, kesintisiz” anlamlarına gelen *kesüksüz ulam* (61, 1348, 3906) ikilemesinde ve *kesüksüz tutaşı ulam* (31) biçimindeki üçlemelerde kullanıldığı karşımıza çıkmaktadır (Ölmez, 1998, s. 238).

Kesüksüz ulam “daima, devamlı, sonsuz”:

meniñdin bularkā öküş miñ selām

tegürgil idim sen kesüksüz ulam “Ey Rabbim, sen bunlara benden sonsuz selâmları, devamlı olarak ulaştır.” (KB D 61)

sewüg sawçıka miñ meniñdin selām

tegürsün bayatım kesüksüz ulam “Tanrı, benden sevgili peygambere, devamlı olarak binlerce selam eriştirsin.” (KB D 1348)

tözü işleriñe yime ök selām

tegürsün bayatım kesüksüz ulam “Tanrı onun bütün ashabına da devamlı olarak selamlarını ulaştır.” (KB D 3906)

tözü tört işiñe tümen miñ selām

tegürgil kesüksüz tutaşı ulam “Onun dört arkadaşının her birine aralıksız, devamlı sayısız selâm eriştir.” (KB D 31)

3.2.2. *Tutaşı* ve *Tutçı* “Devamlı, Sürekli, Aralıksız”

Erdal, *tutaşı* kelimesini *tutşı* < **tutaş*- “tutuşmak” biçiminde, *tutçı* kelimesini *tutçı* < *tutaçı*- < **tuta*- “tutmak” şeklinde değerlendirmiştir (1991, s. 343). Uygur Manihasit metinlerde *tutçı* şeklindeki sözcük KB’de *tutşı*, *tutçı* ve *tuçı* biçimleriyle karşımıza çıkmaktadır. *Tutaşı*, *tutşı*, *tutçı* ve *tuçı* kelimeleri “devamlı, sürekli, her zaman” anlamlarına gelmektedir (EDPT, s. 461). Eldeki çalışmada, *tutaşı*, *tutçı*, *tuçı* ve *tutaşı* süreklilik zarfları arasından *tutçı* ve *tuçı* zarfları sıklıkla kullanılmaktadır.

Tutaşı “her zaman, devamlı, daima”:

erej kolsa emgek tutaşı barır

sevinç kolsa qağgu tutaşı yorır “Huzûr istersen o zahmet ile birlikte gelir; sevinç istersen o kaygı ile birlikte bulunur.” (KB 434)

anı kıl tutaşı tirilgü orun

bu ajun neñin kod añar yüz urun “Ancak orasını ebedi hayat yeri telakki et; bu dünya malını bırak, yüzünü oraya doğru çevir.” (KB D 5189)

Tutçı “durmadan, arkası kesilmeden, daima, mütemadiyen”:

atada anada bağırşak bolup

tiler erdi tutçı bayattın kılup “Atadan ve anadan daha merhametli idi; Tanrı’dan dâimâ bunu niyâz eder, bunu dilerdi.” (KB D 41)

buşaklık bile erke övke yavuz

bu iki bile tutçı emger et öz “Hiddet ve öfke insan için fenadır; bu ikisinin yüzünden vücut dâimâ eziyet çeker.” (KB D 332)

yori edgülik kıl ay edgü kişi

itiglig bolur tutçı edgü işi “Ey iyi insan, yürü, iyilik yap; iyinin işi hep düzgün gider.” (KB D 345)

ay muşsuz idim menü tutçı tirig

ölümke törüttün bu sansız tirig “Ey ebedî, ölümsüz ve ihtiyaçtan vâreste olan Rabbim, bu sayısız canlıları ölüm için yarattım.” (KB D 378)

3.2.2.1. *Tutaşı* Sözcüğüyle Yapılmış İkilemelerde ve Üçlemelerde Zaman

Tutaşı sözcüğünün *tutaşı ulam* ve *kesüksüz tutaşı ulam* biçimlerinde ikileme ve üçleme meydana getirdiği tespit edilmiştir. *Tutaşı* sözcüğünün bu ikilemelerin hem başında hem ortasında kullanıldığı görülmektedir.

Tutaşı ulam “daima, durmaksızın, devamlı, her zaman”:

tüzü dört işiñe meniñdin selām

tegür ay bayatım tutaşı ulam “Onun dört arkadaşına benden durmadan ve daima binlerce selam ulaştır.” (KB D 6520)

Kesüksüz tutaşı ulam “kesintisiz, sürekli, daima, her zaman”

tözü dört işiñe tümen miñ selām

tegürgil kesüksüz tutaşı ulam “Onun dört arkadaşının her birine aralıksız, devamlı sayısız selâm eriştir.” (KB D 31)

3.2.2.2. *Tutçı* Sözcüğüyle Yapılmış İkilemelerde ve Üçlemelerde Zaman

Tutçı kavramı, eldeki çalışmada tespit edilen *tutçı meñü* ikilemesinin ve *tutçı meñü uzun* üçlemesinin başında kullanıldığı karşımıza çıkmaktadır. *Tutçı meñü* “daimî, ebedî, sonsuz, ebediyen”, *tutçı meñü uzun* ise “sürekli olarak, her vakit, daima, kesintisiz” anlamlarındadır.

Tutçı meñü “ölümsüz, sonsuz, ebedî”: *Tutçı meñü* ikilemesinin aşağıdaki örnekte yer değiştirilerek *meñü tutçı* biçiminde yer aldığı görülmektedir.

ay muşsuz içim meñü tutçı tirig

ölümke törüttüñ bu sansız tirig “Ey ölümsüz ve ihtiyaçtan kurtulmuş Rabbim, bu sayısız canlıyı ölüm için yarattın.” (KB D 378)

Tutçı meñü uzun Sadece 2264 numaralı beyitte “her zaman, hep, sürekli” anlamlarında kullanılan üçleme, *tutçı* sözcüğünün zaman ifade ettiğini çok daha kuvvetli bir şekilde ortaya koymaktadır.

yidi bu ajunuğ yigey ol ajun

tirilgey kutun tutçı meñü uzun “O, bu dünya saadetini elde ettiği gibi öbür dünya saadetine de nail olur; uzun zaman hep devlet ve ikbal içinde yaşar.” (KB D 2264)

3.2.3. *Tutşı* ve *Tuçı* “Her Zaman, Daima, Aralıksız”

Tutşı sözcüğünü Erdal, *tutşı* < **tutaş*- “tutuşmak” şeklinden geldiğini açıklamıştır (1991, s. 343). “Devamlı, her zaman, daima” anlamlarıyla *KB* ve *DLT*’de yer almaktadır (Ünlü, 2012, s. 839). *Tuçı* ise “aralıksız, daimî, kesintisiz” anlamlarına gelmektedir (Ünlü, 2012, s. 826). *Tutşı*, *KB*’de sadece bir beyitte geçerken *tuçı* kelimesi çokça beyitte kullanılmıştır.

Tutşı “her zaman, devamlı, ara vermeden”:

ökünçlüg bolur tutşı öwke işi

yazukluğ bolur işte buşsa kişi “Öfke ile kalkan pişmanlıkla oturur; insan hiddetlenince işinde yanılır.” (KB 324)

Tuı “sürekli, aralıksız, devamlı”:

*olarını meniğdin sevindr **tuı***

uluğ künde kılğıl elig tuttaçı “Onları daima benden razı et; ulu günde onları bana Őefati kıl.” (KB D 62)

*bolu birs evren **tuı** evril*

oğı bolsu düşman başı avrılı “Felek hep dönmeye devam etsin; düşmanın başı hep aşağı eğik olsun.” (KB D 119)

*yarattı kr evren **tuı** evrilr*

anıñ birle tezginç yime tezginür “Bak, feleği yarattı, durmadan döner; onunla birlikte hayat da durmadan devam eder.” (KB D 126)

seniğde bar erken yigitlik ki

*yava kılma ř’at tapuğ kıl **tuı*** “Sende henüz gençlik kuvveti varken bunu boşuna geçirme; daima taat ve ibadetle meşgul ol.” (KB D 362)

*tiriglik kerek bir **tuı** igsizin*

tapınsa kıyıkşız yarutsa yüzün “Doğruluk ile hizmet edip yüzünü ağartmak iin insana lazım olan şeylerden biri, hastalıksız geçen hayattır.” (KB D 482)

3.2.4. *Ulam* “Devamlı, Daima, Her Zaman”

Eski Türkçe ve Orta Türkçede kullanılan “kalıcı, sürekli, devamlı” ve “ebediyen” manalarına gelen *ulam* sözcüğü, “bağlamak” manasındaki *ula-* fiiline, *-m* fiilden fiil yapma eki alarak türemiş bir sözcüktür (EDPT, s. 146). TT.’nde *ulam* sözcüğü mevcuttur, fakat süreklilik bildiren zaman anlamında değil, “kategori” anlamında kullanılmaktadır.

mslmn mslmn bile ol adaş

*adaşka atılıma **ulam** eğgleş* “Müslüman Müslüman ile kardeştir; kardeşe karşı düşmanca davranma, onlar ile her vakit iyi geçin.” (KB D 5490)

lmke asığ kıldı erse ot em

*otaşı turu ıalğay erdi **ulam*** “Ölüme karşı ilaç ve deva fayda etseydi, hekimler ebediyen hayatta kalırlardı.” (KB D 1199) sonsuza kadar

*KB’de **ulam** sözcüğü*, yukarıdaki beyitlerde “her zaman, sürekli olarak, daima, sonsuza değin, ebediyen” gibi anlamlarda kullanılmaktayken, aşağıdaki beyitlerde “ulaşmak, birleştirmek, bağlamak” gibi anlamlarda kullanıldığı karşımıza çıkmaktadır.

*kiçig oğlanıı kör ukuşka **ulam** ulaşmak*

yaşı yetmeginçe yorımar kılām “Küçük çocuğa bak, ona akıl ulaşacaktır; fakat yaşı gelmedikçe kalemler yürümez.” (KB D 293)

*munu sözledim söz bitigin **ulam***

tükettim sözümni kurıttım kalem “İşte, yazı ile ulaştırılacak sözlerimi söyledim; sözümü bitirdim ve kalemi sildim.” (KB D 3273)

*yakınlık **ulamı**ş için bir bayat*

muyan birsü miş miş tümen edğü at “Tanrı, gösterdiğin bu yakınlığın sevabını ihsan etsin; iyi insanlara bahşettiği yüz binlerce sevaba sen de nail ol.” (KB D 3319)

devāt koldı kağız kötürdi kalem

*iligke bitig başladı söz **ulam*** “Hokka ve kâğıt istedi, eline kalem aldı ve hükümdara mektup yazmaya başladı.” (KB D 3714)

Ulam sözcüğü, bu beyitlerin dışında ikilemeler biçiminde de yer almaktadır. *Ulam* sözcüğünün geçtiği *kesüksüz ulam* ve *kesüksüz tutaşı ulam* ikilemeleri için (bkz. 3.2.1.1.).

4. ÖNCELİK VE SONRALIK BİLDİREN ZAMAN ZARFLARI

Bu bölümde *Kutadgu Bilig*'de öncelik ve sonralık bildiren zaman zarfları, “Önce Anlamında Kullanılan Zaman Zarfları” ve “Sonra Anlamında Kullanılan Zaman Zarfları” olmak üzere iki alt başlıkta ele alınmıştır.

4.1. Önce Anlamında Kullanılan Zaman Zarfları

Önce kelimesinin *Türkçe Sözlük*'te, “ilk olarak, başlangıçta, evvel; içinde bulunulan anın gerisinde kalan bir zamanda; bir şeyin geçmişte, başlangıçta yer alan bölümü; içinde bulunulan veya söz edilen yerden daha önde; makam veya derece bakımından daha önde gelen” ifadeleriyle temel olarak zaman, yer ve sıra bildiren anlamlarına yer verilmiştir. TTü.'nde *önce* kelimesi, *+dan önce*, *+den önce* biçimlerinde kullanılarak zaman, yer ve sıra anlamları ile bir zarf oluşturmaktadır (Karahana, 2007, s. 8). Korkmaz, TTü.'ndeki *+DAn evvel* ve *+DAn önce* biçimlerini, *Öncelik ve Sonralık İlişkisi Kuran Edatlar ve Edat Grubu Biçimindeki Zarflar* başlıklarıyla sınıflandırarak edat grubu şeklinde sunmaktadır.

KB'deki beyitlerde, *aşnu*, *burun*, *erken*, *oza* ve *öñdün* zaman zarfları ve bu zaman zarfları arasından *+dA aşnu*, *+dA burun*, *+dA erken*, *+dA oza* çekim edatları tespit edilmiştir. *Aşnu*, *burun*, *erken*, *oza* ve *öñdün* zarflarının, “öncelikle, en önce, ilk önce, birinci, önceden” gibi anlamlarıyla sıralama öncülüğü göstererek yüklemeleri zaman yönünden tamamladığı görülmektedir. Birilerinden önce davranmak, önce harekete geçmek, zamanda öncelik kavramı içerisinde değerlendirilmektedir. Eldeki çalışmada ilk olarak tespit edilen zaman zarflarının anlamları örneklerle açıklanmış, sonrasında yer ve zaman ifade eden çekim edatları olarak kullanımları verilmiştir.

4.1.1. Oza “Önce”

Eski Türkçede “ilk önce” manasında kullanılan *oza* biçimindeki sözcük, *oz-* “öne geçmek, ilerlemek” fiilinden türemiş bir sözcüktür (Gülensoy, 2007, s. 645). *KB* ve diğer Orta Türkçe metinlerinde ise *oza* biçimiyle karşımıza çıkan sözcük, “önce” ve “evvel” manalarındadır (Ünlü, 2012, s. 597). Eldeki çalışmada *oza* kelimesi hem “geçmiş zaman” anlamında kullanılmış hem de “ilk önce, en önce” gibi

anlamlarıyla *+da oza*, *+de oza* çekim edatları şekillerinde sıralamada öncelik göstermiştir.

4.1.1.1. *Oza* Sözcüğünün “Geçmiş Zaman, Geçen Zaman, Önceki Zaman” Anlamlarında Kullanılması

Oza sözcüğünün *KB*'de sadece 24 ve 4986 numaralı beyitlerde “daha önceki zaman, geçmiş zaman” anlamlarında kullanıldığı görülmektedir. Geçmiş zaman, daha önceki zaman; geride, arkada, mazide kalan, önceden gerçekleşen olayları ve durumları içinde barındıran bir zamandır. Geçmiş zamanda her şey geride kalmıştır, olup bitmiştir ve bellidir. Bu da zaman açısından karşılaştırmayı içermektedir.

muni teg kitābnı kim aymış oza

kidin me kim ayğay muni teg uza “Böyle bir eseri daha önce kim söylemiştir, bundan sonra da bu kadar ustalıkla kim söyleyebilir.” (*KB B 24*)

Bu beyitte *oza* kelimesi, zıt anlamlısı olan *kidin* sözcüğü ile kullanılmıştır. *Oza* sözcüğü, *kidin* sözcüğüyle arasında zamanda öncelik ve sonralık ilişkisi kurmuştur. *Oza* sözcüğü geçmiş zamanı, *kidin* ise gelecek zamanı ifade etmektedir. Örnekte, eserin *Hacib* dışında, geçmiş zaman diliminde kimse tarafından yazılmadığından ve gelecekte de kimse tarafından yazılamayacağından bahsedilmektedir.

bu iki turur bu ajun tutrukı

oza keçmiş iş hem kelir utrukı “Gerek geçmişte gerek gelecekte, bu dünyanın bize verip vereceği bu iki şeydir.” (*KB D 2716*)

Yukarıdaki beyitin açıklaması için (bkz. 1.1.2.5.)

vefā yok bularda ozadın berü

közi kaçça baksa bu köñli naru “Bunlardan öteden beri vefa yoktur; gözleri nereye bakarsa gönülleri oraya akar.” (*KB D 4521*)

Bu beyitte ise “önceden, öteden beri” anlamındaki *ozadın berü* biçimi ile şimdiden öncesi ve geçmiş zamanlar kastedilmektedir.

4.1.1.2. Oza Sözcüğüyle Yapılmış Tamlamalarda Zaman

Oza sözcüğünün sıfat yapan *+kı* ekini alarak *ozaķı* biçiminde sıfat tamlamaları ve adlaşmış sıfat tamlamaları oluşturduğu tespit edilmiştir. *Ozaķı* sözcüğü, bu sıfat tamlamalarındaki anlamları ve kullanımı hakkında ayrıntılı bilgiler aşağıdaki başlıklarda açıklanmıştır.

Ozaķı Sözcüğünün Sıfat Tamlamalarında Kullanılması

İyelik ve aitlik bildiren eklerden biri *+ki* ekidir. Bu ek isimlerin kök ve gövdelerine doğrudan eklendiği gibi, isimlerin bulunma ve ilgi durumu ekleri almış şekillerinden sonra da gelmektedir. Bu ek, aitlik ve bulunma işlevine sahip bir ektir. *+ki* eki, zaman ve yer bildiren bazı isimlere doğrudan eklenmektedir: *düñkü*, *öñceki*, *sonraki*, *deminki*, *öteki*, *beriki*, *karşiki* vb. Bu özelliği sebebiyle *+ki* eki, isimlerin önünde sıfat görevinde yer aldığı gibi *deminkinden*, *öñcekiyle*, *öñcekini*, *şimdikinden*, *düñkünü* gibi isim çekim ekleri olarak bir isim gibi de kullanılmaktadır (Korkmaz, 2003, s. 263).

Eldeki çalışmada *+kı* aitlik ekinin *oza* sözcüğüne eklendiği görülmektedir. Aşağıdaki örneklerde *ozaķı* sözcüğünün; önüne *tilek*, *ajun* ve *ölügli* isimlerini *ozaķı tilek*, *ozaķı ajun*, *ozaķı kut* ve *ozaķı ölügli* biçimlerinde sıfat tamlamaları oluşturduğu tespit edilmiştir. Bu tamlamalarda zamanda öncelik bakımından bir sıralama bulunmaktadır.

Ozaķı tilek “öñceki dilek”:

ilig koğtı emdi ozaķı tilek

oķır bir ziyāretķa bolġıl yōlek “Hükümdar, evvelki arzusundan vazgeçti; seni şimdi yalnız ziyaret için çağırıyor, bunu da artık reddetme.” (KB D 4986)

Ozaķı ajun “öñceki dünya”:

seniñde ozaķı ajun tutġuķı

ķanı ķanķa bardı ķanı ol küķi “Şimdi benim öğüt ve nasihatime ne lüzum var; ey diri, sana feleğin verdiği ibret yeter.” (KB D 5137)

Ozaķı kut “öñceki nesil, kuşak”:

biziñde ozaķı kutu barguķı

yidi toğtı kandı ölüp yatğıuı “Bizden önce gelen ve şimdi ölüp giden nesiller, ondan yedi, doydu ve kalktılar.” (KB D 5339)

Ozaķı ölügli “önceki ölenler”:

seniñde ozaķı ölügli miñe

birür pend ayur uş maña kör maña “Senden evvel binlerce ölüp gidenler, sana nasihat verirler ve derler ki işte bana bak, bana.” (KB D 6318)

Ozaķı Sözcüğünün Adlaşmış Sıfat Olarak Kullanılması

Sıfatlar baēlı oldukları isimlerden ayrılarak tek başlarına kaldıklarında iyelik, çokluk ve isim çekimi eklerini alabilirler. Örnek olarak *küçük çocuklar* tamlamasındaki *küçük* kelimesi bir sıfatken *küçüklere iyi davranın* cümlesinde aynı kelime artık bir isme dönüşmüştür. *Güzele bakmak sevaptır, iyiler her zaman kazanır, senin yaramaz yine yaptı, yapacağını* vb. örneklerde de sıfatların adlaştığı görölmektedir (Korkmaz, 2003, s. 334).

KB’de de *ozaķı* sözcüğünün aşığıdaki beyitlerde *biziñde ozaķı* “bizden öncekiler” ve *seniñde ozaķı* “senden öncekiler” biçimlerinde adlaşmış sıfatlar oluşturduğu tespit edilmiştir. *Oza* sözcüğü bu sıfat tamlamalarında insanların sıralamasında öncelikten ziyade zamandan öncesini, geçmişi, önceden yaşanmış ve bitmiş zamanı da ifade etmektedir.

bitip koğmasa erdi bilge büğü

biziñde ozaķıg kim erdi tigü “Âlim ve hakimler yazıp bırakmamış olsalardı, bizden evvel gelenlerden kim bahsedebilirdi.” (KB D 2699)

seniñde ozaķı tüşüp keçtiler

yirikmedi tüşte udu köçtiler “Senden evvelkiler oraya uğrayıp geçtiler; menzilde yerleşmediler ve öncekileri takip ederek göçtüler.” (KB D 5177)

yorık buzmaēıl sen bu izçe yorı

bu erdi seniñde ozaķı kırı “Sen bu gidişi bozma, bu izden yürü; senden öncekiler bu mertebeye erişmişlerdi.” (KB D 5908)

munıñda uluē pend taķı ne bolur

seninde ozaķı ölür köz körür “Senden öncekiler ölür, sen de görürsün; bundan daha büyük nasihat ne olabilir? (KB D 6432)

4.1.1.3. Oza Sözcüğünün Yer-Yön Çekim Edatları Olarak Kullanımında Zaman

+da oza “+dan önce”: Aşağıda +da oza çekim edatının geçtiği tüm beyitler verilmiş ve beyitlerin açıklamaları yapılmıştır.

uğan bir bayat ol kamuğda oza

öküş hamd-u ögdi anar ok sezā “Her şeyden önce kâdir ve bir olan Tanrı gelir, sonsuz hamd ve senâ da ancak ona lâyıktır.” (KB B 1)

Yukarıdaki beyitte geçen *kamuğda oza uğan bir ol bayat* cümlesinde, *kamuğda oza* ile her şeyden ve herkesten öncesinden, yani ezelden bahsedilmektedir. Ezel, öncesizliktir, başlangıcı bilinmeyen bir zamandır. Yaradan’ın varlığı, ezel ebet ile açıklanmıştır. Ezel, zamandan ve mekândan münezzeh olan, başlangıcı ve sonu bulunmayan Yaradan’ın bir sıfatıdır (İslâm Ansiklopedisi, 2020, s. 430-431). Daha önceden *öğ* maddesindeki 3 numaralı beyitin *Kur’an-ı Kerim*’deki bir ayet ile arasında benzerlik ilişkisi bulunduğu açıklanmıştı. Bu beyitin de *Kur’an-ı Kerim*’deki şu ayete bir atıf olduğunu söylemek mümkündür: “Göklerde ve yerde Allah’ın kudretine karşı durabilecek yoktur. Şüphe yok ki O her şeyi bilmektedir, her şeye kadirdir.” (Fâtır Suresi-43. Ayet). Ayette Yaradan’ın her şeye muktedir olduğundan bahsedilmektedir. Her şeyin içine, diğer tüm varlıklar olduğu gibi zaman da dâhildir. Yine bu beyitte de Hacib’in İslâm kültüründeki bu anlayışı, eserine yansıttığını göstermektedir.

‘atîķ erdi aşnu kamuğda oza

bayatķa bütügli köñül til tüze “Başta herkesten önce Tanrı’ya inanmış, gönlü ve dili dürüst olan Ebû Bekir gelir.” (KB D 51)

Bu beyitteki *kamuğda oza* ise yukarıdaki beyitten farklı olarak bir konumda herkesten önce bulunma durumu ile bir sıralama anlamıyla karşımıza çıkmaktadır.

bu ögdülmiş aydı bu begler öze

tapuğcı haki bar tapuğda oza “Ögdülmiş, dedi: Beyler üzerinde hizmetkârın, daha hizmete başlamadan evvel bir alacağı vardır.” (KB D 2957)

Örnekte, *+da oza* çekim edatı, “hizmetten önce” anlamındaki *tapuğda oza* biçimi, hizmete başlanılmadan önceki süreci bildirmesi sebebiyle zaman anlamında kullanılmıştır.

munıñda oza barmadım men añar

öz asğı tiler erdi mindin sıñar “O benden bir fayda beklediği için ben bundan önce ona gitmedim.” (KB D 4993)

Buradaki *oza* sözcüğü de *munıñda oza* biçimi ile bu zamandan, şimdiden öncesinden kastedilmesinden ötürü zaman anlamındadır.

+de oza “+den önce”: Bu çekim edatı, aşağıdaki beyitlerin yanında; 1885, 2699, 5137, 5151, 5177, 5178, 5339, 5714, 5908, 6165, 6318 ve 6432 numaralı beyitlerde de geçmektedir. Aşağıdaki beyitlerde sıralama ve yer bakımından öncelikten daha çok zamanda öncelik söz konusudur.

körü tursa bizde oza barguçı

kara tut ya begler ajun tutğuçı “Bizden önce göçenlere dikkat edersen, ister halktan, ister dünyayı elinden tutan beylerden olsun,” (KB D 250)

telim dünyā yigli seniñde oza

koğup bardı barça bu inçik öze “Senden önce dünyanın zevkini tadan çok kimse, ah vâh ederek onu bırakıp gitti.” (KB D 1236)

seninde ozaķı ajun begleri

ajun kodtı bardı yatur kör güri “Senden önceki dünya beyleri de dünyayı bırakıp gittiler; işte mezarları, yatıyorlar.” (KB D 1405)

negü tir eşitgil ögi yetmiş er

ölümüğ ölüñde oza uķmış er “Aklı eren ve ölümü, ölmeden önce anlamış olan insan ne der, dinle.” (KB D 1475)

4.1.2. *Burun* “Önce”

“Önce, evvel” anlamlarına gelen *burun* sözcüğü, *Kutadgu Bilig*, *Atabetü'l Hakâyık* ve *Dîvânü Lugâti't-Türk* gibi Karahanlı Dönemi metinlerinde geçmektedir (Gülensoy, 2007, s. 187). *Burun* sözcüğü, *KB*'de geçtiği beyitlerde tek başına, *sonra* kelimesinin tam zıttı olarak “daha geride kalan zaman, önceki zaman” anlamlarında kullanılmasının yanı sıra, “öncelikli gelmek, ilk sırada olmak, en başta olmak” anlamlarıyla *+da burun*, *+de burun* biçimlerinde çekim edatları olarak yer aldığı örnekler de mevcuttur. Bu örnekler arasından sadece bir beyitte zaman anlamında kullanılmaktadır. *Burun* sözcüğünün çekim edatları olarak kullanımları aşağıdaki başlıkta ayrıntılı şekilde verilecektir.

KB'de *burun* kelimesi “önce” anlamıyla; 236, 1131, 2533, 3083 ve 4077 olmak üzere toplam beş beyitte bulunmaktadır. *Burun* kelimesinin tek başına kullanıldığı bu beş beyit arasından 2533 numaralı beyitte, uykudan önceki vakitten, gece vaktinden önceki saatlerden bahsedildiği için bir zaman anlamı bulunmaktadır. Geri kalan beyitlerde ise “herhangi bir durum veya olayda ilk olarak, öncelikli olarak yer alma” anlamlarında kullanılmıştır.

*kiçe bolsa yatğak bu yatsa **burun***

ayu birse tegme kişike orun “Gece olunca daha yatmadan önce, saray nöbetçilerini lüzumlu yerlere dikmelidir.” (KB D 2533)

Burun sözcüğü aşağıdaki beyitlerde “öncelikli olmak, önceden, ilkten gelmek, en başta olmak” gibi anlamlar kazanırken yukarıdaki beyitte, gece vaktinde, uyumadan önceki zamanı belirtmektedir. Burada önceki zaman ifadesi açık bir biçimde karşımıza çıkmaktadır.

saña tegdi emdi kezigçe orun

*kamuğ edgülük kıl sen edgü **burun*** “Şimdi bu yere sahip olmak sırası sana gelmiştir; sen herkesten önce iyi ol ve hep iyilik yapmaya çalış.” (KB D 236)

nerek bu karanķu tünerig orun

*süzük meñü ilke aşunğıl **burun*** “Bu karanlık zulmet yeri neye gerek, durulmuş ebedî ülke için önceden hazırlan.” (KB D 3083)

burun ıdgum erdi kamuğ edgülüg

asığ kılğay erdi yarın belgülüg “Bütün iyiliklerimi önceden göndermeli idim; bunlar bana yarın muhakkak faydalı olurdu.” (KB D 1131)

biligsizke birse begi kur orun

begiye yazıglı munı bil burun “Eğer bir bey bilgisiz kimseyi yükseltir ve ona mansıp verirse şunu önceden bil ki o kimse beyine sadâkat göstermez.” (KB D 4077)

4.1.2.1. *Burun* Sözcüğünün Yer-Yön Çekim Edatları Olarak Kullanımında Zaman

+da burun “+dan önce”: Bu çekim edatı, *KB*’de yalnızca 5298 numaralı beyitte karşımıza çıkmaktadır. Bu beyitte **+da burun** çekim edatı, *bodun* “halk” ismini alarak *boğunda burun* biçimiyle zamanda öncelik anlamında değil, “halktan önce gelme”, yani “halkın arasından saygın, seçkin, yüksek mevkiye sahip bir kişi olup ön sırada bulunma” anlamında kullanılmıştır.

aya beg boluğlı boğunda burun

burun ıd bu beglik sen itgil orun “Ey halkın ileri geleni olan bey, bu beyliği önceden bırak ve kendine bir yer hazırla.” (KB D 5298)

+de burun “+den önce”: **+de burun** çekim edatı, *KB*’de sadece 220 ve 5178 numaralı beyitlerde geçmektedir. Bu iki beyit arasından 220. beyitte *bu kün* sıfat tamlamasıyla birlikte *bu künde burun* şekliyle “bugünden, bu zamandan öncesi” anlamında kullanıldığı için zaman bildirdiği görülmektedir. 5178. beyitte ise öncelik sıralaması belirtmektedir.

kayu ödte erse bu künde burun

biligligke tegdi beğükreğ orun “Hangi çağda olursa olsun, bugüne kadar daha yüksek yer daima bilgiliye kısmet olmuştur.” (KB D 220)

Yukarıdaki beyitte, *bu künde burun* “bugünden önce” ile geçmiş zaman dilimi ifade edilmektedir. Zaman kavramı, gözleyicinin zaman içinde bulunduğu yer ile biçimlendirilmektedir. Gözleyicinin gerisinde, ardında kalan yer geçmiş zaman; gözleyicinin şu an, bugün bulunduğu konum şimdiki zaman; gözleyicinin önündeki,

ilerisindeki zaman ise gelecek zamandır. Örnekte “geçmiş arkadır, bugün şimdidir, gelecek öndür” metaforları, yönelim belirten kavramlar ile oluşmuş zaman metaforlarıdır (Koca-Sarı, 2012, s. 242).

saña tegdi emdi bu ordu orun

*köçüñni özüñde oza ıd **burun*** “Bu saray ve taht şimdi sana ulaştı; göçünü kendinden önce göster.” (KB D 5178)

Burun sözcüğü yukarıdaki örnekte de zaman anlamında öncelik belirtmektedir. Aşağıdaki örneklerde ise yer ve yön ifade ederek “ileri gelenler, ön sırada yer alanlar” ve “ön, ileri” gibi yer, yön ve sıralama anlamlarında kullanıldığı da karşımıza çıkmaktadır.

kalı bilgeke tegse ilde orun

*ol il boldı törde takı keç **burun*** “Eğer bir alime eşikte bir yer isabet ederse o eşik baş köşeden daha iyi ve yüksek olur.” (KB D 263)

öziñe bakıp aydı men me bu kün

*tümen erdemim birle ilde **burun*** “Bir gün kendisine bakarak şöyle dedi: “Ben de bugün, sayısız faziletlerim ile memlekette ileri gelenlerdenim.” (KB D 466)

*ayur ay bağırsak kişide **burun***

kapuğum kurıttıñ qor ittiñ orun “Ey merhametli insan, ey insanların ileri geleni; kapımı kimsesiz ve yerini boş bıraktın.” (KB D 1558)

*ıdı yakşı aymış kişide **burun***

sözüg tıñla kılma köñülde orun “İnsanların ileri geleni çok iyi söylemiştir; sözünü dinle, fakat her söze gönlünde yer verme.” (KB D 5874)

4.1.3. *Aşnu* “Önce” ve *Eñ Aşnu* “İlk Önce”

Eski Uygur Budist metinlerinde, Karahanlı Türkçesi metinlerinde ve Osmanlı Türkçesinde görülen “her şeyden önce” anlamındaki *aşnu* sözcüğü, “geçmek, ileri geçmek, önceden yapmak” anlamlarındaki *aşun-* fiilinden türeyen bir zarftır (EDPT, s. 263). *KB*’de *aşnu* sözcüğünün tek başına bulunmasının yanında, üstünlük derecesi

bildiren *eñ* sözcüğüyle yan yana yer aldığı da tespit edilmiştir. TTü.’nde *en*, *ilk* biçimlerinde yer alan *eñ* sözcüğü, “zaman ve sıra bakımından önce gelen, sonranın zıt anlamlısı”dır (TS, 2011, s. 1177). *KB*’de “ilk önce, en başta, ilkten, ilk olarak” anlamlarıyla birçok beyitte geçen *eñ aşnu* sözcüğü, Eski Uygur metinlerinde de aynı biçimde kullanılmaktadır (TS, 2011, s. 1178). Bunun yanında *aşnu* sözcüğü beyitlerde ek alarak *aşnuda* “önceden” ve *+da aşnu*, *+de aşnu* biçimleriyle de görülmektedir.

aya bir birikmez saña bir ağın

ķamuğ aşnuda sen sen öñdün kiğin “Ey bir olan Tanrı, bir başkası sana şirk koşulamaz; başta her şeyden evvel ve sonda her şeyden sonra sensin.” (KB D 8)

Yukarıdaki beyitte bulunan *ķamuğ aşnuda* sözcüğü, 1 numaralı beyitteki *ķamuğda oza* ile aynı anlamda kullanılmıştır. Detaylı bilgiler için (bkz. 4.1.1.3.).

ķācib aydı aşnu maña kelsüni

ķöreyin anı men mini ķörsüni “Hācib: “Önce o bana gelsin; ben onu bir göreyim, o da beni görsün.” dedi.” (KB D 509)

Aşağıdaki beyitlerde yer alan *aşnu* zarfları “erken vakitte, vaktinden önce, erkenden” ve *eñ aşnu* zarfları da “zamanın en başında, en önceden” anlamlarıyla zamanda öncelik bildirmektedir. Bu zarflar zaman bakımından bir eylemin veya bir durumun, diğerine göre daha önceki zamanda gerçekleştiğini belirtmektedir.

‘atīķ erdi aşnu ķamuğda oza

bayatķa bütügli ķöñül til tüze “Başta, herkesten önce, Tanrı’ya inanmış, gönlü ve dili dürüst (sıddîk) olan Ebû Bekir gelir.” (KB D 51)

bu kūn me kim eđgü atansa ķişi

olar boldı aşnu ol eğgü başı “Bugün de kimler iyilik ile şöhret kazanmışlarsa iyilerin başında en önce onlar gelir.” (KB D 253)

uķuşnuñ eñ aşnu ķılıkı oñay

ķönilik bile ol yorıkı yıl ay “Her şeyden önce, aklın tavır ve hareketi makuldür; aylar ve yıllar geçse dahi, gidişi aynı doğru yoldan taşmaz.” (KB D 1865)

uwut birle yalñuk yağısın saçar

yağıda eñ aşnu uwutsuz kaçar “Şeref duygusu ile insan düşmanını darmadağın eder; harpte ilk önce şerefsiz kimseler kaçır.” (KB D 2291)

eñ aşnu yigü içgü birgü kerek

tapıngu itiglerin itgü kerek “Ona ilk önce yiyecek ve içecek vermek ve onun hizmet sebeplerini hazırlamak lazımdır.” (KB D 2958)

4.1.3.1. *Aşnuķı* Sözcüğünün Sıfat Tamlamalarında Kullanılması

KB’deki *aşnu* sözcüğünün sıfat yapan *+ķı* ekini alarak *aşnuķı kūn* “önceki gün” (793) ve *aşnuķı söz* “önceki söz” (5070) olarak yalnızca iki beyitte kullanılarak sıfat tamlamaları oluşturduğu tespit edilmiştir.

Aşnuķı kūn “önceki gün”: KB’de sadece 793 numaralı beyitte geçen *aşnuķı gün* tamlaması, günlerin geçtiğini, arkada ve geçmişte kaldığını belirttiği için zaman anlamıyla karşımıza çıkmaktadır.

sini men oķıdım eñ aşnuķı kūn

ağırılık bile birdim ol kūn orun “Geçen gün ben seni çağırdım, sana gösterdim ve yer verdim.” (KB D 793)

Aşnuķı söz “önceki söz”: Aşağıdaki beyitte bulunan *aşnuķı söz*, önceden söylenmiş ve artık geçmişte kalmış bir sözdür. Bu tamlamada, *aşnuķı kūn* tamlamasında olduğu gibi net bir zaman anlamı olmasa da söz önceden söylenilen bir söz olup üzerinden belli bir süre geçtiğinden dolayı zamanda öncelik ifade ettiği düşünülmektedir.

yana aşnuķı sözke yañay tiyü

taķı korkur erdim saña eymenü “Tekrar eski fikrine dönecek diye senden çekiniyor ve korkuyordum.” (KB D 5070)

4.1.3.2. *Aşnu* Sözcüğünün Yer-Yön Çekim Edatları Olarak Kullanımında Zaman

Aşağıdaki 959 ve 960 numaralı beyitlerde “söylemeden önce” anlamında yer alan *ayıtmazda aşnu*, belli bir vakitten öncesini ifade etmektedir. Dolayısıyla bu beyitlerde bir zaman söz konusudur.

+da aşnu “+dan önce”: *KB*’de aşağıdaki beyitler dışında 962, 1304 ve 2520 numaralı beyitlerde de geçmektedir.

ilig yarlıkamaz negü sözleyin

ayıtmazda aşnu negü ötneyin “Hükümdar ne söyleyeceğimi henüz buyurmadı; sormadan önce neyi arz edeyim?” (*KB D 959*)

biliglig sözün sen eşit özneme

ayıtmazda aşnu sözüñ sözleme “Bilgilerin sözünü dinle, itiraz etme; sana sorulmadan da söz söyleme.” (*KB D 960*)

+de aşnu “+den önce”: Bu çekim edatı, *KB*’de sadece 2227 ve 3195 numaralı beyitlerde kullanılmaktadır. Bu beyitlerde âlemin yaratılmasından önceki ezeli zamandan söz edilmektedir. Ezeli zaman, “başı ve sonu belli olmayan zamansız bir zamandır. Bu bağlamda, *törütmezde aşnu* zarfının zaman ifade ettiği düşünülmektedir.

törütmezde aşnu bayat bu ‘âlem

törütti yorıttı bu levh-u kalem “Tanrı bu âlemi yaratmadan önce, levh ile kalemi yaratmıştır.” (*KB D 2227*)

törütmezde aşnu yorıttı kazā

kazāka tapı bol boyun eg uğa “Yaratmadan önce, kaza tayin etti; kazaya razı ol, boyun eğ ve ona uy.” (*KB D 3195*)

4.1.4. *Erken* “Erken, Önce”

Erken sözcüğü, *er-* “irmek, ermek” ek fiilinin zarf fiil biçimidir (EDPT, s. 224). Günümüz TTü.’nde, ünsüzle biten isimlerden ya da isim özelliğinde bir

fiillerden sonra *iken* biçimiyle ve genellikle *i-* ek fiilinin erimesiyle *-ken* şeklinde kullanılmaktadır: *tok iken / tokken, çocuk iken / çocukken, gelir iken / gelirken* vb. (Korkmaz, 2003, s. 88). *KB*'de *erken* sözcüğü bir zaman zarfı olarak “erken, önce” anlamlarında değil, *-iken* zarf fiil eki biçiminde kullanılmıştır. Ayrıca beyitlerde *-mAz* zarf fiil ekini alarak *-mAz erken* “-madan önce” biçiminde bir zarf fiil eki alarak da yer almıştır.

+*iken* zarf fiil eki, zaman bildiren zarf fiiller oluşturmaktadır: *dinlerken uyu-, konuşurken sus-, ağlarken sus-* gibi (Korkmaz, 2003, s. 89). Aşağıdaki 4037 ve 5779 numaralı beyitlerde geçen *erken* sözcüğünün *kiçig* ismine +*iken* zarf fiil eki olarak eklendiği görülmektedir. *Kiçig erken*, “küçükken, küçüklük zamanlarında, küçük yaşlarda” anlamlarında bir zaman ifade etmektedir. *Erken* sözcüğü, aşağıdaki örnekler haricinde 362, 1202, 1493, 1823, 2055, 2144, 4032, 4037, 4058, 4602, 4694, 4851, 5779 numaralı beyitlerde de *-iken* zarf fiili biçiminde geçerek zaman anlamında zarf fiiller oluşturmuştur. Aşağıdaki beyitlerde yer alan *oğlan erken* ve *küçig erken* sözcükleri, ömrün küçüklük, çocukluk zamanlarını belirtmektedir.

tapuğka açayın tise er kapuğ

*kiçig oğlan **erken** kılingu tapuğ* “İnsan hizmet kapısını açmak isterse küçük yaşta hizmete başlamalıdır.” (KB D 4037)

*sen oğlan kiçig **erken** öldi atan*

bilig erdem üstep kızartmadıñ eñ “Sen henüz küçük iken baban öldü; sen de bilgi ve fazilet kazanarak saadete ermemiştin.” (KB D 5779)

4.1.4.1. *Erken* Sözcüğünün Zarf Fiil Eki Alarak Kullanılması

KB'de *erken* sözcüğü, *-maz* zarf fiil ekini alarak “-madan önce, -meden önce” anlamlarıyla *-maz erken, -mez erken* biçimlerinde yer aldığı tespit edilmiştir. *-maz* ve *-mez* zarf fiil ekleri aşağıdaki beyitlerde; *toğmaz erken, koğmaz erken, tutmaz erken* ve *kelmez erken* şekillerinde kullanılarak “bir şeyin ilk olarak, öncelikli sırada yapılması” anlamlarını ifade etmektedir.

-maz erken: *Erken* sözcüğü *-maz erken* biçimiyle aşağıdaki beyitler haricinde 5712, 5717 ve 5718 numaralı beyitlerde de görülmektedir.

ölüm tutmaz erken oðun ay ilig

işini itiñil yetürgil bilig “Ey hükümdar, ölüm henüz yaklaşmadan önce uyan; bilgini kullan, işini tanzim et.” (KB D 1366)

bu dünyā begi sen aña bolma kıl

sini koðmaz erken anı koðğu tul “Sen bu dünyanın beyisin, ona kul olma; o seni bırakmadan önce sen onu dul bırak.” (KB D 1376)

sini koðmaz erken bu dünyānı koð

saña toðmaz erken sen ir aşnu toð “Bu dünya seni terk etmeden önce, sen onu bırak; o senden bıkmadan sen daha önce davran, onu gözünden düşür.” (KB D 4737)

közi suķ ay artuķ uzun saķnur er

ölüm tutmaz erken barıñ barça bir “Ey aç gözlü insan, henüz ölüm yakalamadan önce, neyin varsa hepsini ver.” (KB D 5299)

-mez erken: Erken sözcüğü, -mez erken biçimiyle sadece 1370. beyitte karşımıza çıkmaktadır.

ölüm kelmez erken ölümke itin

tiriglik öðinde tapuğ kıl tapın “Ölüm gelmeden önce, sen ölüme hazırlan; hayatta iken Tanrı’nın emirlerini yerine getir; ibadette kusur etme.” (KB D 1370)

4.1.5. Öñdün “Önceden”

Öñ isminden -dün ayrılma durumu ekiyle türeyen ve “önce, önceden, önden, önünde” gibi manalara gelen *öñdün* sözcüğü, Köktürk ve Uygur metinlerinde de görülmektedir (EDPT, s. 167). Günümüz TTü.’nde “önce olan, ön sırada olan” anlamlarındaki *öñ* sözcüğü kullanılmakta, *öñdün* sözcüğü yerine ise *önce*, *önceden* sözcükleri kullanılmaktadır.

yanut birdi ögdülmiş aydı ilig

ķamuğ işke öñdün yorıtsun elig “Ögdülmiş cevap verdi ve: Hükümdar önceden her türlü tedbiri alsın, dedi.” (KB D 5467)

Yukarıdaki beyitte yer alan *öndün* kavramı, “en başta, önceden, evvelden, daha önceden, başlangıçta, ilk önce” gibi zaman anlamlarında kullanılmıştır. Aşağıdaki beyitlerde geçen *öndün* kelimeleri ise sıralamada öncelik ifade etmektedir.

kişi imini kör usallık kılur

yağı yetse öndün usallar ölür “Bak, kendisinden emin insan gaflete düşer; düşman saldırırsa önce gâfiller ölür.” (KB D 444)

özün toğmağınça maña tegmez aş

mini toğrur öndün özi yimez aş “Sen doymadan, bana yemek gelmez; Tanrı ise kendisi yemek yemekten münezzeh olduğu hâlde, beni doyuruyor.” (KB D 3766)

Öndün kiğin “önce ve sonra”: *Öndün* sözcüğünün *KB*’de genellikle “sonra” anlamındaki *kiğin* sözcüğüyle birlikte kullanılarak zıt anlamlı ikilemeler oluşturduğu tespit edilmiştir (Ölmez, 1998, s. 245).

aya bir birikmez saña bir ağın

kamuğ aşnuda sen sen öndün kiğin “Ey bir olan Tanrı, bir başkası sana şerik koşulamaz; başta her şeyden evvel ve sonda her şeyden sonra sensin.” (KB D 8)

Daha önceden yukarıdaki beyite benzer beyitlerle ilgili yapılmış açıklamalar için (bkz. 4.1.1.3.).

yime keçti kaç kün bu sözke ağın

sakındı ilig baktı öndün kiğin “Bu konuşmadan sonra yine birkaç gün geçti; hükümdar iyice baktı, bu işin ilerisini ve gerisini düşündü.” (KB D 4933)

Bu beyitte, *öndün* “ileri” ve *kiğin* “geri” sözcükleri zaman açısından bir durumun, bir işin öncesi ve sonrası hakkında düşünmek biçiminde belirtilmiştir. İleride, yani gelecek zamanda olacaklar belirsizdir. Bundan dolayı örnekte, geçmişteki yaşananlar göz önünde bulundurularak ileride yaşanabileceklerin olumlu ve olumsuz şekilleri de ifade edilmektedir (Eker, 2021, s. 222).

4814 numaralı beyitte yer alan *öndün* ve *kiğin* kelimeleriyle de bir durumun öncesindeki hâli ve sonrasındaki hâlimden bahsedilerek karşılaştırma ve değerlendirme yapılmıştır.

bağar soldın onđın hem öndün kiğin

ķamuğ iş yarağın bilir hem öçin “İşlere sağdan ve soldan, önden ve arkadan bakar; hal ķaresini ve zamanını bilir.” (KB 1857)

4.2. Sonra Anlamında Kullanılan Zaman Zarfları

Türkçe Sözlük’te *sonra* kelimesinin “daha ileri bir zamanda”; öncenin zıt anlamlısı; daha uzak ve ileri bir yerde; makam, sıra ve değer bakımından arkada, geride oluşu bildiren söz; arkadan gelen zaman; ahir” anlamlarına yer verilmiştir. TTü.’nde *sonra* kelimesi, +DAn *sonra* biçiminde kullanılarak zaman, yer ve sıra anlamları ile zarf oluşturmaktadır (Karahan, 2007, s. 8). Korkmaz, TTü.’ndeki +DAn *sonra* biçimini, öncelik ve sonralık ilişkisi kuran edatlar ve edat grubu içerisindeki zarflar olarak değerlendirmiştir. Buna göre eldeki çalışmada *kiğin*, *basa*, *naru*, *berü* ve *kin* zaman zarfları ve bu zaman zarflarının +dA *kiğin*, +dA *basa*, +dA *naru*, +dA *berü* olarak çekim edatları biçimleri tespit edilmiştir. Çalışmada, öncelikle *kiğin*, *basa*, *naru*, *berü* ve *kin* zarflarının anlamları örneklerle açıklanmış, sonrasında yer ve zaman ifade eden çekim edatları olarak kullanımları verilmiştir.

4.2.1. *Kiğin* “Sonra”

Karahanlı Türkçesi, Eski Uygur Budist ve Manihaist metinlerinde *kiğin* ve *keğin* biçimlerinde görülen sözcük, “sonra, sonradan, ard, arkasında, ardında” ve “geriye doğru” gibi anlamlarda kullanılmaktadır (Ünlü, 2012, s. 429). *Kiğin* sözcüğünün evrimleşme aşaması, *ke:đin*<*keyin*<*keyn* biçimlerindedir (EDPT, s. 704).

KB’de *kiğin* sözcüğüyle ilgili çokça örnek karşımıza çıkmaktadır. Aşağıda öncelikle *kiğin* sözcüğünün yalnız başına yer aldığı başlıca örnekler verilmiştir. Bu örneklerde *kiğin* sözcüğü, öncenin ve geçmiş zamanın karşıtı olarak “sonraki zaman, henüz gerçekleşmemiş zaman, daha ileri bir zaman, öte zaman” anlamlarında kullanılmaktadır.

muni teg kitābnı kim aymış oza

kiğin me kim ayğay muni teg uza “Böyle bir eseri daha önce kim söylemiştir, bundan sonra da bu kadar ustalıkla kim söyleyebilir.” (KB B 24)

Yukarıdaki beyitle ilgi (bkz. 4.1.1.1.).

bu tegme biriye at urmuş öñin

bu yanlıg atını atamış kiðin “Bunların her birine ayrı ayrı adlar vermiş ve bundan böyle bunları bu adlar ile zikretmiştir.” (KB B 67)

tilekim söz erdi ay bilge büğü

kiðin keldeçike özüm sözlegü “Ey âlim, hâkim, dileğim benden sonra geleceklere kalacak bir söz söylemek idi.” (KB D 192)

keçer küñ yawa bolsa öknür kiðin

tiriglik yawa kılsa bulmaz adın “Geçen günün boşuna geçerse sonunda pişman olursun; bu hayatı boşuna harcarsan, onu tekrar elde edemezsin.” (KB D 4812)

4.2.1.1. *Kiðin* Sözcüğünün Yer-Yön Çekim Edatları Olarak Kullanımında Zaman

+da kiðin “+dan sonra”: +da *kiðin* çekim edatlarının sadece 1584, 3374 ve 3389 numaralı beyitlerde geçtiği ve bu beyitlerde *atada kiðin* ve *atañdan kiðin* şekillerinde yer aldığı tespit edilmiştir. Şimdiye kadar olan zamanlardan geriye, arta kalan zaman sonradır. *Kiðin* sözcüğüyle “atasından sonrası, atasından geriye kalan zamanlar” ifade edilerek atanın, babanın ölümünden sonraki süreçten bahsedilmektedir.

negü kıldı öðlek atañda kiðin

sewinçmü birür ya saķınç kaðğudın “Babandan sonra, felek sana neler yaptı; seni sevindirdi mi, yoksa yerindirdi mi? (KB D 1584)

kimin oğlı kılsa atada kiðin

atama anı sen tirigde adın “Atadan geriye kimin oğlu kalırsa; onu ölü sayma, o yine diridir.” (KB D 3374)

oğul kıız isizi atada kiðin

atamaz atasın anasın adın “Atasından sonra, evlatların hayırsızı; ölen anne ve babasını, bir kere olsun anmaz.” (KB D 3389)

+de kiğin “+den sonra”: *KB*’de *+de kiğin* çekim edatları *+da kiğin* çekim edatlarına göre, daha sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Aşağıda *meniñde kiğin*, *minde kiğin*, *ölümde kiğin* ve *özünñde kiğin* şekillerinde geçtiği örnekler bulunmaktadır. *Meniñde kiğin*, *minde kiğin* ve *özünñde kiğin* biçimlerinde kişilerden sonra gelecek olan bir süreçten söz edilmektedir. Zamanda sonralık bildiren bir sıralama vardır. 4850. beyitte geçen *ölümde kiğin* ifadesi, diğerlerinden farklı olarak “ölümden sonraki süreci”, yani öteki dünyayı, ahireti belirtmektedir.

negü teg bolur sen meniñde kiğin

meniñ yok sakınçım muniñda adın “Benden sonra ne olacaksın, benim bundan başka bir düşüncem yoktur.” (KB D 1217)

ay ilig katıgılan meniñde kiğin

yawa kılma öd kün tapuğda adın “Ey hükümdar gayret et, benden sonra ömrünü boşa harcama; ibadetle meşgul ol.” (KB D 1372)

tilekim bu ol kim maña tapğuçı

bayup kalsa minde kiğin kalğuçı “Dileğim şudur: Bana hizmet edenler ve bundan sonra yaşayacak olan hizmetkârlarım sıkıntı çekmesinler.” (KB D 3023)

ölüm kaçğusı tuttı kitti sewinç

ölümde kiğin iş negü teg erinç “Ölüm kaygısı sardı, sevinç artık bizden gitti; ölümden sonra acaba hâlimiz nice olacaktır.” (KB D 4850)

ay kaznak uruğlı ajun begleri

özünñde kiğin koğma kaznak yorı “Ey hazine toplayan dünya beyi; yürü, kendinden sonra hazine bırakma.” (KB D 5294)

4.2.2. Basa “Sonra”

“Daha ileri bir zaman” ve “sonraki zaman” anlamlarında *önce* sözcüğünün karşıtı olan *basa* sözcüğü, Clauson’a göre (EDPT, s. 370-371), “basmak, baskı ve

saldırı yapmak, ezmek” manalarındaki *bas-* fiilinden türeyen bir zarftır. “Sonra, bundan başka, onun arkasından” anlamlarındaki *basa* sözcüğü, Köktürk ve Uygur metinlerinde kullanılmaktadır (Caferoğlu, 1968, s. 34). Günümüz TTü.’nde ise aynı ses ve biçimde görülmemektedir.

KB’de *basa* kelimesinin eksiz bir biçimde, tek başına kullanıldığı pek çok örnek beyit olduğu gibi zaman ifade eden bir edat olarak *+da basa*, *+de basa* şekillerinde de kullanıldığı tespit edilmiştir.

Basa kelimesi, aşağıdaki 147 ve 2976 numaralı örneklerde “şimdiki zamanın arkasından, ardından gelen zaman, ilerideki zaman” anlamlarında kullanılmıştır.

basa aydım emdi munu yalñuğuğ

ağırlıķı boldı bilig öğ uķuğ “Bundan sonra şimdi insandan bahsettim; onun değeri bilgi, akıl ve anlayıştır.” (KB D 147)

boğuz toğrur aşnu kişi yılķınığ

basa asğı kötrür bu yalñuķ anığ “İnsan önce hayvanın karnını doyurur; sonra bu insan ondan yararlanır.” (KB D 2976)

Basa sözcüğünün 1491, 2091 ve 6140. beyitlerde “sonunda” anlamında kullanılarak anlamca genişlediği karşımıza çıkmaktadır.

yawa ığma boşlağ yığa tut kısa

yığa tutsa oğlan bulur kut basa “Serbest ve başıboş bırakma, sıkı tut ve kötü hareketlerine mani ol; çocuk sıkı bir terbiye altında bulundurulursa sonunda bahtiyar olur.” (KB D 1491)

bor içmez kerek beg fesād kılmasa

bu iki kılıktın kaçır kut basa “Bey içki içmemeli ve fesatlık yapmamalı; bu iki hareket yüzünden sonunda ikbal elden gider.” (KB D 2091)

uluğlukķa esrüp kim aķsumlasa

kara yir kıatında kıyın yir basa “Kim büyüklükten sarhoş olup kendini kaybederse sonunda kara toprak altında, bunun cezasını çeker.” (KB D 6140)

Basa kelimesi; 53, 136 ve 139 numaralı beyitlerde ise “hemen arkasından, hemen sonrasında anlamlarında” kullanılarak bir sıralama belirtmektedir.

basa fāruk erdi kişi ödrümi

tili köñli bir teg buğun köğrümi “Sonra insanların seçkini, halk içinde mümtazı, dili ve gönlü bir olan Ömer vardı.” (KB B 53)

basa keldi arzu tilek arzular

ķayuka yağuşsa anjar öz ular “Bundan sonra Merkür gelir; ona kim yaklaşırsa dilek ve arzularına kavuşur.” (KB D 136)

ķozı yazķı yulduz basa uğ kelir

erentir ķuķık birle sanķu yorır “Koç bir bahar yıldızıdır; sonra boğa gelir; ikizler ile yengeç dürtüşerek yürür.” (KB D 139)

4.2.2.1. Basa Sözcüğünün Yer-Yön Çekim Edatları Olarak Kullanımında Zaman

+da basa “+dan sonra”: *+da basa* çekim edatı, *KB*’deki beyitlerde sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Aşağıda bu beyitlerden bazıları açıklanmıştır.

484, 1821 ve 4376 numaralı beyitlerde *anıñda basa* “ondan sonra”, *bu anda basa*, “şimdiden, şu andan sonra ileri gelen süreç” ve *munıñda basa* ise “bundan sonra” anlamlarındadır.

anıñda basala yarar bu tapuğ

munı bilse bolmaz bu beklig ķapuğ “Hizmet ancak o zaman bir işe yarar; insan bunu bilirse bu kapı ona kilitli kalmaz.” (KB D 484)

törütür öğinde köñül birmese

tilekke tegümez bu anda basa “Tanrı yaratırken gönül vermezse; kimse bu andan sonra dileğine ulaşamaz.” (KB D 1821)

munıñda basa emdi yulduzķı ol

baķa ķörse yetrü içi yinķe yol “Bunlardan sonra da müneccimler gelir; iyice dikkat edersen, pek çok ince yolun...” (KB 4376)

Aşağıdaki 132 ve 357 numaralı beyitlerde *basa* sözcüğü, zaman anlamının dışında gezegenlerin bir sıraya göre dizilme durumunda sonralık göstermiştir.

anıñda basa boldı ikinç oñay

bir ewde kalır on adın iki ay “Ondan sonra ikinci olarak Jüpiter gelir; bir burçta on iki ay kalır.” (KB D 132)

anıñda basası bu odğurmış ol

munı ‘ākıbet tip özüm yörmiş ol “Ondan sonrası Odgurmış’tır; onu ben akıbet olarak aldım.” (KB D 357)

+de basa “+den sonra”:

usanma ölür sen meniñde basa

inanma bu dünyāka bütme usa “Gafil olma, benden sonra sen de öleceksin, bu dünyaya inanma, elinden gelirse ona güvenme.” (KB D 1093)

Yukarıdaki beyitte **+de basa** çekim edatının kullanıldığı *meniñde basa ölür sen* cümlesi; “benden sonrasında, ben ölüp gittikten sonraki günlerden, aylardan, senelerden birinde sıra sana da gelecek” anlamlarını ifade etmektedir.

+de basa çekim edatı, 1630 ve 3317 numaralı beyitlerde *beginde basa* “beyden sonra” ve *sözde basa* “sözden sonra” biçimleriyle ise “sonraki sırada” anlamlarında kullanılmıştır.

elig ursa begler kimi edlese

yakur baş bolur bu beginde basa “Beyler kime el uzatıp yetiştirirlerse sonunda beye yakın olur ve sırada beyden sonra gelir.” (KB D 1630)

adın ma sözüm bar bu sözde basa

anı ma ayayın özün tıñlasa “Bundan sonra başka bir sözüm daha var; dinlersen onu da söyleyeyim.” (KB D 3317)

tap erdi yana bu ölümde basa

kara yir katında ölüp oprasa “Ölümünden sonra kara toprak altında çürüyüp dağılmak da yeterli bir ibrettir.” (KB D 5416)

Yukarıdaki beyit için (bkz. 4.2.1.1.).

4.2.2.2. *Basaķı* Sözcüğünün Sıfat Tamlamalarında Kullanılması

Eldeki çalışmada *basa* sözcüğünün sıfat yapan *+kı* ekini alarak sıfat tamlamaları oluşturduğu tespit edilmiştir. *Basaķı* sözcüğü 57, 2913, 5184 ve 5557 numaralı beyitlerde “kişilerden, bir konumdan veya durumdan sonra gelme” anlamında kullanılarak sıralama bildirmektedir.

Basaķı kıut “sonraki nesil, zümre”: Bu tamlamada, bir sonraki, gelecek kuşaktan söz edilmektedir.

basaķı kıutu ol saña tapğuçı

tığa tutmasa sen bu ol kopğuçı “Bundan sonraki zümre, senin hizmetinde bulunanlardır; mani olamazsan sana karşı gelebilecek olanlar bunlardır.” (KB D 5557)

Basaķı talu “sonraki seçkin”: Bu tamlamada ise öncelik-sonralık sıralaması bulunmaktadır. *Basaķı* sözcüğü, “sıralamada sonra gelme” anlamı taşımaktadır.

‘ālī erdi munda basaķı talu

kür ersig yürekliğ mehesi tolu “Ondan sonra seçkin, cesur, yiğit, kahraman ve akıllı Ali vardı.” (KB D 57)

5184 numaralı beyitte ise “senden sonrakiler” manasındaki *seniñde basaķı* ifadesinde “senden sonraki kişiler” kastedildiği için *basaķı* sözcüğünün bir adlaşmış sıfat oluşturduğu görülmektedir:

seniñde basaķı saña çık tiyür

anundı küğer uş meniñ tir meniñ “Senden sonrakiler sana: Çık! der; onlar da oraya girmeye hazırlanıp: Benimdir, benim!, diye beklerler.” (KB D 5184)

4.2.3. *Naru* “Sonra”

Naru sözcüğünün ilk şekli *añarudur*. “İleriye; o zamandan veya oradan” anlamlarına gelen *añarur* sözcüğü, etimolojik olarak *an* “ol” kökünden türemiş bir sözcüktür. Eski Uyğurcada *ınaru* ve *ınğaru* biçimleriyle görülen sözcük, Karahanlı Türkçesinde *naru* biçimiyle kullanılmaya başlanmıştır (EDPT, s. 190). *Naru*

sözcüğünün “sonra; bir yana, başka” ve “taraf” anlamları bulunmaktadır (Ünlü, 2012, s. 556). Eldeki çalışmada *naru* sözcüğünün geçtiği beyitler incelenmiş ve aşağıdaki örneklerde ve 366, 519, 3695, 3827, 4521, 4954, 5664, 5752, 6220 ve 6297 numaralı beyitlerde “ora, bura, oraya, buraya” gibi yer ve yön anlamlarında kullanıldığı tespit edilmiştir. *Naru* sözcüğünün tek başına zaman anlamında kullanıldığı bir örneğe rastlanmamaktadır.

açındı ilig kör kötürdi örü bolu

birdi ewren emitti naru “Hükümdar ona ihsanlarda bulundu ve onu yükseltti; bir gün geldi, devlet idaresine ait bütün kanunlara vakıf oldu.” (KB D 1642)

negü teg okılım anı ay berü

kimi ıdşa bolğay okıtçı naru “Onu buraya nasıl davet edelim, onu çağırmak üzere kimi gönderelim?” (KB D 3155)

ağak birdi iki yoriğu üçün

berü mañsa biri naru mañ küçün “Yürümek için iki ayak verdi; biri ile bu tarafa bir adım atarsan, bir adımı senin için zahmetli de olsa oraya at.” (KB D 3659)

olar kança bardı körü bar sañın

saña ma naru bargu öd kün yañın “Onlar nereye gittiler, ibretle bak, düşün; senin için de oraya gidilecek gün yakındır.” (KB D 5138)

4.2.3.1. *Naru* Sözcüğünün Yer-Yön Çekim Edatları Olarak Kullanımında Zaman

+da naru “+dan sonra”: +da naru çekim edatı, aşağıdaki beyitlerin yanında 1605, 3093, 3605, 4043, 4070, 4147, 5624 ve 5941 numaralı beyitlerde de geçmektedir. Aşağıdaki beyitlerde +da naru çekim edatları, *anda naru* “ondan sonra, o andan, o günden itibaren” biçimiyle herhangi bir zamandan sonra geçen günleri ve gelecek zamandaki süreci ifade ettiği için zaman anlamında kullanılmıştır.

tapındı bu ay toldı anda naru

tapuğda kıyılmadı erte turu “Bu Ay Toldı, o günden itibaren hizmete başladı; her gün erkenden kalktı ve hizmette kusur etmedi.” (KB D 607)

kıyıksız tapuğ kıldı anda naru

tüni yattı yatğakta kündüz örü “O günden itibaren gündüzleri oturmadan ve geceleri uyumadan ona hizmette kusur etmedi.” (KB D 952)

ilig me katıglandı anda naru

küniñe uru bardı eđgü törü “Hükümdar da o günden itibaren gayretle çalıştı; günden güne iyi kanunlar vaaz etti.” (KB D 1570)

ilig aydı munda naru ay oğul

maña tapnu turgıl çökürme köñül “Hükümdar: Ey oğlum, dedi; bundan sonra benim hizmetimde bulun artık gönlünü ferah tut.” (KB D 1591)

Aşağıda verilen örnekler ise birbirleriyle bağlantılıdır. Bu sebeple üç beyiti de bir bütün olarak değerlendirmek gerekmektedir. Bu beyitlerde, yaşam, zaman üç gün biçiminde sınırlandırılarak bölümlere ayrılmış; geçmiş zaman dün, şimdiki zaman bugün ve gelecek zaman da yarın olarak şekillendirilmiştir. Bunun sonucunda ise “hayat üç gündür” metaforu oluşmuştur. Zamanın içinde, gözleyicinin konumu şimdi olarak tespit edilirken gözleyicinin gerisindeki yer, dünü, geçmişi; ilerisindeki, karşısındaki yer ise geleceği, yarını ifade etmektedir. Bu sebeple “dün geçmiştir, bugün şimdidir, yarın gelecektir” zaman metaforları, *yaşam* kavramının zaman açısından *gün* kavramıyla somutlaştırılması sonucunda meydana gelmiştir (Koca-Sarı, 2012, s. 242-243).

tiriglik tükeli tükül üç kün ol

anıñda narusı neçe tüş tün ol “Hayat tamamı tamamına üç gün sürer; bundan ötesi birkaç rüya ve gecedir.” (KB D 3605)

birisi yarın ol biri keçti tün

yarınka tegirmü tiriglik bu kün “Bu üç günden biri yarındır, biri dün geçti; bugünkü hayat acaba yarına ulaşır mı?” (KB D 3606)

anıñda naruķı tiriglik neçe

tiriglikke tutma söz aydım açā “Onun ötesinde daha ne varsa onu hayattan sayma; sana bunları izah ettim.” (KB D 3607)

+de naru “+den sonra”: *+de naru* çekim edatı, aşağıdaki beyitler dışında; 5611, 5614, 6259, 6273 ve 6409 numaralı beyitlerde de *bu kün* sıfat tamlamasıyla birlikte “bugünden bu yana, bugünden beri, bugünden itibaren” anlamlarına gelen *bu künden naru* şeklinde kullanılarak bugünden sonraki zaman dilimini belirtmiştir.

bu künde naru sen kıyılma tapın

tapınsa öter beg tapuğçı hakaın “Bugünden itibaren sen dürüstlikle hizmete başla; elbette bey hizmet edenin hakkını öder.” (KB D 597)

bu künde naru bu özüim tınmadın

munıñ şükri kılgu kerek irmedin “Bugünden itibaren ben de durmadan, usanmadan bunun şükrünü yerine getireyim.” (KB D 754)

siziksiz ölümke anungü ödi

bu künde naru ol ay yalnuğ kedi “Ey insanların iyisi, bundan sonra, artık şüphesiz ölüme hazırlanma zamanı gelmiştir.” (KB D 4849)

negü teg tirilgü bu künde naru

çöküp bardı egnim kopumaz örü “Bugünden sonra nasıl yaşarım; omuzlarım çöktü, artık bir daha kalkamaz.” (KB D 5457)

4.2.4. *Berü* “Beri, İtibaren”

Eski ve Orta Türkçe Dönemi metinlerinde *berü* biçiminde geçen sözcük, “bu tarafa, bu yana, bu yöne, burası” anlamlarında karşımıza çıkmaktadır (EDPT, s. 355). *Berü* sözcüğü günümüz TTü.’nde ses değişimine uğrayarak *beri* biçiminde kullanılmaktadır. Eldeki çalışmada, *berü* sözcüğünün *+da berü* “+dan itibaren, +dan beri” ve *+de berü* “den itibaren, +den beri” çekim edatları biçimlerinde, zaman anlamında kullanıldığı tespit edilmiştir.

Berü sözcüğünün çekim edatları olarak zaman ifade etmesinin yanında, aşağıda verilen 106, 486, 923 ve 3155 numaralı beyitler başta olmak üzere birçok beyitte zaman anlamının dışında, “ön taraf, öne doğru” gibi anlamlarıyla sadece yer ve yön bildiren zarflar olarak karşımıza çıkmaktadır.

asığ kolsa barça özüñ yassızın

berü *kel tapuğ kıl köñül bir ısın* “Zarar görmeden kendine hep fayda sağlamak dilersen; beri gel, hizmet et, gönül ver, ısın.” (KB D 106)

ewindin turup çıktı keldi berü

bir ança yoriyu bir ança turu “Kalkıp evinden çıktı; kâh yürüyüp kâh konaklayarak yoluna devam etti.” (KB D 486)

ay edgü sañar kim toğar ay maña

berü *kelgil emdi men aç men saña* “En iyi, bana söyle, sana kim doyar; ben ise tamamen açım, şimdi bana gel.” (KB D 923)

negü teg oqılın anı ay berü

kimi ıdsa bolğay oqıtçı naru “Onu buraya davet edelim, onu çağırmak üzere kimi gönderelim?” (KB D 3155)

4.2.4.1. Berü Sözcüğünün Yer-Yön Çekim Edatları Olarak Kullanımında Zaman

+da berü “+dan beri”: *+da berü* çekim edatı, *KB*’de sadece aşağıdaki beyitte *tümen yılda berü* biçiminde yer bulunmaktadır. “Bin yıldan beri” anlamına gelen *tümen yılda berü*, bin yıllık zamandan beri devam eden bir süreci ifade etmektedir.

tümen yılda berü tul erdim tulas

bu tul tonı suçlup ürün keğtim as “Ben binlerce yıldan beri dul idim, benzim solmuştu; şimdi bu dul giysisini çıkarıp beyaz gelinlikler giydim.” (KB D 84)

+de berü “+den beri”: *+de berü* çekim edatı, *KB*’de yalnızca altı beyitte karşımıza çıkmaktadır.

maña oq tapındıñ kiçigde berü

körü öğrenü bildiñ edgü törü “Küçüklüğünden beri hep benim hizmetimde bulundun; görüp öğrenerek iyi kanunlar elde ettin.” (KB D 1941)

Yukarıdaki beyitte geçen *kiçigde berü*, küçüklük zamanından, çocukluk döneminden itibaren devam eden süreci ifade etmektedir.

ajun öndisi bu telimde berü

isiz edgü erter neçe yillasa “Bu eskiden beri dünyanın kanunudur; kötülük veya iyilik ne kadar uzun sürerse sürsün, bir gün geçer.” (KB D 6344)

Bu beyitte geçen *telimde berü* ifadesi, eski yıllardan, eski çağlardan sonraki zamanlarda ileri gelen durumu belirtmektedir.

Aşağıda yer alan 219, 3364 ve 4685 numaralı beyitlerdeki *+de berü* çekim edatları ise yukarıda bahsedildiği gibi belli bir zaman diliminden itibaren yaşanan bir süreci değil, bir durum veya bir olaydan öncesi ve sonrasını belirterek zaman anlamının dışında öncelik ve sonralık ilişkisi kurmaktadır.

ajunka apa inmişinde berü

ukuşluğ uru keldi edgü törü “Âdem dünyaya indiğinden beri, iyi nizam daima anlayışlı insanlar tarafından vaaz edilegelmiştir.” (KB D 219)

maña kelmişinde berü men bu kün

tapuğdın kesildim bağa kör ögün “İşte bana geldiğinden beri, ben bugün ibadetten geri kaldım; bir düşünsene.” (KB D 3364)

bu kün sen maña kelmişinde berü

bağa kör tapuğ barça kaldı turu “Bugün sen bana geldiğinden beri; bak işte, bütün ibadet olduğu gibi geri kaldı.” (KB D 4685)

4.2.5. *Kin* “Sonra, Arka, Geri”

Kin sözcüğü “sonra, geri, arka” anlamlarına gelen sözcük günümüz TTü.’nde kullanılmamaktadır (Ünlü, 2012, s. 432). *Kin* sözcüğü, şimdiden daha ileri bir zamanı, gelecekteki bir anı belirtmektedir. *Kin* sözcüğü, eldeki çalışmada sadece 3550 numaralı beyitte zaman ifade etmektedir. Bu örnekte endişe içinde geçen bir ömrün son zamanlarının, son dönemlerinin sevinç içinde olacağından söz edilmiştir. Diğer beyitlerde ise öncelik-sonralık bakımından sıralama bildirmekte ve yer-yön zarfı olarak yer almaktadır.

sewinçin körü barsa āhır saķınç

sakınçın tirilse bolur kin sewinç “Sevincine dikkat edersen, sonu endişedir; endişe ile geçen hayatın sonu da sevinçtir.” (KB D 3550)

Aşağıdaki beyitte *kin* sözcüğünün öncelik-sonralık sıralaması bildirdiği görülmektedir.

oğulsuz ölüde ökündi tilin

ayā kin keligli oğul kız kılin “Evatsız insan ölürken pişmanlığını inkar etti ve: Ey benden sonra gelen sen, çoluk çocuk sahibi ol, dedi.” (KB D 3373)

yawuz ögdi bulsa idi keç bolur

kedig ögse kendü kaçan kin kalur “Kötü insan övmekle çok iyi olur; iyiyi översen, bu ondan hiç geri kalır mı?” (KB D 2400)

Kin sözcüğü 2400. beyitte *kaçan kin kalur* “bir şeyi yapmaktan geride durmamak, yapmaktan kaçınmamak” anlamlarında kullanılan *geride kalmamak* deyimdir. Bu sebeple *kin* sözcüğünün burada yer-yön bildirdiği görülmektedir.

Aşağıdaki beyitlerde ise *kin* sözcüğünün daha ileri bir zamanı değil, bir sonu, sonucu, son bulmayı, nihayeti ifade etmektedir.

kişeşe oñarur kişi öz işi

ökünçlög bolur kin kişeşmez kişi “Kişi işinde ancak danışmak suretiyle başarılı olur; danışmayan kişi sonunda pişman olur.” (KB D 5653)

şeker birle igdür birür kin ağı

yayığ kut kılınçı bu ol ay büğü “Şeker ile besler, sonunda zehir verir; ey hâkim, döneke saadet böyledir.” (KB D 6129)

4.2.6. *Soğ* “Son, Ard, Arka”

Soğ sözcüğü, “son, ard, arka; akıbet” anlamlarına sahiptir (Ünlü, 2012, s. 693). Günümüz TTü.’nde de kullanılan *soğ* kavramı, *TS*’de “şimdiki zamana en yakın zamandan beri olan veya bu zamanda yapılmış, olmuş olan; ilk karşıtı” olarak yer almaktadır (Türk Dil Kurumu, 2024). *KB*’de 1302, 2586, 3551, 3585, 4035,

4255, 4918 ve 6595 numaralı beyitlerde geçen *soj* sözcüğünün ifade ettiği anlamlar aşağıda açıklanmıştır.

kişig tepsemegil yime içme soj

bu iki kılnçlıg bulur tutçı muj “Başkasını kıskanma, çok fazla yiyip içme; bu iki işi yapan insanın başı dertten kurtulmaz.” (KB D 1302)

uçi ni ‘met erse tüpi miñnet ol

başı miñnet erse sojı ni ‘met ol “Tepesi nimet ise dibi mihnettir; başı mihnet ise sonu nimettir.” (KB D 3551)

3551. beyitte *baş* ve *soj* sözcükleri, bir arada kullanılmıştır. *Baş* kavramı, “ilk zamanları, önceki zamanları, başlangıcı” belirtmektedir. *Soj* ise “son zamanları, sonrasını, sonu, bitişi” belirtmektedir. Yaşam süresince erkenden yeterince emek verilmeden elde edilen bolluk bereketin kalıcılığı kısa sürmektedir. Eğer bir olayın başında acılı, sıkıntılı, kederli anlar yaşanmışsa en sonunda, nihayetinde mutlaka iyilikler, güzellikler ve huzurlu zamanlar yaşanacaktır. *Soj* kavramı, 3585 ve 4918. beyitlerde de benzer anlamlarda kullanılmıştır.

tatıg kayda erse tatıgsız bile

süçig kayda erse sojında açıg “Zevk nerede ise mihnet de beraberdur; tatlı nerede ise sonunda acı vardır.” (KB D 3585)

sewinç kayda erse sojında bela

erej kayda erse miñ emgek bile “Sevinç neredeyse, sonunda bela vardır; huzur neredeyse, bin türlü eziyet de oradadır.” (KB D 4918)

sü başçı tüze tursa yortuğ kırın

iriglerni yıgsa yetürse sojin “Kumandan muhafız alayını düzenlerken irilerini öne almalı, sona bırakmamalı.” (KB D 2586)

Yukarıdaki örnekte ise sıralamada “en arkada, en geride, en sonda” anlamlarında kullanıldığı görülmektedir.

SONUÇ

Kutadgu Bilig, Karahanlı Türkçesinin özelliklerini en iyi biçimde aktaran hem Türk kültür tarihinin hem Türk dili ve edebiyatının en önemli eserleri arasındadır. Bu çalışma, *Kutadgu Bilig*'deki zaman kavramları üzerinedir. Eldeki çalışmada, *Kutadgu Bilig*'deki beyitler taranarak zaman kavramları tespit edilmiş, tespit edilen zaman kavramları kökenlerine, yapılarına ve anlamlarına göre ele alınmıştır.

Kutadgu Bilig'de 63 tanesi Türkçe, 12 tanesi Arapça ve 2 tanesi Farsça olmak üzere toplam 77 adet zaman kavramı tespit edilmiştir.

Tablo 1. Türkçe Zaman Kavramları ve Alıntı Zaman Kavramları

TÜRKÇE ZAMAN KAVRAMLARI					ALINTI ZAMAN KAVRAMLARI	
<i>Öd</i>	<i>Mejülük</i>	<i>Yarın</i>	<i>Kış</i>	<i>Tuçı</i>	<i>Sā'at</i>	<i>Āhır</i>
<i>Ödsüz</i>	<i>Ölüm</i>	<i>Kün</i>	<i>Küz</i>	<i>Ulam</i>		
<i>Ödlek</i>	<i>Ölümsüz</i>	<i>Kündüz</i>	<i>Yana</i>	<i>Oza</i>	<i>Vaqt</i>	<i>Bekā</i>
<i>Ança</i>	<i>Tiriglik</i>	<i>Tün</i>	<i>Yime</i>	<i>Burun</i>		
<i>Ančan</i>	<i>Tezginç</i>	<i>Kiçe</i>	<i>Qayra</i>	<i>Aşnu</i>	<i>Zamāne</i>	<i>Gāyet</i>
<i>Bir Ança</i>	<i>Yaş</i>	<i>Ay</i>	<i>İkile</i>	<i>Erken</i>		
<i>Bir Az</i>	<i>Keçmiş</i>	<i>Aylık</i>	<i>Qata</i>	<i>Öñdün</i>	<i>Ān</i>	<i>Hergiz</i>
<i>Ara</i>	<i>Keçigli</i>	<i>Erte</i>	<i>Bir Ök</i>	<i>Kıdın</i>		
<i>Arala</i>	<i>Emdi</i>	<i>Tañ</i>	<i>Kesüksüz</i>	<i>Basa</i>	<i>Müfāca</i>	<i>Faşl</i>
<i>Birer</i>	<i>Keligli</i>	<i>Kiç</i>	<i>Tutaşı</i>	<i>Naru</i>		
<i>Birerde</i>	<i>Utruķı</i>	<i>Yıl</i>	<i>Tutçı</i>	<i>Berü</i>	<i>Terk</i>	<i>Ĥazān</i>
<i>Bata</i>	<i>Bu kün</i>	<i>Yay</i>	<i>Tutşı</i>	<i>Kin</i>		
<i>Mejü</i>		<i>Yaz</i>		<i>Soñ</i>	<i>Ecel</i>	<i>Ağına</i>

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Eldeki çalışmada, *Kutadgu Bilig*'deki zaman kavramlarının günümüz Türkiye Türkçesindeki kullanımları ile karşılaştırılması yapılmış ve tespit edilen kavramlar arasından Türkiye Türkçesinde aynı biçimde ve anlamda kullanılanların *yarın*, *zamāne*, *an*, *küz*, *kün*, *kündüz*, *tün*, *bu kün*, *kiç*, *kiçe*, *tañ*, *ay*, *yıl*, *yaz*, *kış*, *hazan*, *saat*, *yine*, *erken*, *ecel*, *ölüm*, *ölümsüz*, *yaş*, *tiriglik*, *āhır*, *bekā*, *mejü*, *mejülük*, *ara*, *bir az*, *öñ*, *berü*, *soñ*, *kesüksüz* ve *ikile* sözcükleri olduğu; *öd*, *ödlek*, *ödsüz*, *bir ança*, *ančan*, *ança*, *arala*, *hergiz*, *ağına*, *utruķı*, *mejülük*, *tutaşı*, *tutşı*, *tuçı*, *tutçı*, *ulam*,

kayra, kıata, bir ök, oza, ozağı, burun, aşnu, aşnuğı, öñdün, basa, basağı, naru, kiğın, kin, gāyet, faşıl kavramlarının ise Türkiye Türkçesinde kullanılmadığı tespit edilmiştir.

Tablo 2. Kutadgu Bilig’deki Zaman Kavramlarının Kelime

KUTADGU BİLİĞ’DEKİ ZAMAN KAVRAMLARININ KELİME GRUPLARINDAKİ KULLANIMLARI				
İKİLEMELER	İSİM TAMLAMALARI	SIFAT TAMLAMALARI	DEYİMLER	ATASÖZLERİ
27	47	101	9	2

Gruplarındaki Kullanımları

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Eserdeki zaman kavramlarının beyitlerde tek başına kullanım biçimlerinin bulunmasının yanında ikilemeler, tamlamalar, deyimler ve atasözleri içerisinde de yer aldığı görülmektedir. *Öğ kün, öğ öğlek, öğlek kün, öğ kün ajun, vağıti öđi, tünün hem künün, basa emdi, kiçe tağ, kiç uzun, uzun kiç, öñdün kiğın, tutçı meñü, tutçı meñü uzun, kesüksüz ulam, kesüksüz tutaşı ulam* ikilemelerinin ilk kez *Kutadgu Bilig*’de geçtiğı tespit edilmiştir.

Çalışmada, *bu künki işin koğma yarın, negü ekse yarın ol önür* atasözlerinin ve *kün toğ-, kün kör-, kün yarut-, kün yaru-, tün kün işin kıl-, tünni künke ula-, tiriglik ıđ-, yaşı yawa kıl- ve yaşı kowı kıl-* deyimlerinin günümüz Türkiye Türkçesinden izler taşıdığı karşımıza çıkmaktadır.

Ayrıca, bazı zaman kavramları metafor ve metonimi gibi sözcük türetme yöntemleriyle de açıklanmıştır. Örneğın; *kün* sözcüğünün, somut anlamda gökteki bir cisim olduğı, fakat insanların eski çağlardan beri doğayı gözlemlemesinin sonucunda 24 saatlik zaman kavramını oluşturduğı; yine bir gök cismi olan ayın gökteki hareketlerinin gözlemlenmesi sonucunda, 30 günlük zaman dilimini ifade ettiğı; *ölüm* sözcüğünün geçtiğı *ölüm tut-* “ölüm tutmak, ölüme yakalanmak” ifadesinin, “ömrün sonuna gelinmesini, dünyadaki vaktin dolmasını, yaşamın sona ermesini belirttiğı açıklanmıştır.

Sonuç olarak yapılan incelemede, Türkiye Türkçesinde kullanılan *önce* sözcüğünün yerine *KB*'de *oza*, *aşnu*, *burun*, *öñdün* sözcüklerinin; *sonra* sözcüğünün yerine *basa*, *naru*, *kiğin*, *kin* kavramlarının; *kesintisiz*, *sürekli*, *devamlı* sözcüklerinin karşılığı olarak *kesüksüz*, *tutşı*, *tutaşı*, *tuçı*, *tutçı* ve *ulam* kavramlarının; *bir süre* sözcüğünün yerine *ança*, *ançan* ve *bir ança* kavramlarının ve *bazen* sözcüğünün yerine *ara*, *arala*, *birer*, *birerde* sözcüklerinin kullanılması, *Kutadgu Bilig*'in zaman kavramlarının çeşitliliği bakımından zengin bir eser olduğunu göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Aksoy, Ö. A. (2022). *Atasözleri sözlüğü*. İnkılâp Kitabevi.
- Aksoy, Ö. A. (2022). *Deyimler sözlüğü*. İnkılâp Kitabevi.
- Ayaz, E. S. (2020). Köl Tigin (k 10) yazıtındaki öd t(e)ñri kişi oğlu koop ölg(e)li törim(i)ş cümlesi üzerine. *The Journal of Social Science*, 4(7), 219-225.
<https://doi.org/10.30520/tjsosci.689575>
- Bayraktar, F. (2014). Kutadgu Bilig’de üçlemeler, dörtlemeler ve beşlemeler. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 3(2), 29-53.
<https://doi.org/10.7884/teke.258>
- Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Clauson, Sir G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford University Press.
- Çağatay, N. (1978). Eski çağlardan bu yana zaman ölçümü ve takvim. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22(1-2), 105-138.
https://doi.org/10.1501/ilhfak_00000000284
- Çetin, E. (2020). *Altun Yaruk VII. kitap*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Devellioğlu, F. (2015). *Osmanlıca Türkçe ansiklopedik lügat*. Aydın Kitabevi Yayınları.
- Dilâçar, A. (2020). *Kutadgu Bilig incelemesi*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Durukan, B. (2019). *Kutadgu Bilig’de isimler ve isim soylular* [Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Beykent Üniversitesi.
- Eker, Ö. (2021). *Kutadgu Bilig metaforları* [Doktora Tezi]. Akdeniz Üniversitesi.
- Ercilasun, A. B. (2016). *Başlangıçtan yirminci yüzyıla Türk dili tarihi*. Akçağ Yayınları.

- Erdal, M. (1991). *Old Turkic word formation, functional approach to the lexicon. Vol I-II*. Otto Harrassowitz Verlag.
- Erdal, M. (2004). *A grammar of old Turkic. Handbook of oriental studies*. Brill Publications.
- Ergin, M. (2015). *Orhun Abideleri*. Boğaziçi Yayınları.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe sözcüklerin köken bilgisi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hacib, Y. H. (2007). *Kutadgu Bilig I metin* (Çev. R. R. Arat). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hacib, Y. H. (1988). *Kutadgu Bilig II çeviri* (Çev. R. R. Arat). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Hacib, Y. H. (2019). *Kutadgu Bilig* (Çev. M. Tunçel). Gençlik ve Spor Yayınları.
- Karaağaç, G. (2016). *Türkçenin dil bilgisi*. Akçağ Yayınları.
- Karahan, L. (2007). “Sonra, önce” kelimelerinin edat kategorisi içindeki durumu. *Erzurum Dil Araştırmaları*, 1(1), 39-48.
- Karahan, L. (2010). *Türkçede söz dizimi*. Akçağ Yayınları.
- Karaman, A. (2022). *Eski Türkçede ikilemeler*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kaya, C. (2021). *Uygurca Altun Yaruk: giriş, metin ve dizin*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Koca Sarı, S. (2012). *Kutadgu Bilig’de metafor* [Yüksek Lisans Tezi]. Gazi Üniversitesi.
- Korkmaz, Z. (2003). *Türkiye Türkçesi grameri*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kutadgu Bilig* (2023). Fergana nüshası. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kutadgu Bilig* (2023). Kahire nüshası. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ölmez, M. (2017). Eski Uygurca ikilemeler üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 65(2), 243-311.

- Ölmez, Z. K. (1997). Kutadgu Bilig'de ikilemeler (1). *Türk Dilleri Araştırmaları*, 7, 19-40.
- Ölmez, Z. K. (1998). Kutadgu Bilig'de ikilemeler (2). *Bahşı Ögdisi: Festschrift für Klaus Röhrborn anlässlich seines 60* (Haz J.P. Laut ve M. Ölmez). 235-260.
- Şirin, H. (2010). *Köktürk ve Ötüken Uygur kağanlığı yazıtları*. Kömen Yayınları.
- Taş, İ. (2012). Kutadgu Bilig'de ikilemeler. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 60(2), 43-96.
- Tezcan, S. (1981). Kutadgu Bilig dizini üzerine. *Belleten*, 45(178), 23-78.
<https://doi.org/10.37879/belleten.1981.23>
- Türk Dil Kurumu (2011). *Türkçe sözlük*.
- Uçar, E. (2015). Kutadgu Bilig'in kronolojik kaynakçası (1825-2016) [Tekmilleştirilmiş Versiyon]. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 6(6), 6-47.
- Ünlü, S. (2012). *Karahanlı Türkçesi sözlüğü*. Eğitim Yayınevi.
- Yelten, M. (2013). *Türk dili ve anlatım bilgileri*. Der Yayınları.
- Yıldızlı, M. E. (2016). Kutadgu Bilig'de dünya metaforu. *Uluslararası Türk Dünyası Kültür Araştırmaları Dergisi*, 1(5), 55-76.
- Yunusoğlu, M. (2015). Yönelim metaforları ve kültürel temelleri. *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume*, 10(8), 1627-1642. <https://doi.org/10.7827/turkishstudies.8294>
- Yunusoğlu, M. (2016). *Budist Türk çevresi eserlerinde metaforlar*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yüknekî, E. A. (1992). *Atabetü'l-Hakayık* (Haz. R. R. Arat). Türk Tarih Kurumu Basımevi.

İnternet Kaynakları

- Kaçalin, M. (e-kitap). (2018, 25 Aralık). *Yûsuf Hâs Hâcib-Kutadğu Bilig* metin. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 5 Kasım 2023 tarihinde <https://kutuphane.uygur.com/kutadgu-bilig-turkce-tam-metini/> adresinden edinilmiştir.
- Diyanet İşleri Başkanlığı. *Kur'an-ı Kerim Ankebût suresi-57. ayet tefsiri*. 18 Şubat 2024 tarihinde <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Ankeb%C3%BBt-suresi/3397/57-60-ayet-tefsiri> adresinden edinilmiştir.
- Diyanet İşleri Başkanlığı. *Kur'an-ı Kerim Enbiyâ suresi-33. ayet tefsiri*. 20 Şubat 2024 tarihinde <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Enbiy%C3%A2-suresi/2516/33-ayettefsiri> adresinden edinilmiştir.
- TDV İslâm Ansiklopedisi (2002). *Kutadgu Bilig* (Cilt 26). TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 30 Eylül 2023 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/kutadgu-bilig> adresinden edinilmiştir.
- Türk Dil Kurumu (2022). *Türk Dil Kurumu sözlükleri*. 14 Mayıs 2024 tarihinde <https://sozluk.gov.tr/> adresinden edinilmiştir.
- Türk Dil Kurumu. *Dîvânu Lugâti't-Türk dizini*. 23 Ocak 2024 tarihinde https://altaica.ru/LIBRARY/turks/Mahmud_turkish_index.pdf adresinden edinilmiştir.

EKLER

Ek-1: Dizin

A

ağına (<Ar.) “cuma (günü)”

a. (s. 84)

a. namāz (s. 84)

āhır (<Ar.) “son, sonunda, nihayet”

ā. (s. 14, 23, 41, 80, 81, 82, 94, 164)

ā. kün (s. 81)

ā. tın (s. 81, 82)

ajun ā. (s. 81)

ān (<Ar.) “an, zaman”

a.+da (s. 76, 99, 108, 157, 160, 161)

a.+da naru (s. 76, 99, 108, 160, 161)

bu a.+da basa (s. 76, 157)

ança “bir süre, bir müddet”

a. (s. 30, 109, 110)

ançan “bir süre, bir müddet”

a. (s. 30)

ara “bazen, arada bir”

a. (s. 75, 130, 131)

a. a. (s. 130)

a. arala (s. 75, 131)

arala “bazen, ara sıra”

a. (s. 75, 131)

ara a. (s. 75, 131)

aşnu “önce”

a. (s. 63, 112, 114, 142, 147, 148, 149, 151, 156)

a.+da (s. 147, 152)

a.+kı (s. 148)

a.+kı kün (s. 148)

a.+kı söz (s. 148)

eñ a. (s. 114, 147, 148)

ayıtmazda a. (s. 149)

törütmezde a. (s. 149)

ay “ay, otuz gün”

a. (s. 13, 49, 63, 87, 89, 91, 92, 93, 101, 111, 112, 114, 115, 119, 124, 126, 147, 158)

a.+da (s. 115)

a.+ım (s. 112)

a.+lık (s. 116)

bu a. (s. 112, 115)

on iki a. (s. 114, 115, 158)

on sekiz a. (s. 115)

sekiz a. (s. 114, 115, 119)

yıl a. (s. 114, 147)

yıl a. kün (s. 92, 93)

yıl kün a. (s. 93)

aylık “aylık, otuz günlük”

a. (s. 116)

kaç a. (s. 116)

B

basa “sonra”

b. (s. 156, 157, 158)

b.+kı (s. 159)

b.+la (s. 157)

b.+sı (s. 158)

b.+k1 kut (s. 159)
b.+k1 talu (s. 159)
anıñda b. (s. 114, 115, 158)
anıñda b.+la (s. 157)
anıñda b.+sı (s. 158)
bu anda b. (s. 76, 157)
munda b.+k1 (s. 159)
munıñda b. (s. 60, 157)
beginde b. (s. 158)
meniñde b. (s. 22, 158)
ölümde b. (s. 158)
seniñde b.+k1 (s. 159)
sözde b. (s. 158)
bata “hemen, derhal, çabuk”
b. (s. 33)
beķā (<Ar.) “sonsuzluk, ebediyet”
b.+dın (s. 62, 69, 82)
yarınk1 b.+dın (s. 62, 69, 82)
berü “beri, itibaren”
b. (s. 31, 119, 139, 160, 163, 164)
tümen yılda b. (s. 119, 163)
inmişinde b. (s. 164)
kelmişinde b. (s. 164)
kiçigde b. (s. 163)
telimde b. (s. 164)
bir ança “bir süre, bir müddet; bir kısım; birazcık, azıcık”
b. (s. 30, 31, 32, 91, 126, 163)
b. b. (s. 31, 163)
bir az “biraz”
b. (s. 32)
birer “arada sırada, bazen, bir süre”
b. (s. 72, 131)

b.+de (s. 132)
b. sā‘at (s. 72)
birerde “ara sıra, bazen, bir süre”
b. (s. 132)
bir ök “bir defa, bir kez”
b. (s. 129)
bu kün “bugün”
b. (s. 13, 62, 63, 67, 69, 70, 76, 82, 89, 92, 93, 97, 101, 106, 111, 146, 147, 161, 164)
b.+de (s. 18, 24, 63, 145, 162)
b.+de burun (s. 24, 63, 145)
b.+de naru (s. 18, 162)
b.+ki (s. 62, 63, 64, 65, 70, 71, 104)
b.+ki boğun (s. 63)
b.+ki erej (s. 64, 70)
b.+ki iş (s. 64, 65, 71)
b.+ki işiñ koğma kılma yarın (s. 64, 65, 71)
b.+ki kün (s. 62, 64, 65, 70, 104)
b.+ki öğ (s. 64)
b.+ki tilek (s. 64)
burun “önce”
b. (s. 38, 144, 145, 146)
boğunda b. (s. 145)
bu künde b. (s. 24, 63, 145)
ilde b. (s. 146)
kişide b. (s. 146)

E

ecel (<Ar.) “ölüm, ömrün sonu, vade”
e. (s. 79)

e.+ke (s. 80)

e.+siz ölüm (s. 44, 79)

ezel bitilmiş e. (s. 79)

emdi “şimdi”

e. (s. 3, 27, 28, 32, 53, 57, 59, 60, 61, 65, 91, 99, 104, 105, 117, 128, 140, 144, 146, 156, 157, 163)

basa e. (s. 60, 157)

erken “erken, önce”

e. (s. 19, 42, 47, 136, 150, 151)

koğmaz e. (s. 151)

ölüm kelmez e. (s. 19, 42, 47, 151)

ölüm tutmaz e. (s. 42, 151)

toğmaz e. (s. 151)

erte “sabah, ertesi sabah, tan vakti”

e. (s. 33, 34, 108, 109, 160)

F

faşl (<Ar.) “mevsim”

f.+ıña (s. 84, 117)

yıl f.+ı (s. 84, 117)

G

ğāyet (<Ar.) “nihayet, son, sonsuz”

ğ.+i (s. 82)

H

hazān (<Far.) “sonbahar, güz”

h. (s. 85, 123)

hergiz (<Ar.) “hiçbir zaman, asla”

h. (s. 83)

İ

ikile “tekrar, yeniden”

i. (s. 128)

K

kata “defa, kez”

k. (s. 128)

miñ k. (s. 128)

kayra “tekrar, yeniden”

k. (s. 127)

keçigli “geçen, geçmiş”

k. (s. 48, 57, 58, 65, 103, 105, 106)

k. kün (s. 57)

k. tün (s. 58, 65, 103, 105, 106)

bu tünki k. tün (s. 58)

keçmiş “geçmiş”

k. (s. 56, 57, 66, 139)

k. kün (s. 56, 57)

k. tiriglik (s. 57)

keligli “gelecek”

k. (s. 21, 57, 58, 62, 64, 65, 94, 97, 103, 104, 105, 106, 165)

k. kün (s. 58, 65, 103, 105, 106)

k. tün (s. 57, 62, 64, 65, 94, 104)

kesüksüz “kesintisiz, aralıksız, sürekli”

k. (s. 133, 134)

k. tutaşı ulam (s. 133, 134)

k. ulam (s. 133)	99, 101, 105, 106, 111, 119, 124, 126, 146, 147, 148, 152, 154, 155)
kış “kış”	
k. (s. 17, 51, 122, 123, 124)	k.+de (s. 18, 24, 63, 88, 89, 97, 136, 145, 162)
k.+ıg (s. 122, 123)	k.+e (s. 27, 91, 97, 98)
k+ka (s. 122, 124)	k.+i (s. 23, 24, 27, 36, 40, 47, 49, 60, 73, 90, 91, 93, 94, 95, 98, 104)
k+kı (s. 121, 122, 123, 124)	k.+içe (s. 89, 112, 161)
k.+kı yıldız (s. 121, 122, 123, 124)	k.+ke (s. 105, 106)
kiç “geç, uzun”	k.+ki (s. 62, 63, 64, 65, 70, 71, 104)
k. (s. 33, 34, 35, 109, 120)	k.+leri (s. 95)
k. uzun (s. 35)	k.+üg (s. 87)
k. yıl (s. 34, 120)	k.+üm (s. 47, 57, 62, 64, 65, 72, 94, 97, 104)
uzun k. (s. 35)	k.+ün (s. 12, 57, 58, 64, 65, 70, 103, 104, 105, 106)
kiçe “gece”	k.+ünde (s. 64, 70, 104)
k. (s. 33, 72, 76, 102, 107, 108, 109, 110, 144)	k.+ünke (s. 56)
k.+ki (s. 100, 107)	k. ay (s. 13, 49, 63, 87, 89, 91, 92, 101, 111, 124, 126)
k. tañ (s. 76, 102, 107, 110)	k. kör- (s. 98)
k.+ki tüş (s. 100, 107)	k. toğ- (s. 97)
kiğin “sonra”	k. yarut- (s. 98)
k. (s. 16, 17, 26, 91, 126, 139, 147, 152, 153, 154, 155)	çerig k. (s. 95)
atada k. (s. 154)	keçer k. (s. 49, 93, 95, 96, 154)
atañda k. (s. 26, 154)	öd k. (s. 12, 13, 22, 90, 91, 155, 160)
ölümde k. (s. 155)	öd k. ajun (s. 15, 90)
meniñde k. (s. 91, 155)	ödlek k. (s. 27, 91, 126)
minde k. (s. 155)	tün k. (s. 59, 91, 92, 99)
özinde k. (s. 17)	tün k. işin kıl- (s. 99)
özünge k. (s. 155)	uluğ k. (s. 97, 136)
kin “sonra, arka, geri”	yıl ay k. (s. 92, 93)
k. (s. 165)	yıl k. ay (s. 93)
kün “gün, gündüz, güneş”	devlet k.+i (s. 95)
k. (s. 12, 13, 15, 22, 41, 49, 59, 62, 63, 67, 69, 70, 76, 80, 81, 82, 87, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98,	

iki k.+lük erter ajun (s. 96)

iki k.+lük konuḡ (s. 95)

könilik k.+i (s. 93, 94)

tiriglik k.+i (s. 47, 49, 94)

tünün hem k.+ün (s. 92)

yigitlik k.+i (s. 94, 104)

kündüz “gündüz”

k. (s. 76, 99, 100, 102, 107, 161)

k.+ün (s. 100, 101, 104)

tünle k. (s. 100, 102)

yaruḡ k. (s. 100, 101, 104)

tünün k.+ün (s. 100)

küz “güz, sonbahar”

k. (s. 124)

k.+ki (s. 121, 122, 123, 124)

k.+ki yulduz (s. 121, 122, 123, 124)

M

meñü “bengi, sonsuz, daimî”

m. (s. 36, 37, 38, 39, 51, 134, 135, 144)

m. ajun (s. 39)

m. erej (s. 38)

m. muḡsuz bayat (s. 37)

m. tat (s. 39)

süzük m. il (s. 38, 144)

tuçı m. beglik (s. 38)

tutçı m. (s. 36, 37, 134, 135)

tutçı m. muḡsuz idi (s. 37)

tutçı m. uzun (s. 37)

uluḡ m. il (s. 39)

meñülük “sonsuzluk, ebedilik”

m. (s. 40)

müfāca (<Ar.) “ansızın, birdenbire”

m. (s. 77)

N

naru “sonra”

n. (s. 3, 18, 59, 76, 99, 108, 139, 160, 161, 162, 163)

n.+kı (s. 161)

n.+sı (s. 161)

anda n. (s. 76, 99, 108, 160, 161)

anıḡda n.+kı (s. 161)

anıḡda n.+sı (s. 161)

munda n. (s. 161)

bu künde n. (s. 18, 162)

O

oza “önce”

o. (s. 56, 66, 139, 142, 143, 146, 147, 153)

o.+dın (s. 139)

o.+kı (s. 140, 141, 142, 143)

o.+kıḡ (s. 141)

o.+kı ajun (s. 140, 143)

o.+kı kut (s. 140)

o.+kı ölüḡli (s. 141)

o.+kı tilek (s. 140)

bularda o. (s. 139)

ḡamuḡda o. (s. 142, 147)

munıḡda o. (s. 143)

tapuḡda o. (s. 143)

bizde o. (s. 143)
bizinde o. (s. 140, 141)
ölürde o. (s. 143)
seninde o. (s. 140, 141, 142,
143)

Ö

öğ “zaman, vakit”

ö. (s. 12, 13, 14, 15, 22, 23, 57,
89, 90, 91, 92, 101, 110, 111, 155,
160)
ö.+i (s. 11, 15, 16, 17, 18, 19,
20, 26, 41, 47, 162)
ö.+in (s. 16, 17, 153)
ö.+inde (s. 11, 17, 19, 20, 42,
48, 76, 151, 157)
ö.+indin (s. 11)
ö.+ke (s. 11, 22, 24)
ö.+lek (s. 13, 14, 25, 26, 27,
28, 29, 63, 78, 89, 91, 92, 101, 111,
126, 154)
ö.+lekig (s. 26)
ö.+süz (s. 24, 25)
ö.+süzün (s. 24)
ö.+te (s. 21, 22, 23, 24, 63,
145)
ö.+üg (s. 64, 93)
ö.+ün (s. 19, 21, 23, 63)
ö.+ün (s. 17, 49, 123)
ö. öðlek (s. 13, 14, 89, 92, 101,
111)
ö. kün. (s. 12, 13, 22, 90, 91,
155, 160)
ö. kün ajun (s. 15, 90)
ö.+lek kün (s. 27, 91, 126)
bu ö. (s. 13, 22, 23)

buşar ö. (s. 21, 22)
cân çıkar ö. (s. 20)
iki ö. (s. 21)
kayu ö. (s. 23, 24, 63, 145)
kerek ö. (s. 21)
kılmış ö. (s. 22)
ol ö. (s. 23, 24)
terk ö. (s. 21)
ağırlık ö.+i (s. 20)
anunğu ö.+i (s. 18, 162)
esenlik ö.+i (s. 19)
iş ö.+i (s. 16, 17, 153)
işler ö.+i (s. 16)
karılık ö.+i (s. 19)
kış ö.+ü (s. 17, 49, 123)
köñlin kılgu ö.+i (s. 20)
mezâlim ö.+i (s. 17)
öz ö.+i (s. 17)
tırıglik ö.+i (s. 19, 42, 48, 151)
uçuzluk ö.+i (s. 20)
uruşlar ö.+i (s. 17)
vaktı ö.+i (s. 15)
yangı ö.+i (s. 18)
yigitlik ö.+i (s. 19)
yol ö.+i (s. 18)

öðlek “çağ, devir, zaman, felek”

ö. (s. 13, 14, 25, 26, 27, 28, 29,
63, 78, 89, 91, 92, 101, 111, 126, 154)
ö.+ig (s. 26)
ö.+ig keç sınamış kişı (s. 26)
ö. atı (s. 27)
ö. kün (s. 27, 91, 126)
ö. okı (s. 29)
ö. öti (s. 28, 29)

ö. yüki (s. 28)
öğ ö. (s. 13, 14, 89, 92, 101, 111)

ödsüz “zamansız, vakitsiz”

ö. (s. 24, 25)

ö.+ün (s. 24)

ölüm “hayatın sonu, son yolculuk”

ö. (s. 19, 41, 42, 44, 47, 62, 79, 80, 81, 83, 94, 151, 155)

ö.+de (s. 155, 158)

ö.+de basa (s. 158)

ö.+de kiğin (s. 155)

ö.+din (s. 11)

ö.+ke (s. 18, 19, 24, 37, 40, 41, 42, 43, 47, 56, 69, 134, 135, 136, 151, 162)

ö.+nün (s. 43)

ö.+süz (s. 45)

ö.+üg (s. 21, 143)

ö. fırākı (s. 44)

ö. tarmakı (s. 44)

ecelsiz ö. (s. 44, 79)

ö.+nün fırākı (s. 43)

ö.+nün kırı (s. 43)

ölümsüz “sonsuz, ebedî, daimî”

ö. (s. 45)

ö. uzun meñlög (s. 45)

öğdün “önceden”

ö. (s. 16, 31, 147, 151, 152)

ö. kiğin (s. 16, 147, 152)

S

sā'at (<Ar.) “saat”

s. (s. 72)

birer s. (s. 72)

soñ “son, ard, arka”

s. (s. 166)

s.+ı (s. 166)

s.+ıñ (s. 166)

s.+ında (s. 166)

T

tañ “sabah”

t. (s. 30, 109, 110)

t.+da (s. 76, 102, 107, 109, 110)

t. namāz (s. 109, 110)

kiçe t. (s. 76, 102, 107, 110)

terk (<Ar.) “çabuk, hemen, anında”

t. (s. 21, 41, 45, 78, 97, 115, 130)

t.+in (s. 25, 78, 81, 110)

t. öğ (s. 21)

tezginç “hayat, ömür, çağ, devir”

t. (s. 55, 136)

tiriglik “ömür, yaşam, hayat”

t. (s. 12, 13, 14, 18, 19, 41, 42, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 54, 90, 92, 94, 95, 96, 106, 118, 126, 136, 151, 154, 161)

t.+ke (s. 57, 78, 161)

t.+ni (s. 66, 93)

t. küni (s. 47, 49, 94)

t. öği (s. 19, 42, 48, 151)

t. yılı (s. 47, 118)

bu t. (s. 45, 47, 49, 94, 96)

qalmış t. (s. 48)

keçürmiş t. (s. 48)

tuçı “sürekli, aralıksız, devamlı”

t. (s. 38, 55, 136)

t. meñü beglik (s. 38)

tutaşı “her zaman, devamlı, daima”

t. (s. 133, 134)

t. ulam (s. 134)

kesüksüz t. ulam (s. 133, 134)

tutçı “devamlı, durmadan, sürekli”

t. (s. 36, 37, 134, 135, 166)

t. meñü (s. 36, 37, 134, 135,)

t. meñü muñsuz idi (s. 37)

t. meñü uzun (s. 37)

tutşı “her zaman, daima, aralıksız”

t. (s. 135)

tün “dün; gece”

t. (s. 34, 59, 63, 91, 92, 99, 100, 101, 104, 105, 106, 161)

t.+edi (s. 102, 107)

t.+eyi (s. 102)

t.+i (s. 40, 76, 99, 106, 161)

t.+in (s. 102, 107, 110)

t.+ki (s. 58, 65, 103, 105, 106)

t.+le (s. 100, 102, 104)

t.+leri (s. 94)

t.+ni (s. 106)

t.+üm (s. 62, 64, 65, 94, 97, 104)

t.+ün (s. 57, 64, 65, 70, 92, 100, 101, 104)

t.+üñ (s. 58, 104)

t. kün (s. 59, 91, 92, 99)

t.+ki t. (s. 58, 65, 103, 105, 106)

t.+le kündüz (s. 100, 102)

t.+ni künke ulap (s. 106)

t.+ün hem künün (s. 92)

t.+ün kündüzün (s. 100)

bu keligli t. (s. 62, 64, 65, 94, 104)

ķara t. (s. 34, 100, 101, 104, 105)

keçigli t. (s. 58, 65, 103, 105, 106)

keligli t. (s. 57, 62, 64, 65, 94, 104)

uzun t. (s. 104)

yarıñkı t. (s. 64, 70, 104)

bu t.+ki keçigli t. (s. 58)

bu t.+ki t. (s. 58, 65, 103, 105, 106)

U

ulam “devamlı, daima, her zaman”

u. (s. 133, 134, 136, 137)

kesüksüz u. (s. 133)

kesüksüz tutaşı u. (s. 133, 134)

tutaşı u. (s. 134)

utruķı “gelecek”

u. (s. 56, 66, 139)

V

vakt “vakit, zaman”

v. (s. 15, 73)

v.+ı (s. 15, 73)

v.+ı öği (s. 15)

Y

yana “yine, tekrar, bir kez daha”

y. (s. 13, 30, 32, 33, 58, 89, 97, 98, 100, 106, 107, 108, 109, 112, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 130, 148, 158)

yarın “yarın”

y. (s. 64, 65, 66, 67, 69, 71, 97, 106, 145, 161)

y.+ka (s. 106, 161)

y.+k1 (s. 62, 64, 69, 70, 71, 82, 104)

y.+k1 asıg (s. 70)

y.+k1 beka (s. 62, 69, 82)

y.+k1 erej (s. 64, 70)

y.+k1 iş (s. 70, 71)

y.+k1 itig (s. 70)

y.+k1 kün (s. 64, 70, 104)

y.+k1 tün (s. 64, 70, 104)

y.+lık azuk (s. 68)

y.+lık iş (s. 68)

y.+lık orun (s. 68)

y. iş (s. 67)

bu künki işiñ koğma kılma y. (64, 65, 71)

yaş “yaş, ömür”

y. (s. 53, 54)

y.+1 (s. 50, 51, 52, 53, 54, 121, 123, 137)

y.+ım (s. 3, 53)

y.+ıma (s. 53, 54)

y.+ımnı (s. 50)

y.+ın (s. 52)

y.+ıñ (s. 17, 49, 50, 54, 116, 122, 123, 124)

y.+ıña (s. 53, 54)

y.+l1g (s. 53, 54)

y.+1 başında keçürmiş yetilmiş kişi (s. 52)

y.+1 kowı kıl- (s. 54)

y.+1 yawa kıl- (s. 54)

bu y. (s. 54)

elig y. (s. 3, 53)

keçer y. (s. 53, 54)

kısğa y. (s. 53, 54)

uzun y. (s. 53, 54)

uzun y.+l1g (s. 53, 54)

eğgü y.+1 (s. 51)

kimin y.+1 (s. 51, 121, 123)

nūh y.+1 (s. 51)

oğlın y.+1 (s. 51)

yay “yaz, ilkbahar”

y. (s. 121)

y.+1 (s. 51, 112, 122, 123, 124)

y.+k1 (s. 121, 122, 123, 124)

y.+k1 yulduz (s. 121, 122, 123, 124)

yaz “yaz, ilkbahar”

y. (s. 50, 84, 116, 118, 122, 123, 125)

y.+k1 (s. 121, 122, 123, 124, 125, 157)

y.+k1 esin (s. 122, 123, 125)

y.+k1 yulduz (s. 121, 122, 123, 124, 157)

yaruk y. (s. 84, 122, 123, 125)

yıl “sene”

y. (s. 4, 84, 92, 93, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 124, 147)

y.+da (s. 119, 163)

y.+ı (s. 47, 118)
y.+ın (s. 20, 34, 117, 119, 120)
y.+ıñ (s. 50, 116, 122)
y.+kı (s. 120)
y. ay (s. 114, 147)
y. ay kün (s. 92, 93)
y. faşlı (s. 84, 117)
y. kün ay (s. 93)
iki y. (s. 114, 115, 119)
kiç y. (s. 34, 120)
miñ y. (s. 119)
öküş y. (s. 120)
yüz y. (s. 119)
loķman y.+ı (s. 118)
tırıglik y.+ı (s. 47, 118)
tümen y.+da berü (s. 119, 163)
yıme “yine, tekrar, yeniden”
y. (s. 14, 48, 55, 73, 91, 109, 110, 126, 127, 133, 136, 152)

Z

zamāne “zaman, zamane, çağ, felek”
z. (s. 74, 75, 131)